

НОКЦ „ВУК КАРАЏИЋ“ У ТРШИЋУ

**ТРЕЋА ИНТЕРКАТЕДАРСКА  
СРБИСТИЧКА КОНФЕРЕНЦИЈА**

**Програмски и уређивачки одбор  
Треће интеркатедарске србистичке конференције**

Проф. др Милош Ковачевић  
Проф. др Александар Милановић  
Проф. др Бошко Сувајдић  
Проф. др Славко Петаковић  
Проф. др Зорана Опачић

*Главни и одговорни уредник*  
Проф. др Александар Милановић

*Рецензенти:*  
Проф. др Ирена Цветковић Теофиловић  
проф. др Илијана Чутура  
др Владан Јовановић

ТРЕЋА ИНТЕРКАТЕДАРСКА  
СРБИСТИЧКА КОНФЕРЕНЦИЈА

# ГРАНИЦЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Зборник радова са  
Треће интеркатедарске  
србистичке конференције,  
одржане у НОКЦ „Вук Караџић“  
у Тршићу 17–19. јуна 2022. године



Београд, 2023.



# САДРЖАЈ

<b>ПРЕДГОВОР</b> .....	7
------------------------	---

## **ПЛЕНАРНИ РЕФЕРАТИ**

*Милорад О. Пујовац*

КОЈЕ И КАКВЕ СУ ГРАНИЦЕ ЈЕЗИКА? .....	13
---------------------------------------	----

*Виктор Д. Савић*

КА ПРОБЛЕМУ СРПСКЕ ЕТНИЧКЕ КОНСОЛИДАЦИЈЕ И ПРОСТОРНОГ ОБЛИКОВАЊА СРПСКОГА ЈЕЗИЧКОГ ТИПА – ОД ПОЗНОПРАСЛОВЕНСКОГА ДО СТАРОСРПСКОГА (VII–XIV ВЕК) .....	29
--	----

*Славко В. Пењаковић*

ДУБРОВАЧКА КЊИЖЕВНОСТ И ВУКОВ КУЛТУРНИ МОДЕЛ .....	63
---	----

*Јелица Р. Стојановић*

ИСТОРИЈСКИ КОНТИНУИТЕТ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И СРПСКИХ ГОВОРА У ЦРНОЈ ГОРИ .....	77
--	----

*Биљана С. Самарџић*

ПОЧЕЦИ И РАЗВОЈ СРПСКОГ ПИСАНОГ ЈЕЗИКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД КУЛИНА БАНА ДО ВУКОВИХ ДАНА .....	95
---	----

## КОРЕФЕРАТИ

*Исидора Г. Бјелаковић, Марина Ф. Курешевећ*

ОСВРТ НА ИСТОРИЈСКЕ ГРАНИЦЕ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА (ЖАНР, ПРОСТОР, ВРЕМЕ И СОЦИЈАЛНА СТРАТИФИКАЦИЈА).....	115
--	-----

*Милош М. Ковачевић*

ВАРИЈАНТЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО „ЗАЈЕДНИЧКИ ЈЕЗИК“ .....	131
--	-----

*Бојана С. Милосављевић, Горан Н. Зељић*

ГРАНИЦЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ГРАМАТИЧКИМ УЏБЕНИЦИМА ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ .....	143
--	-----

*Драјана С. Новаков*

ПОЛОЖАЈ СРПСКОГА ЈЕЗИКА НА ДРЖАВНОМ УНИВЕРЗИТЕТУ У НОВОМ ПАЗАРУ .....	161
---	-----

*Нина З. Говедар*

ГРАНИЦЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ДИЈАЛЕКАТСКА КЊИЖЕВНОСТ .....	175
---	-----

*Тајјана Г. Трајковић*

СРПСКИ ЈЕЗИК ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ГОВОРНИКА ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОБЛАСТИ .....	185
--	-----

*Марина С. Јањић*

СРПСКИ ЈЕЗИК У ШКОЛАМА ВАН ГРАНИЦА СРБИЈЕ .....	201
--	-----

*Александар М. Милановић*

СРПСКО ПИСАНО НАСЛЕЂЕ У СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА: ПРАВЦИ ЈЕЗИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА .....	221
--	-----

ДЕКЛАРАЦИЈА О ГРАНИЦАМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА .....	241
--	-----

## ПРЕДГОВОР

У периоду од 17. до 19. јуна 2022. Научно-образовно-културни центар „Вук Караџић“ у Тршићу био је домаћин и Треће интеркатедарске србистичке конференције, са темом *Границе српског језика*. На окупу су били србисти из различитих универзитетских центара, односно србистичких катедара из Београда, Новог Сада, Ниша, Крагујевца, Новог Пазара, Косовске Митровице, Никшића, Бањалуке, Источног Сарајева и Загреба. По устаљеној пракси, на конференцији је учествовао и представник Института за српски језик САНУ. Показало се да предложена тема конференције представља једно од централних отворених питања у србистици, што је потврдило и присуство водећих србиста из земље и иностранства. Предлажући ову тему, мислили смо на различите границе: територијалне, историјске, друштвене (односно: етничке, религијске, културне, политичке и друге), симболичке... Другачије речено, мислили смо и на скоро сва значења ове лексеме које региструју речници српског језика: ту су били пројектовани, дакле, и „црта, линија која обележава докле се нешто простире, која дели два пространства“, и „област, подручје дуж границе“, али и „крајња могућност, мера до које нешто допире“ и „тачка до које нешто досеже или одакле почиње“ (РМС). После скупа, а кроз веома дугу и отворену расправу дошло се и до предложеног текста *Декларације о границама српског језика*, која је трећег дана конференције једногласно усвојена.

Ка коначном тексту Декларације, наравно, водили су пленарни реферати и кореферати, али и плодна дискусија о њима, како формална тако и она неформална, вођена на паузама између излагања. Норма писања предговора зборника научних радова налаже да се сâм ток скупа опише барем у грубим цртама. Зато, укратко: током свечаног отварања конференције радно председништво чинили су проф. др Милош Ковачевић, проф. др Александар Милановић и проф. др Бошко Сувајдић. Првога дана Конференције, после поздравних речи представника надлежних институција, председника Програмског одбора, организатора и домаћина, одржани су пленарни реферати у времену 9.40–12.50. Радно председништво током пленарних излагања чинили су академик Јасмина Грковић Мејдор, проф. др Јелица Стојановић и проф. др Александар Милановић, а поднети су следећи реферати: академик Јасмина Грковић-Мејдор, *Ка дефинисању*

*српској историјскојезичкој корпуса*, проф. др Милорад Пуповац, *Које су и какве моју бићи границе језика*, проф. др Виктор Савић, *Српска етничка консолидација и њорспорно обликовање српској језика (VII–XIV век)*, проф. др Михаило Шћепановић, *Дијалекајске границе српској језика*, проф. др Славко Петаковић, *Дубровачка књижевност и Вуков културни модел*, проф. др Јелица Стојановић, *Развој српској језика на њорспорима данашње Црне Горе* и проф. др Биљана Самарџић, *Почеци и развој српској писаној језика у Босни и Херцеговини од Кулина бана до Вукових дана*.

После подне Конференција је наставила са радом, па су од 15.00 до 18.30 поднети пријављени кореферати. Радно председништво радило је у саставу проф. др Славко Петаковић, проф. др Зорана Опачић и проф. др Исидора Бјелаковић, а поднесена су следећа излагања: проф. др Исидора Бјелаковић и проф. др Марина Курешевић, *Историјске границе српској књижевној језика (жанр, њорспор, време)*, проф. др Милош Ковачевић, *Српски језик и њејове варијанте*, проф. др Бојана Милосављевић и проф. др Горан Зељић, *Границе српској језика у драматичким уџбеницима за основну школу*, др Неђо Јошић, *Збирке речи са шћокавској љла у корпусу српској језика*, проф. др Станислав Станковић, *О љирима љризренско-љимочким дијалекајским зонама у Северној Македонији (ареал, линвистичка и етничка дејтерминација)*, проф. др Драгана Новаков, *Положај српској језика на Државном универзитету у Новом Пазару*, проф. др Голуб Јашовић, *Срби у јужној Албанији и њихов љовор*, др Нина Говедар, *Проучавање дијалекајске књижевности у настави*, др Драгана Радовановић, *Неколико шумадијско-војвођанских изолоса у историјском Банату*, проф. др Татјана Трајковић, *Српски језик из љерсејективне љоворника љризренско-љимочке дијалекајске обласи*, проф. др Марина Јањић, *Српски језик у школама ван граница Србије* и проф. др Александар Милановић, *Српско писано наслеђе у САД*.

Важно је напоменути да је од предвиђених пленарних излагача са конференције изостао само проф. др Миља Радан, који је био предвиђен да реферише на тему *О љоворима и љоседном идентитету Карашевака: услови и љоследице развоја карашевске етничке енклаве на љериферији српској језичкој ареала*, али је био оправдано спречен да дође. Сви предвиђени кореференти поднели су своја излагања и учествовали у даљем раду конференције. Ретко се дешава, додајмо као коментар, да са конференције изостане само један референт, а готово стопроцентни одзив на Трећу интеркатедарску србистичку конференцију сведочи о спремности србиста да коначно понуде одговоре на питања која се дуго нису смела постављати.



Теме пленарних реферата и кореферата показују да се проблему граница српског језика прилазило из дијахронијске и синхронијске перспективе, да се расправљало и о народном и о књижевном, а потом и српскоме стандардном језику, да се српски језички простор посматрао као недељива целина, али и да су анализирани различити језички контакти и њихове последице, као и статус исељеничких говора. Трећег дана Конференције, односно другог радног дана, планирано је усвајање декларације и дискусија. У овим сегменту рада радно председништво чинили су представници програмског одбора НОКЦ-а „Вук Караџић“ у Тршићу: проф. др Александар Милановић, проф. др Милош Ковачевић и проф. др Бошко Сувајџић. Дуга и отворена дискусија подразумевала је две теме: дискусију о рефератима, корефератима и општој теми конференције и дискусију о *Декларацији о границама српскога језика*. Током првога радног дана Конференције учесницима је достављен предлог текста Декларације, и он је током оба радна дана на основу сугестија учесника делимично мењан и прецизиран, што је учињено и током саме дискусије. У дискусији су високо вредновани реферати и кореферати поднети на Конференцији, уз истицање да није запостављен нити један део српског језичког простора. Предложени текст Декларације једногласно је усвојен. Значајно је истаћи да је током дискусије, по већ устаљеном реду, стигао и предлог да тема Четврте интеркатедарске србистичке конференције, планиране за јун 2023. године, буде *Границе српске књижевности*. Тема је прихваћена, а за уредника је одређен проф. др Славко Петаковић. Тема прошлогодишње конференције тако ће се са овогодишњом склопити у складну целину, у оквиру које ћемо истовремено видети и подударана и размимоилажења наведених граница.

На основу позитивних реакција како учесника Конференције тако и српских медија, можемо са задовољством констатовати да је Трећа интеркатедарска србистичка конференција испунила свој задатак: прецизирала одговоре на поједина отворена питања територијалних, временских, друштвених, симболичких и свих других граница српског језика и мапирала питања за чијим одговорима још треба трагати. И на крају још једном вреди истаћи отвореност учесника Конференције за дискусију, чему је допринела и изузетно толерантна атмосфера. Сматрамо да ће се коначни домети ове Конференције видети тек после објављивања зборника реферата *Границе српског језика* и после рецепције овог зборника у оквирима србистике и славистике. Предајући са олакшањем зборник у штампу, уредник се присетио и сопствених речи са отварања

скупа: „Чак и они који негирају све границе осим природних (река, језера, планина) неретко истичу, вођени одређеним идеологијама, да се оне морају превазилазити. Како их, међутим, превазићи уколико их нема и никада нису ни постојале? У нади да ће нам од недеље, а нарочито од објављивања планираног зборника реферата са Треће интеркатедарске србистичке конференције, *Границе српског језика* бити барем мање мутан појам, радујем се дводневној размени научних ставова у Вуковом родном месту и желим вам да се сви пријатно осећате и у Научно-образовно-културном центру 'Вук Караџић' и у нашем Тршићу.“ Алузија на мутност појма граница је парафраза речи Петра Рајића из *Дневника о Чарнојевићу* Милоша Црњанског, а задатак науке је да мутних места у нашим размишљањима буде што мање.

Радост уредника овог зборника расте због спознаје да је ово већ треће издање у истој едицији Завода за унапређивање образовања и васпитања, објављено после вредних и утицајних зборника *Систем српског језика и књижевности у образовном систему* (2021) и *Канон српске књижевности* (2022), који су штампани после Прве и Друге интеркатедарске србистичке конференције. У њима се налазе и претходно донете декларације: *Декларација о неопходности повећања броја часова српског језика и књижевности у основној и средњој школи*, *Декларација о систему српског језика на несрбистичким катедрама и ненадлежним факултетима* и *Декларација о канону српске књижевности*. И *Декларацију о границама српског језика* ваља читати и у овом ширем контексту.

Нажалост, Трећа интеркатедарска србистичка конференција била је и прва коју смо одржали без проф. др Александра Јовановића, једног од наших водећих тумача савремене књижевности, председника Програмског одбора НОКЦ-а „Вук Караџић“ у Тршићу и покретача бројних акција у србистици. Програмски одбор Центра у Тршићу нада се да се сви учесници Конференције и аутори радова у овом зборнику слажу са нашим ставом како је издање са оваквим насловом најмање што му дугујемо.

У Београду, 15. маја 2023.

Уредник

## ПЛЕНАРНИ РЕФЕРАТИ



Милорад О. Пуповац\*

Свеучилиште у Загребу  
Филозофски факултет

## КОЈЕ И КАКВЕ СУ ГРАНИЦЕ ЈЕЗИКА?

Аутор полази од двије претпоставке да је много граница језика и да су оне увелике метајезичне. Ове двије претпоставке расправљају се из четири перспективе: глотоцентризма Хумболтова и Витгенштајнова, фази лингвистике Радовановића, социолингвистичког баланса између језика и његове симболичке, метајезичке функције (Шкиљан 1996) и ауторове перспективе нове парадигме јавног језика у околностима дијалогичке, полисеммиотичке и деонтичке јавне и интерперсоналне комуникације.

*Кључне ријечи:* многострукост и метајезичност граница језика, глотоцентризам, фази лингвистика, балансираност језика и метајезика, нова парадигма јавног језика.

Питање *границе* важно је и тешко питање. Важно је питање и кад се *говори о њезнавању њериџоријалној инџериџеџа* или *нејовредивости граница суверених и међународно њезнаџих држава*, као што је важно и кад читамо *На рубу џамеџи*. Тешко је то питање и кад о њему говоримо с лакоћом (*Безграницно џе волим.*) или кад о њему говоримо с пуном свијешћу о њезиној тежини (*Не џожели живоџи границе.*) Дакле, питање границе важно је и кад нам се чини неважним, као што је тешко и кад нам се чини лаким. (Ова посљедња реченица сама то потврђује. Можда ће нетко и у овом тексту пронаћи још покоју такву реченицу.)

Питање граница језика старо је на један, а ново на други начин. Старо је по томе што неки мисле да језик ограничава идеје, а то значи спознају, како је мислио Платон (428. пре н. е. – 348. пре н. е.), или што други мисли да помиче границе аргументације о томе да ли нешто јест или није, до тога да се оно што јесте може доказати да није, а да се оно што није може увјерљиво потврдити да јесте, као што је то мислио Горгија (483. пре н. е. – 375. пре н. е.). Ново је по томе што се његове границе национализирају (језик детерминира и симболизира границе нација-држава), политизирају и територијализирају

\* mpupovac@ffzg.hr

(*једна држава – један народ – један језик*), социјализирају (границе социјалних варијетета, виших и нижих варијетета у диглосији (Фергусон), разрађени и ограничени код (Бернштајн) и поетизирају (на примјер у авангардном, дадаистичком или надреалистичком пјесништву).

Много је *граница језика*. Оних које су изван њега, као што је мноштеност бића и појава које нас окружују или неизрецивост или непотпуна изрецивост, оног што је иза тих појава, па чак и описивост свеколикости њихова појављивања. Оних које су унутар њега и његове било аномаличности или аналогичности, дословности или метафоричности. Оних које су између њега и других знаковних система (што неријетко запостављамо) и других језика (што често пренаглашавамо). Оних које језик сам успоставља како према свијету (поредак именована или поредак дискурса који су у најмању руку важнији од оног што је именовано или о чему се расправља) тако и према људском уму или умовима, а то значи и према себи, језику самом (рутинизирано говорење или идеологизирано говорење од којих ни једно ни друго заправо не требају умност и губе језичност). Границе могу бити арбитрарне (нарочито у случајевима кад настају као резултат нечијег знања, воље, моћи или силе) или мотивиране (на примјер, у случајевима метафоричких или метонимијских поступака означавања). Могу бити јасне или нејасне/мутне, тврде или меке, те трајне (уколико је ишта трајно, а код језика свакако није) и привремене. На крају, да парафразирам Карла Билера, границе могу бити пред очима (*ad oculos*) или у уму (*ad phantasma*). И то су само неке од могућих начелних случајева успостављања граница, једнако некатегоризираних, али свакако неједнако инвентивних као што је Борхесова (1942, 1952, 2016) категоризација бића у замишљеној „кинеској енциклопедији“, која представља примјер имагинације отворене категоризације свијета.

Уколико нису све, многе су границе језика заправо неосвијештено или освијештено *међајезичне*. (Јаворски/Копленд 2004) То могу бити оне извањезичне (административне, <sup>1</sup>политичке или моралне границе језика), тако и оне унутарјезичне (границе референције и њезине екстензије, границе перформативности и њезине успјешности, границе аргументације или границе у продукцији творбено идиоматичних, заправо непродуктивних ријечи) и међујезичне (кад један језик служи за објашњавање другог језика

1 Један од термина које Ранко Бугарски користи у карактеризирању граница на постхрватској простору и његовим језицима.

као што је то случај у компаративно-историјском проучавању или кад служи за „чишћење“ или удаљавање, диференцијацију једног од другог језика). Зато су оне, границе језика, уједно и *индикатори језичне свијести*. Али не увијек и не нужно рефлексивне (Луси 1993), него су често хабитуалне. Па тако многи људи „знају“ разлике између хрватског и српског, али то знање у многим случајевима није рефлексивна, већ хабитуална, кондиционирана метајезичност, изграђена лингвистичким, политичким или медијским перформативним, дискурзивним радњама оних који су преузели друштвену моћ управљања језиком. Због тога у неким случајевима метајезичност границе или разграничења постаје наглашеније, примарније од језика самог. Можда је боље рећи да у неком смислу постаје језик сам.

## 1. ДВА ЈЕЗИЧНА ОБРАТА И ГРАНИЦЕ ЈЕЗИКА

Прва половина 19. стољећа и прва половина 20. стољећа обиљежене су и “језичним обратима” (Рорти 1992). То значи да се питања попут односа између језика и човјека, језика и народа/културе, језика и мишљења/спознаје, језика и свијета проматрају из глотоцентричке перспективе, тј. из перспективе да је језик формативан или градиван/образован за остале ентитете (В. фон Хумболт) или да им језик омогућује исказивност, изразивост, експресивност - поуздану и потпуну (Витгенштајн).

Први се догађа у оквиру романтизма (француско-њемачког, примарно њемачког), а у својим га дјелима обликују: Јохан Г. Хердер (1744–1803), *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772) и Вилхелм вон Хумболт (1767–1835), главно дјело: *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues: und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (1836).

Оба дјела, као што је добро познато, представљају темеље модерне филозофије језика (као засебне дисциплине уз оновремену филозофију историје или филозофију права) и модерне науке о језику (нарочито Хумболтово дјело – историјска (генетска) и компаративна (типолошка) лингвистика, језична типологија, однос између језика и мишљења, однос између језика и „народног духа“, као и опћа теорија језика и језичне способности човјека). За ову прилику и ову потребу узет ћемо три његова исказа:

„Језик је градивни/образовни орган мишљења“ (Хумболт 1973: 45). Како то језик чини? Концептуално (судјелује у концептуализацији или категоризацији), експресивно (изражава мисаоне, пропозиционе цјелине) или дискурзивно (стварајући дискурзиван поредак)? Предјезично – прекогницијом, перцепцијом, доживљајем или осјећајем? Језично – концептуализацијом, дескрипцијом, експланацијом или аргументацијом? Постјезично – именованем, дискурзивним поретком? Свако од ових питања даје дио одговора на питање „како то језик чини?“. Дobar дио њих је постављен знатно након Хумболтова времена, али релевантност овог његовог исказа није нестала до данас.

Језик је за Хумболта „еманација духа народа. Његов језик је његов дух, његов дух је његов језик, тако да се њих двоје не може никад довољно мислити као идентично“ (Хумболт 1973: 33). Његова „различитост није један од звукова или знакова већ различитост самог погледа на свијет.“ Дакле, за Хумболта поглед на свијет чини једну од важних, ако не и најважнијих различитости неког језика у односу према другом језику или језицима. Касније ће то бити именовано националном културом, потом вриједношћу (Катичић 1986), а данас најчешће идентитетом као неизоставним конституентом границе језика. Је ли по сриједи регресија духа како је мишљен код Хумболта? Свакако сужавање његова оригиналног значења *Weltansicht*, а у случају вриједности и удаљавање од тог значења.

„Истинска домовина заправо је језик“ (Хумболт 1827). Многе су нације настале и опјеване на основи оваквих тврдњи. Оне су постале дискурзивни перформативан форматив језичних нација (оних које су биле религијске или краљевске, овиме су постајале језичне, народне, а то значи у већој или мањој мјери и националистичке). Оне су природан наставак идеје *Muttersprache* или идеје „нашег језика“. Садржи у себи рационалну (да се народ „настањује“ и препознаје, сусреће у језику) и своју ирационалну (националистичку мистичку идентификацију језика с домовином као нацијом и државом) димензију која је супротна самој идеји језика. И једна и друга иначица заправо су ближи или даљи деривати Хумболтова стајалишта према којем су *јранице језика заправо јранице народа*. Многе европске језичне нације, укључиво оне закашњеле као што су средњоевропске и јужноевропске настајале су на основи таква стајалишта.

На основи ње ширила се револуција народних вернакулара који су ступили на историјску сцену. До тада су литераризација и граматикализација биле или могле бити присутне, док су



идеологизација/политизација, а потом и територијализација и стандардизација пристигле у другој фази револуције вернакулара. Оној поткрај 18. стољећа и након француске револуције. (Више о томе могуће је наћи у Шкиљан 2002.) Она је увелике одређивала границе језика и народа какве смо познавали током 19. и 20. стољећа.

Једна од делимитацијских изведеница таква тумачења је и могућа парафраза<sup>2</sup> *Cuius lingua, eius natio*.

Други глотоцентрични подухват подузима се у оквиру неопозитивизма или логичког позитивизма, а обликују га, као претеча Готлоб Фреге (1845–1925), *Begriffsschrifte* (1879), Берtrand Расел (1872–1970) *The Philosophy of Logical Atomism* (1918–1919) и Лудвиг Витгенштајн (1889–1951) *Tractatus logico-philosophicus* (ЛФТ) (1922). Из Витгенштајнова ЛФТ-а издвојит ћемо неколико мисаоних фрагмената:

*Чишав смисао књије мојао би се изразиши ријечима: Оно шшо се уошће може рећи, може се рећи јасно; а о чему се не може јовориши, о шшоме се мора шушјети* (Предговор ЛФТ-у);

*Вешина шшшања и сшшавова филозофа јочивају на шшоме шшо ми не разумијемо лошску нашеј језика* (ЛФТ, 4.003);

*Сва филозофија је “кришика језика”. (Свакако не у Маушнеровом смислу.)* (ЛФТ, 4.031);

*Све шшо се уошће може мислиши, може се мислиши јасно. Све шшо се може изрећи, може се изрећи јасно.* (ЛФТ, 4.115);

*Границе мојеј језика значе шранице мојеј свијети.* (ЛФТ, 5.6);

*О чему се не може јовориши, о шшоме се мора шушјети* (ЛФТ, 7).

Кад каже да су границе његова језика границе његова свијета, Витгенштајн сасвим сигурно не мисли на језик као на „кућу битка“ (Хајдегер), нити на језик као „домовину“, нити као „поглед на свијет“ (Хумболт). Он зацијело мисли или на солиписистичко стање језика или на логичко стање језика. Ово друго у првом реду. Мисли на логичку изразивост, експресивност, као границу властите изразивости и границе изразивости свијета. Мисли, као што својем поговору хрватско-српском издању ЛФТ-а (222–227) каже Гајо Петровић, на неизрециво као границу језика. Дакле, „границе мога језика“ су границе оног што могу мислити и исказати, изразити јасно. Оно што не могу мислити и изразити јасно, „о томе се мора шутјети“, али не

2 Ријеч је о једној од неколико парафраза које користимо у овом тексту, а које прарфразирају оригиналну фразу *Cuius regio, eius religio*. Та је фраза правно правило прихваћено уговором о миру постигнутим 1555. у Аугсбургу.

и престати мислити о томе. Ова врста става претпоставља изнимно висок ступањ метајезичности, односно језичне самосвијести. Односно, изнимно развијену способност управљања односом између знања садржаног у пропозицијама, садржаја тврдњи које разумијемо и реченица или исказа које изричемо. Зато се сва „филозофија састоји у критици језика“. Критици његове непоузданости и неизразивости оног што треба изразити. То је захтјев заједнице истраживача како је дефинира Витгенштајн. И то је претпоставка не само филозофије, већ и знаности. За испуњења тог захтјева није довољно имати само јасну мисао, као што се мислило у декартистичкој традицији, већ јасан језик, као и јасну свијест о њему као таквом. Разрастање филозофског, логичког и научног метајезика, у којем је Фрегеово појмовно писмо било један од узора, потакнуто је овом врстом ставова и било практикувано већ у самом ЛФТ-у. Тај је развитак створио језике филозофије и знаности који су имали своје границе или разграничење од свакодневног јавног језика. Такво формирање свијета језика науке разграничило се или, боље речено, додатно се удаљило и од метајезичности говорећег мисаоног субјекта, па таква филозофија језика није имала у виду и није разумијевала како се свакодневни говорећи субјект носи са границама свијета својег језика и како он надилази ограничења својег језика.

Та два глотоцентрична приступа – први из 19, а други из 20. стољећа – релевантни су до данас и у знатној мјери утјечу на то какве су и које границе језика. Међутим, свијест о границама та два глотоцентризма, заснована на спознајама о међуовисности језика и нејезичних система (било когнитивних или друштвених, на примјер) отворила је претпоставке за другачије погледе на питање граница и језика.

## 2. ГРАНИЦЕ СВИЈЕТА КАО ГРАНИЦЕ ЈЕЗИКА НА ДРУГИ НАЧИН (ВИТГЕНШТАЈН, ЛЕЈКОФ, РАДОВАНОВИЋ)

*Филозофска исцрживања* (ФИ) Лудвига Витгенштајна још једном. Овај пут не о границама језика из перспективе логичко-научног/филозофског језика већ из перспективе „обичног језика“. Из те је перспективе за Витгенштајна „обичан говор инхерентно нејасан“ (ФИ, § 84). Управо у томе, у језичној употреби, „језичним играма“ Витгенштајн сматра да треба тражити одговор „о тешкоћама у расправама о речима помоћу речи, о нејасним идејама и нејасним речима, о непотпуности општих идеја, о несавршеним комплексним идејама, о несавршености речи“. О томе како границе поузданог

научног метајезика могу постати и постају препрека за разумијевање свијета, у то се, колико знамо, није упуштао. То ће чинити нове генерације филозофа попут француских постструктуралиста Фукоа и Дериде. Јесте, међутим, прескочио границу између научног, академског језика и доскочио у свијет обичног језика и његових граница.

Не само Витгенштајн, већ и Џорџ Лејкоф ((1941– ) *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind* (1987), и Милорад Радовановић (1947–2020) насупрот класичном учењу о категоријама и појмовима стварају нове теорије језика, ново виђење језичног значења, нарочито језичне концептуализације (*Фази лингвистика*, 2015).

„Појмови природног језика имају нејасне границе и нејасне рубове“ (Лејкоф 1972: 183). Стога их није могуће објашњавати с помоћу његове логичко-синтактичке структуре (како то, на примјер, чини Ноам Чомски). Језик није синтактичко-логички уређај којим се генерира неограничен број реченица чија укупност чини језик. Зато је, вјерује Лејкоф, „појмове природног језика“ могуће објаснити помоћу когнитивне лингвистике чија је основа семантика, језично значење. Језично значење је према другим представницима когнитивне лингвистике (Ричард Лангакер, на примјер) основа и за разумијевање синтаксе.

Но ми ћемо се за ову тему и ову прилику усмјерити на један начин приступа, а то је приступ који развија Милорад Радовановић. Као примјере његова приступа издвајамо сљедеће исказе:

„Јер природни људски језици (гледани и „споља“ и „изнутра“ јесу свет „фази“ појава *per definitionem*“ (*Фази лингвистика*, 2015: 16) То значи да су границе унутар њега (али и њега и других језика) *фази*. Оне су градуалне и континуиране, а не само бинарно антиномијске попут ових парова: *црно – бијело, јесте – није, свайко – нишко, сад – никад, узми – остави*. Дакле, није све само на *небу* или само на *земљи*. Има нешто и између тога као што је „чардак ни на небу ни на земљи“. Једнако тако није све на *јави*, као није све у *сну*. Има нешто што је и „међу јавом и мед сном“.

„Не судити на пречац, не ломити преко колена, не инсистирати на коначности оцене или на нужној јасности става, на једном путу до знања, не одлучивати једном за свагда, не гледати само кроз једну оптику, тестирати разне менталне алате и сазнајне путеве, укрштати разне области знања. У томе смислу, кључ је решења многих „бити у

тумачењу човека и његовога мишљења, па и језика, агенс нијансирања пренего пресуђивања“ (ibid.: 15). Можели се овакав принцип слиједити? Из перспективе стандардизације и територијализације? *Може да буде, али не мора да значи*, овисно о томе колика се хомогенизација жели постићи и територијализација покрити. Уколико се жели постићи „чврста“, „унитарна“ хомогеност, онда свакако не. Уколико се жели постићи градуална, ступњевана, плурална хомогеност, онда може „и да значи“. Слијеђење оваква принципа је такођер регулативно (премда не саморегулативно, као код затворених система). Витгенштајнов концепт језичних игара (састоји се од различитих семиотичких пракси), конкретне акције, и концептуалне архитектуре која је нека врста граматике језичних игара.

„Језици су у томе смислу чешће прелазни, чак мешани но чисти случајеви, веома арбитрарно идентификовани, именовани, категоризовани и класификовани“ (ibid.: 38). У време кад сам ја студирао лингвистику, тад смо учили да је језика свијета око 3000. У међувремену је јачао етно- и регионалнолингвистички ентузијазам, па је број нарастао (и због осталих разлога) на 6000–7000. Тешко би се могло рећи да су јачали и научни критерији идентификације, категоризације и класификације. Неријетко су јачали други критерији за којима се наука поводила или према њима адаптирала, а у неким их је случајевима предводила супротно научним критеријима. Навест ћу један примјер, повезан с примјерима из завршног дијела излагања. Сурадња између појединих лингвистичких дисциплина, било оних традиционалних (дијалектологија) или оних сувремених (социолингвистика), унаточ тренду мултидисциплинарности, интердисциплинарности и трансдисциплинарности, заправо веома често изостаје. Тако је неријетко (нарочито у нашим језичним просторима) социолингвистика много посвећенија границама језика, њиховом тражењу или успостављању, него ли доказима о њиховом непостојању. Или бар непостојању у тако тврдој форми. Дијалектологија истовремено, бавећи се дијалекталним континуумом и изоглосама унутар њега, не посвећује довољно пажње другим језичним реалностима, као што су реалности стандардних језика (или стандардних дијалеката<sup>3</sup>, зашто не?) и њиховој симболичкој маркираности. Било како било, број народа, а камо ли број држава не подударују се с бројем језика, нити се границе народа, а поготово границе држава подударују с границама језика. А нити се границе језика могу и смију свести само на ту врсту његове границе.

3 И овај термин код нас је у употребу увео Ранко Бугарски.

### 3. ДУБРАВКО ШКИЉАН – *CUIUS REGIO, EIUS LINGUA* ИЛИ *CUIUS COMMUNICATIO, EIUS LINGUA*

Као што нису све границе нашег свијета утврђене границама нашег језика, тако, тако ни границе нашег језика нису ограничене нашим свијетом. И језик и свијет као и наш поглед на њих или њихово разумијевање могу бити и неријетко јесу ограничени симболичким, идентитетским или политичким поретком који стварамо или који нам стварају.

Једну своју расправу („Languages With(out) Frontiers“) Дубравко Шкиљан (1949–2007), почиње навођењем карактеристике двију језичних карата (та врста картографије развија се у 18, а користи у 19. стољећу). Прва је карта која показује кохерентне, територијализиране и стриктно разграничене језичке ентитете. Понекад с отоцима на „туђем“ територију. Према тој мапи, каже Шкиљан, „језици изгледају као државе, а њихове границе неријетко коинцидирају с границама држава“ (87). При том се претпоставља да су такве границе истовремено и етничке, било националне или национално мањинске. Друга карта, која је дијалекатска или геолингвистичка, показује простирање изограма или изоглоса (фонолошких, морфолошких или лексичких) неког језичког континуума. Њихова просторна дистрибуција ријетко је јасно дискретна, а много је чешће стапајућа, пријелазна, континуира. Прва карта црта „тврде“ језичне границе које цртање је засновано на *јројицирању* потпуне унутрашње хомогености и јасне вањске дискретности. Друга карта црта „меке“ границе, а њезино се цртање заснива на *рефлектирању* нејасне унутрашње дискретности, а видљивог континуитета. Прва карта очито има перформативан карактер јер се њоме декларирају или она проглашава језичке границе. Друга карта има константиван карактер јер се њоме репрезентира, илустрира, описује стање неког језичког ареала.

Кад је развијао своју идеологију народног језика Хумболт свакако није имао на уму прву карту. Чак језик није видио као средство политичке моћи, као што је то видио Антонио де Небриха (*Gramática de la lengua castellana*, 1492)<sup>4</sup>. Видио је другу карту и на основи ње развијао идеологију народног језика. Све што је из те идеологије деривирано створило је симболичку и комуникацијску (јавну) сферу језичке заједнице. Трансфер те симболичке димензије (моћи)

4 Небриха је у својој посвети кастиљанском краљу написао да му предаје у руке оружје моћније од многих других, тј. моћ књиге граматике као средства граматикализације и као средства њезине реификације.

језичке заједнице у територијалну на начин на који се приказује у опису карата прве врсте долази касније и развија се под најчешће неизреченим слоганом – *Cuius regio, eius lingua*. У том процесу моћ из уста/руку говорника (или истакнутих, проминентних говорника, писаца, пјесника, оратора) језичке заједнице прелази у руке нације-државе. Умјесто језичке заједнице, са свим њезиним унутрашњим језичким разликама и језичким играма, на њезино мјесто ступа језичка територијализација. На њој се и у њој ствара моћ нације-државе. Та моћ, уколико већ нису развијени у периоду симболичке моћи (народне) језичке заједнице, развија средства демаркације. Дакле, на овој точки народни вернакулар постаје вернакулар државе (Пуповац 2022: 175–220), а стандардни језик постаје дискурс нације (Пуповац 2013: 169–182).

Средстава (национално-)територијалне демаркације може бити и има више (Уриколи 1995, Томас 1999, Бугарски 2001). Навест ћемо оне који нам се за овдашње, „наше“ прилике чине најважнијим. Кронолошки је на првом мјесту правописање (укључујући и разлике у латиничкој и ћириличној традицији), историјска демаркациона црта између најприје варијанти књижевног, а потом стандардног језика. На другом је мјесту гледано кронолошки (гледано према симболичкој моћи заправо на првом) *именовање*. Од именовања самог језичног идиома (кренувши са његовом стандардном варијантом или његовом неслужбеном, колоквијалном школском варијантом именовања) мононационалним именом (*македонски*, па *хрватски*, *српски*, *бошњачки* (*босански*), па *црногорски*), преко именовања државних и јавних институција мононационалним називима (*Хрватска радио-телефизија*, *Радио-телефизија Србије*, *Радио-телефизија БиХ*, *Радио-телефизија Црне Горе*), до замјењивања дијела именичког и глаголског корпуса језика због његова (неријетко нејасног па и наводног) било алоетничког било интернационалног поријекла неологоизмима, архаизмима (неријетко етнокултурално маркираним), регионализмима и дијалектализмима. На трећем мјесту је декларирање и легализирање статуса у оквиру уставноправних (законских) норми о службеној и јавној употреби језика (најчешће је ријеч о декларирању и легализирању монолингвалности с већим или мањим ступњем мањинских права).<sup>5</sup> На четвртном

5 Изузетак је Босна и Херцеговина у којој су етнонационални језици (бошњачки, српски, хрватски) равноправни, али унутра етнички хомогених подручја гдје се се три идиома територијализирали заправо су доминантно монолингвални. Црна Гора има хибридно ситуацију. Према њезином Уставу црногорски је „службени језик“, а остали (српски, бошњачки, албански, хрватски) у службеној су употреби.

мјесту је формирање корпуса. Већина језичких политика на постхрватско-српском језичком простору није мијењала историјски одабир доминанатних историјских корпусних новоштокавских (ијекавских и екавских) идиома.<sup>6</sup> Већина је остала код „мекше“ или „тврђе“ рестандардизације (нарочито у домени творбе ријечи и морфофонологије). У Црној Гори је на дјелу настојање да се тај корпус радикално измијени, ревернакуларизира, посредством одабира канонске књижевности („Петар I, Петар II Петровић Његош, Ст. М. Љубиша, Марко Миљанов Поповић“), увођењем двају фонема *ś* и *ž*, која „најчешће настају јекавским јотовањем“ и „нормирањем готово свих продуката јекавског јотовања“ (Глушица 2020: 81). На петом су мјесту медијска, образовна и административна имплементација рестандардизације (која је у неким случајевима агилнији, а у неким мање агилан *work in progress*). Школска је књижевна литература мононационализирана (у Хрватској су од српских писаца уврштени једино Владан Десница и Григор Витез, али безнародносне афилијације, те Бранко Ћопић; од научника је донедавно био једино Никола Тесла, а однедавно је уврштен и Милутин Миланковић). Медији језичним савјетима значајно доприносе освјештавању демаркационих обиљежја. Администрација, нарочито јавнобиљежничке, нотарске и судске институције, системом службеног „превода“ ствара од „меких“ демаркационих разлика „тврде“ језичне границе. Кад се у „превођење“ дода и разлика у писму, онда се „преводи“ и с ћирилице на латиницу. Ових пет демаркационих средстава су у служби постизања национално-језичке хомогености и територијалности.

Поставља се питање да ли ова врста језичности јамчи успјех у у успостављању језичких граница по принципу *cuius regio, eius lingua?* Гледано из историјске перспективе, чешће јамчи него ли не јамчи. У неким случајевима није постигнута хомогеност (шпањолски vs. каталонски, bokmål vs. landsmål/nynorsk). У неким случајевима не успије не само хомогеност већ ни територијалност (чешки и словачки, да хрватско-српски и не спомињемо).

Наведена демаркациона обиљежја чине главне компоненте идеологије језичности, која је значајно одмакнута од идеологије језичности какву смо укратко приказали на примјерима фрагмената теорије В. фон Хумболта. У случају Хумболтаријеч је о глотоцентричкој идеји народа, а у случају наведених демаркационих обиљежја ријеч

6 У свим је случајевима корпус књижевности национализиран. Национализирана (негдје више, негдје мање) је и историја развоја књижевног, односно стандардног језика.

је о етноцентричкој или етато-центричкој идеји језика. У свијету такве идеје језика ако се о њима и може говорити нема ушију ни за Витгенштајнов проблем исказивости и језичних игара, ни за теорију фазичности,<sup>7</sup> или меких, порозних, постепених граница у језику и међу језицима. Исто поуздано знамо и за Шкиљанову теорију непрестаног преговарања између комуникативне и симболичке функције језика у околностима кад се њихове релевантности могу надметати (Шкиљан 1996). Но то што нема ушију, не значи да није речено. Још мање, да није требало бити речено.

#### 4. *CUIUS COMMUNICATIO, EIUS LINGUA* ИЛИ *CUIUS COGNITIO, EIUS LINGUA?*

Што данас кад је све више на снази правило *Cuius communicatio, eius lingua?* Или кад на крилима когнитивних технологија или когнитивно-технолошке интелигенције јача пристижуће правило *Cuius cognitio, eius lingua?* Нема ни једноставног, а поготово не довољно ефикасног одговора за све могуће ситуације. Свакако се дијелови тог могућег одговора могу наћи у оригинарним идејама Хумболта, Витгенштајна, Радовановића и Шкиљана. Те идеје много присније комуницирају с правилима *Cuius communicatio, eius lingua* или *Cuius cognitio, eius lingua?* него ли идеологије језичне демаркације које смо описали.

С обзиром на промјене укупне комуникацијске парадигме, па тиме и језичке комуникације, неопходно је освијестити што је то на чему може уопће, а то значи и данас и овдје, почивати институција јавног језика и и језика интерперсоналне комуникације. Такођер је неопходно освијестити то да она, радикално промијењена комуникацијска парадигма, више не почива на моносемиотичкој и монолошкој гутнберговској, штампарској парадигми већ на полисемиотичкој и дијалошкој дигиталној когнитивној парадигми или писмености. Она више није ни глотоцентрична, ни монојезична ни монолошка. За ту се врсту писмености тражи другачија научнојезична парадигма.

Ћу се може наћи у старим, класичним и сувременим, актуалним спознајама о језику као формама језичке и нејезичне комуникације. Класичне спознаје које су обједињавале све четири језичке вјештине – граматику, логику, реторику и поетику – представљају још увијек

7 Од енглескога *fuzzy*, придјева који означаје концепт који пружа више од једног рјешења у интерпретацији, који је јасне језгре и о њој постоји консензус, али и нејасних рубова о којима не постоји интерпретативни консензус.



жива врела за оно што нам данас може требати, а што смо или занемарили или потиснули. Спајање ових спознаја са сувременим спознајама у различитим лингвистичким и њима сродним дисциплинама могу и требале би створити јавно релевантно знање, јавно неопходне вјештине и исто таква етичка правила располагања тим знањима тим вјештинама сваког појединог говорника или судионика јавне или интерперсоналне комуникације.

Она, нова писменост, свакако требала би моћи оснажити и комуникацијску и симболичку моћ сваке комуникацијске и језичке заједнице. Најприје унутрашњу комуникацијску и језичну компетенцију сваког њезиног члана и њезину вањску једнакост или равноправност према другим језичким и комуникацијским заједницама. Такођер треба оснажити њезину плуралност и њезину толеранцију према разликама, као и преговарачку вјештину између комуникацијске и симболичке функције језика.

Нова писменост, како је видимо и каквом се она већ показује, претпоставља да се умјесто идеологије стандардности какву смо познавали до сада од сада оснажује метајезичку свијест и знање о правилности (граматичкој, логичко-семантичкој и прагматичкој), о експресивности, изразивости језичкој (фонетичкој, лексичкој, реченичкој и дискурзивној) као и нејезичкој (иконичкој, сликовној или индексичкој, сигналној или графиконској, статичкој или динамичкој, моно- или мултимодалној, на примјер), функционалност или сврсисходност језичке и нејезичке комуникације у новим комуникацијским доменама и дискурсима данашњег јавног језика и данашње интерперсоналне комуникације (Шкиљан 2000).

На крају, нова писменост би у себи требала садржавати и нову етичност која би и у интерперсоналним и у јавним језичким радњама и комуникацијским интеракцијама била израз стеченог и свјесно прихваћеног самоограничавања и ограничавања другог у манипулацији, обмањивању, варању и лагању. Нарочито етичност у контроли властите и туђе моћи, као и контроли властите и туђе сврхе комуникацијског, језичког и некомуникацијског, нејезичког дјеловања. Она би уједно била и најзначајнија граница како језика тако и комуникације.

Вјерујем да двојица, којима сам посебно дужан због њихова дјела и пријатељства, Дубравко Шкиљан и Милорад Радовановић, не би имали ништа против овог смјера гледања на питање језичких граница. Они су сами помицали границе и у језику и у знању о језику или их нису видјели тамо гдје их нема. А нарочито их нису

сами успостављали. Нити су разумијевали да је циљ и смисао науке о језику да то чини.

## ЛИТЕРАТУРА

- Борхес 2016:** J. L. Borges, *The Analytical Language of John Wilkins*, Alamut: Bastion of Peace and Information.
- Бугарски 1997:** R. Bugarski, „Jezik i granice“, u: R. Bugarski, *Jezik u društvenoj кризи*, Beograd: Čigoja štampa/XX vek.
- Бугарски 2001:** R. Bugarski, *Lica jezika*, Beograd: XX vek.
- Бугарски 2012:** R. Bugarski, Language, identity and borders in the former Serbo-Croatian area, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Vol. 33, No 3, 219–235.
- Билер 1999:** K. Bühler, *Sprachtheorie: die Darstellungsfunktion der Sprache*, Stuttgart: UTB.
- Глушица 2020:** R. Glušica, *Crnogorski jezik i nacionalizam*, Beograd: XX vek.
- Хумболт 1973:** W. von Humboldt, *Schriften zur Sprache*, ur. M. Böhler, Stuttgart: Reclam.
- Хумболт 1921:** W. von Humboldt, *Briefe an eine Freundin (august 1827)* <http://www.gutenberg.org>
- Јаворски/Копленд/Гласински 2004:** A. Jaworski, N. Coupland, D. Glasinski (eds.), *Metalanguage: Social and Ideological Perspectives*, DeGruyter.
- Катић 1986:** R. Katičić, *Jezikoslovni ogledi*, Zagreb: Školska knjiga, 41–64.
- Лејкоф 1972:** G. Lakoff, „Hedges: A Study in Meaning Criteria and the Logic of Fuzzy Concepts“, *Chicago Linguistic Society Papers*, 8, 183–228.
- Луси 1993:** J. Lucy (ed.), *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*, Cambridge: CUP.
- Петровић 1987:** G. Petrović, „Pogovor“, u: L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Sarajevo: Veselin Masleša – Svjetlost, 191–236.
- Пуповац 2022:** M. Pupovac, „Vernakulari država i diskursi nacija: rasprava povodom knjige Rajke Glušice Crnogoski jezik i nacionalizam“, *Tragovi: Časopis za srpske i hrvatske teme*, Vol. 5, No. 2, 275–220.
- Пуповац 2013:** M. Pupovac, „Language Imprisoned by Identities, or, Why Language Should be Defended“, u Radmila Gorup (ed), *After Yugoslavia: The Cultural Space of a Vanished Land*, Stanford: SUP.
- Радовановић 2015:** М. Радовановић, *Фази лингвистика*, Нови Сад: Издавачка књи-жарница Зорана Стојановића.
- Рорти 1967:** R. M. Rorty (ed.), *The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method*, Chicago: UCP.
- Шкиљан 1996:** D. Škiljan, „La langue entre symbols et signs: le serbo-croate“, *Cahiers de GLSLS* 8, 305–325.
- Шкиљан 2000:** D. Škiljan, *Javni jezik*, Zagreb: Antibarbarus.
- Шкиљан 2001:** D. Škiljan, „Languages With(out) Frontiers“, u N. Švob Đokić (ur.), *Redefining Cultural Identities: Southeastern Europe*, Zagreb: IRMO.
- Шкиљан 2002:** D. Škiljan, *Govor nacije: jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb: Golden marketing.
- Томас 1999:** P-L. Thomas, „Frontières linguistiques, frontières politiques“, *Histoire – Épistemologie – Langage*, 21/I, 63–92.

**Уриколи 1995:** V. Uricioui, "Language and Borders", *Annual Reviews of Antropology*, 24: 525–546.

**Витгенштајн 1987:** L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Sarajevo: Veselin Masleša – Svjetlost.

**Витгенштајн 1980:** L. Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja*, Beograd: Nolit.

## WHAT ARE THE BOUNDARIES OF LANGUAGE AND WHAT ARE THEY LIKE?

### *Summary*

The author takes two assumptions as his starting point: that there are many language boundaries, and that they are largely metalinguistic. These assumptions are discussed from four perspectives. In the first perspective, the boundaries of language and people are identified in such a way that language is formative (Humboldt) on the one hand, while on the other, the boundaries of language are identified with the boundaries of (our) world in such a way that there are limits to expressibility (Wittgenstein). A second perspective is that of language boundaries that are not strictly and clearly set, but rather indistinct, transboundary, gradual and nuanced; wherein the speaker-listener traverses them on the basis of their competence in comprehension and judgement (Radovanović). The third perspective is of the boundary between language and its symbolic (metalinguistic) function (Škiljan), which ought to be balanced and negotiable so that the symbolic, metalinguistic function does not restrain, imprison, language. In the fourth perspective, the author demonstrates that in today's digital communication paradigm, the capacity to cross between languages, between linguistic and non-linguistic semiotic systems, which is inherently dialogical and interactional, is essential to a competent speaker and a competent language community. Likewise, a much more complex linguistic and communication literacy is needed, as well as freedom from still-dominant ideologies of standard language, monolingualism and glotocentrism. Finally, what is needed is competence on the part both of speakers and of the speech community that will create and maintain the space of the new paradigm of public language.

*Keywords:* multiplicity of language barriers, Humbolt and Wittgenstein's glotocentrism, nuance and graduality of boundaries, balance between language and metalanguage, new paradigm of public language.

Milorad O. Pupovac



Виктор Д. Савић\*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

## КА ПРОБЛЕМУ СРПСКЕ ЕТНИЧКЕ КОНСОЛИДАЦИЈЕ И ПРОСТОРНОГ ОБЛИКОВАЊА СРПСКОГА ЈЕЗИЧКОГ ТИПА – ОД ПОЗНОПРАСЛОВЕНСКОГА ДО СТАРОСРПСКОГА (VII–XIV ВЕК)

У тексту се даје преглед новијих резултата историјских наука о прошлости српскога народа у вези с епохом његова досељења на Балкан, закључно с окончањем средњег века. Ови резултати помажу у реинтерпретацији досадашњих лингвистичких знања о српској глотогенези и о генези и развоју појединих српских дијалеката. У раду се даје ограничен поглед на настанак и унутрашње диференцирање штокавскога наречја, његов однос с чакавским говорним типом, однос српскога народа и његова језика према суседним народима, с нагласком на формативну фазу сваке од посматраних појава.

*Кључне речи:* Срби, историја језика, историја народа.

Овом темом на свој начин бавили су се неки од најпознатијих словенских и српских филолога, односно лингвиста – Павле Јосиф Шафарик, Вук Караџић, Франц Миклошич, Ватрослав Јагић, Милан Решетар, Александар Белић, Иван Поповић, Далибор Брозовић, Павле Ивић, Александар Лома и др., а из другог угла и бројни историчари, археолози и етнологзи. Покушаћемо да синтетишемо прихваћена гледишта и да истакнемо неке нове или коначне моменте у историјској науци који изоштравају или исправљају изграђену слику, односно да приложимо понеко ново запажање или подстакнемо даља размишљања на ову, колико сложену, толико и занимљиву тему.<sup>1</sup>

Рана српска етничка прошлост део је словенске етничке прошлости која се, с обзиром на сачуване изворе, јасније почиње сагледавати за период [V] и VI века (обимна је литература, нпр.

---

\* viktor.savic@isj.sanu.ac.rs

1 О проблему етногенезе у историјском контексту уп., нпр., Ђирковић 1997: 171–184, уз литературу у чланку.

Седов 2012: 9–151, уп. 404–453; Конт 1989: 11–43; Королук и др. 1982: 10–33; Жиречек 1978: 35–45; за Јужне Словене нпр. Коматина П. 2021а: 63–70; Королук и др. 1982: 33–49; Ковачевић 1981: 109–124; Жиречек 1978: 46–62). Занимљиво је да је најстарији помен једнога племенског вође – од свих словенских – кнеза Дервана, 631. године поводом словенске победе код Вогастизбурга и приласка Полапских Срба Самовој држави. Уједно је то и најстарији поуздан помен једнога од посебних словенских народа (Алексић 2020: 19, 24). С обзиром на време јављања, место и улогу у друштву, можда неће бити превише смела претпоставка да је овај кнез-вођа један од двојице браће који су наследили власт од оца над Србима (или пак син једнога од ове двојице), вероватно осталих у народном памћењу, поменутих у спису „О управљању царством“ (тачнијег наслова: „Спис о народима“) византијског цара Константина VII Порфирогенита (Алексић 2020: 26).

„etiam et Deruanus dux gente Surbiorum, que ex genere Sclavorum errant et ad regnum Francorum iam olem aspecserant, se ad regnum Samonem cum suis tradedit“ [631. г.] (Псеудо-Фредегарова хроника IV: 56)

Помишљало се у историографији и лингвистици да су на Балкану била два таласа сеоба, што би значило да су већ били насељени неки Словени, и да су за њима дошли Срби и Хрвати доносиоци иновативнији језички тип, који ће раздвојити садашње словеначке и бугарске Словене.<sup>2</sup> Међутим, нема заједничких иновација међу овима којих не би било и на српском, односно хрватском подручју које их раздваја (в. Поповић И. 2007: 193; уп. Ивић 1998: 21; 1971: 17–18).<sup>3</sup>

Срби су, дакле, у мноштву других Словена и Авара протутњали европским делом Византије спуштајући се Моравско-вардарском долином, од опсадâ Солуна 614–616. и 618. године до опсаде Цариграда 626. године, након чега су се вратили на десну обалу Дунава (Коматина П. 2021а: 216–217, 219; за Хрвате 174–175), па су се, можда због сукоба с Аварима,<sup>4</sup> одлучили да ипак остану на Балкану и населе велики део опустелих области (нпр. Коматина П.

2 О слабир, посредним доказима који говоре о накнадном насељењу Срба и Хрвата међу друге, затечене Словене, в., нпр. Живковић 2007: 202–203.

3 Да је био само један талас словенског досељења, а не секундарно српско и хрватском уклињење на већ насељеном словенском простору, в. Коматина П. 2021а: 174.

4 Пут ка северу је био затворен (в., нпр. Живковић 2007: 200).

2021a: 220–223).<sup>5</sup> Трајно српско везивање за речени простор треба, стога, оквирно сместити у период 610–626. године када се одвијала последња заједничка аварско-словенска инвазија, што одговара [првој половини] владавине цара Ираклија (610–641), као што сведочи цар Константин VII Порфирогенит (ВИИНЈ II: 14, 38–39, 47, 49, 58, 62–64).<sup>6</sup> Треба имати на уму да су неки Срби остављали своје трагове путем којим су пролазили или су још и остајали, о чему постоје потврде у топонимији.<sup>7</sup> Изражена је тенденција да западно од Мораве и Вардара претежу српски језички маркери, што у дубинском слоју припада овоме времену. Посебно су индикативни удвојени топоними или хидроними донети са севера, нпр. Бојмија и Бојмица (Лома 1993: 114–118).<sup>8</sup> Сумирајући резултате скромних истраживања налазишта из раног средњег века, наши археолози примећују да је за период VII века, када би се по изворима, с обзиром на вести о инвазијама, очекивало мноштво људи, нађено изненађујуће мало људских трагова. Чак је утисак да су дошљаци избегавали градове и

- 5 Србима и Хрватима ишло је на руку то што Авари као коњанички народ, нису настојали да освоје и населе балканска пространства јужно од Саве, јер нису одговарала њихову начину живота (в. Грачанин 2011: 150)
- 6 Судићи по археолошким налазима у остацима рановизантијских тврђава у Српском Подунављу, Словени и Анти се јављају у византијској служби 530-их година и пре досељења у масама (Радичевич 2015: 304). О словенском досељењу на Балкан крајем VI и почетком VII века в. Живковић 2007: 56–83, 119–141, 189–213; уп. Лома 1994a: 140; Лукин 2013: 46–48, 54–59; Цвијић 2000: 107–110; за раније и доскорашње схватање о досељењу Срба и Хрвата в. Алексић 2020: 18; Живковић 2007: 191–205. Словенско насељавање на Балкану било је могуће након слома византијске власти и распада Дунавског лимеса, око 615 (Бугарски/Радишић 2016: 91). Тибор Живковић је повест о досељењу Срба најпре у град Сервију у Солунској теми (грч. τὰ Σέρβλια; о траговима ових Срба в. Скок 1938), потом и њихово измештање југозападно од Дунава, идући за тврђењем поменутог византијског цара-писца о потчињености Срба и Хрвата цару Ираклију, тумачио споразумом Срба и Хрвата с Византијом: Срби и Хрвати су настањени као федерати, у заштитном појасу између Византије и Аварског каганата (Живковић 2007: 203–205).
- 7 Посебну пажњу привлаче топоними са српским именом као диференцијалним у додиру с другима (уп. Скок 1938: 253), нпр. концентрисано на простору некадашње Дарданије и Македоније (Лома 1994a: 141).
- 8 Поменути византијски цар-писац српску прадомовину назива Бојком (грч. Βοϊκομ, ВИИНЈ II: 46), што одговара Бохемији – Βοιοηαιμum (уп. Бојмија из основног текста), потоњом Чешкој, управо Чешкој котлини на северу Чешке (на њену југозападном ободу данас је Праг), а не простору између Лабе и њене леве притоке Сале, где су доцније живели Полапски Срби (Коматина П. 2021a: 211–214; нпр. Скок 1938: 245; уп. Лома 1993: 115). На северозападу Чешке пронађени су археолошки споменици који се ни по чему не разликују од одговарајућих у областима Полапских Срба (Королук и др. 1982: 121–122; уп. Коматина П. 2021a: 213–214). Постојање тзв. „Беле Србије“, баш као и „Беле Хрватске“, не подлеже сумњи јер обе земље, односно области, помињу франачки и касније руски и арабљански извори (Живковић 2007: 2003 и 401–402, нап. 948–949).

да је цео простор централног Балкана задуго остао релативно пуст, при чему се византијска управа још неко време успела одржати. Нови продор ка Поморављу уследиће у IX–X веку, а увећање популације тек од средине IX до XI века (в. нап. 50).

Главни и незаобилазан извор за етничку историју многих народа у видокругу Византијског царства у X веку, па и српскога, јесте поменути спис „О управљању царством“, настао између 948. и 952. године (ВИИНЈ II: 2–3, превод 9–74; за изворни текст у целини в. Порфиригенит 1985). Била је то уједно и последња епоха када су у византијској историографији коришћена изворна имена народа пошто ће касније наступити мода да се права имена замењују античким или митским, па ће се тако о Србима говорити као о Далматима и Трибалима, о Бугарима као Мизима, о Мађарима<sup>9</sup> као Пеонцима и Хунима итд.

Много је мистификација, нагађања, полуистина, чак и изневеравања извора у јужнословенској историографији, која је грађена последњих столећа. То је као оквир и подлога истраживања погађало и историју језика. Ствари треба посматрати у документарним оквирима: „историјска истина“ је оно што пише у „поузданим изворима“; закључивање је могуће само тамо где постоје писана сведочанства или подаци до којих се долази из других историјских наука – у првом реду археологије и историјске лингвистике. Последње две углавном дају релативну хронологију када нису подржане писаним изворним подацима (осим по изузетку), прва и апсолутну и релативну. Дакле, нема разлога да се измишља историја, поверење треба поклонити изворима: „догодило се“ само оно што се може доказати; све изван тога – „није се догодило“.<sup>10</sup>

9 Мађарско је име у овоме прилогу резервисано за етничку групу (раносредњовековно племе и нововековни народ), док је угарско за државу коју су Мађари створили, етнички разноврсног састава – како је и уобичајено у српској историографији. Слично, овде у тексту би се могло разликовати турско и османско име, како се неретко чини у српској историографији, али због чињенице да се турско име по правилу усталило за оба случаја и да су Срби све из владајућег, муслиманског слоја становништва у Османском царству називали Турцима, „избегавање“ турског имена би било вештачко, па та разлика није ни спроведена.

10 У оба случаја гради се конструкт исприповедан у форми историјског наратива, што значи да може и не мора одговарати историјским збивањима, у детаљима или у целости. Само у првом случају он је „веродостојан“, будући заснован на позитивним чињеницама, а у другом случају, ма колико читаоци и њихов повесничар веровали у изложени конструкт (понекад се и свесно обмањивали), није веродостојан, искривљен је или фалсификован – он је псеудоисторијски.



Темељна испитивања приповедачке технике и реченично-стилске организације Порфиригенова списа као целине и у светлости других списа истога аутора, у улози разумевања структуре и предмета приповедања, убедљиво су показала да поглавља 32–36. представљају једну целину која се односи на досељавање и рану историју Срба (Коматина П. 2021а: 118, 210–211), и да су у цареву предлошку она сачињавала јединствен „Спис о Србима и земљи коју сада насељавају“ (Коматина П. 2021а: 210–300). Потврдило се да у Србији (с Босном), Паганији, Захумљу, Травунији (с Конављем) и Диоклији живе Срби, а не да су тамо нека друга племена под српском доминацијом (Коматина П. 2021а: 220–223). Цар-писац користи специфичан приповедачки поступак – да област о којој говори сагледава на неколико равни, тј. са степенованом удаљеношћу – некада говори уопштено о Далмацији, некада види у њој свега две етничке целине, Хрватску и Србију, а некада непосредно све политичке творевине из његова доба – Хрватску, Србију, Паганију, Захумље итд. (Коматина П. 2021а: 222–223). У вези с појавом различитих имена за словенске скупине треба нагласити да су оне прихватале опште, словенско име или развијале посебно, географско, у два случаја: када су те скупине хетерогеног карактера (тј. сачињене од делова или остатака различитих племена), или када се издвајају из сопствене велике групе, иначе би у односу на њу, да су посебна етничка заједница, свакако задржавали своје име (Коматина П. 2020: 21). Посебна етничка имена задржавају заједнице у додиру с другима (уп. нап. 7), нарочито у окружењу или заокружене велике целине. Ипак, у оваквим целинама, ако политичка организација доведе до уситњавања или се изгуби политички оквир с етничким именом, временом слаби осећај примарног идентитета и развијају се државни, регионални или локални (такав смо случај, нпр., имали столећима касније у Босни и Приморју).<sup>11</sup>

11 У Босни се у касном средњем веку након њена снажнијег везивања за Угарску, под чијом врховном влашћу се налазила од 1138, и након учвршћивања српскога имена за Српску земљу под влашћу Немањића, као и проширења сопственог државног опсега на области које нису биле насељене Србима или је у њима већ ослабила српска етничка свест, тј. с усложњавањем државне структуре поглавито после освајања Стјепана II Котроманића (1322–1353) – почео снажити осећај припадности босанској држави. То је било праћено изградњом секундарнога – политичкога, бошњачкога идентитета, који се, пре свега, односио на највиши друштвени слој, нарочито на чланове државног сабора, „русуга“ (Исаиловић 2019: 38, 43–44). Ово, наравно, нема везе с рецентним процесима у једном делу српскога народа који се до XIX века претежно поистовећивао с Турцима, опет по моделу политичког, у овом случају империјално-конфесионалног поистовећивања с доминантном етничко-политичком групом (уп. Ђирковић 1997: 177 и нап. 15).

Дакле, судећи по поверљивим подацима које саопштава цар-писац, Срби су заузели највећи део некадашње провинције Далмације, што потврђују и Анали Франачког краљевства у вези с устанком Људевита Посавског, кнеза Доње Паноније, 822. године, што је уједно и најстарија вест сачувана о данашњим балканским Србима.<sup>12</sup>

„Exercitus de Italia propter Liudewiticum bellum conficiendum in Pannoniam missus est, ad cuius adventum Liudewitus Siscia civitate relicta ad Sorabos quae, natio magnam Dalmatiae partem optinere dicitur“ 822. г. (Франачки анали: 158)

Делимично, Срби су заузели јужни обод Доње Паноније и западну ивицу Горње Мезије. Српске државне творевине образовале су се од ушћа Врбаса (или Уне) у Саву на северу, дуж западне линије неретљанског слива, до ушћа Цетине у Јадранско море, обухвативши наспрамна острва, на југоистоку морском обалом, до Скадарскога језера, десном обалом Дрима, односно Белога Дрима, избијајући на Ибарску долину, источно Топлицом, те Западном Моравом до леве обале Велике Мораве, и даље колубарским сливом до Саве на северној граници (в. Коматина П. 2021а: 187-191, 239, 271-300; мапа 240/241; Благојевић 2011: 42, мапа 46/47; Живковић 2001; Ђирковић 1998). Речју, да се послужимо савременим градовима као оријентирима, српске земље су се, отприлике, простирале од данашњег Српца на Сави и Бањалуке, преко Јајца, Бугојна, Јабланице, Мостара, па Омиша код Сплита, затим до Сутомора повише Бара на јужној обали и Скадра и Призрена, па Прокупља и Крушевца, Крагујевца, Аранђеловца, Обреновца, и онда све уз Саву до полазне тачке. То не значи да неки Срби нису остали разасути и у ширем ареалу,<sup>13</sup> али претежно јесу били груписани на овоме простору јер у раном средњем веку варварске државе нису управљале територијом него народом, што значи да задуго није постојала чврста граница (Коматина П. 2015: 31, 34, 37; уп. Фајн 2006: 45). На овом заокруженом простору формирале су се жупе, што је установа донета са севера

12 О Људевитову устанку против Франачке, али уз манипулативно скривање српскога имена, в. Грачанин 2011: 157-163.

13 Познато је, нпр., место Срб око којег се формирала мала жупа, део веће жупе Псет у долини у којој извире река Уна (данашња Лика), које је именовано по Србима заосталим у инословенском окружењу (уп. нап. 7) у време словенског запоседања Далмације (Србљ је колективна форма, као и Русь - Киевська Русь, в. Бошковић 1978). Жупа Псет, пак, припала је хрватским земљама у томе, најранијем периоду (наводи је и цар-писац међу хрватским жупама, ВИИНЈ II: 33).

можда као српски и хрватски спецификум,<sup>14</sup> а усвојиће је касније и угарска држава. Између ових жупа простираће се празан простор који није могуће свуда попунити – населити, нарочито ако је неуслован или немогућ за живот (Коматина П. 2015: 36), али њихово повезивање уз повећање броја становника у каснијем времену и изградњу државних структура, омогућиће говорнојезичку хомогенизацију и довешће до процеса чије резултате видимо у стварању посебног српскога говорног типа, који ће се у периоду од X до XI века диференцирати из познопрасловенског језика у старосрпски језик (нпр. Ивић 1998: 26–27).<sup>15</sup> Треба имати на уму да се затечено староседелачко становништво које се обрело на овом простору, а то није морало бити само у високим планинама, што се, између осталог, види из топонимије (за старије топониме в. Лома 1990; уп. Јиречек 1959: 461–493; Јиречек 1962: 67–75), преточило у српско, још у познопрасловенском (језичком) периоду.<sup>16</sup> Наравно, тога становништва је било мало – није много било ни Срба, као што смо рекли – а извори јасно говоре да се романско становништво сконцентрисало у приморске градове и острва, и јужније у планинска подручја данашње Албаније – остајући свуда на византијској територији (в. Коматина П. 2021а: 145–146, 157–164, 223–225;

14 У науци постоји мишљење да се жупе и жупани јављају, осим код Срба и Хрвата, још и код Лужичких Срба (Лома 1994а: 141; 1993: 116–117), али Тибор Живковић подсећа на Графенауерово запажање да се појам жупана јавља код свих Јужних Словена, Полапских Словена, Чеха и Пољака; ипак, и даље се може расправљати о овој теми јер су међу Јужним Словенима, нпр., жупани још посредно посведочени преко топонимије у Грчкој (Живковић 2007: 201–202, 399, нап. 927). Наравно, овде се ради о раним позајмљеницама из неког од алтајско-турских језика, највероватније аварског или хунског. У долинама реке Лабе и Сале заиста су у изворима поменути неки словенски жупани – војни заповедници под влашћу аварског кагана (Живковић 2007: 201–202). О положају жупана в., нпр., Јиречек 1978: 71–72.

15 Главна државна творевина за коју треба везати настанак штокавског говорног типа јесте средњовековна Србија (Ивић 1971: 41–42; уп., нпр., Ивић 1994: 61). Завршетак формирања српскога језика приближно одговара времену кнеза Стефана Војислава који је 1039–1042. године сабрао готово све српске земље – Србију у ширем опсегу (заједно с Босном), Диоклију, Травунију и Захумље, и епоси првих његових наследника у XI веку (држава Војислављевића).

16 Могло би се поставити питање да ли су топоними с карактеристичним латинским траговима, обично сакралног карактера, увек трагови западног хришћанства, или су то и трагови старијег становништва, чијим стапањем с придошлицама су образовани раносредњовековни Срби. Иако је дошло до крупног померања ромејског становништва, његов део је остао извесно време у постојећим насељима, па чак и разореним градовима, што се тиче простора савремене Србије, нпр., нарочито у Подунављу и Јужном Поморављу, али у VIII–IX веку они се више не примећују у археолошкој грађи (Бугарски/Радишић 2016: 93–95, 98–99): исељени су или су се асимилovali.

уп. Јиречек 1978: 88–89). По свему судећи, то нису Власи који се појављују у нашим изворима из каснијег времена и на чију је потпуну асимилацију наводно требало чекати до XIV века.<sup>17</sup> Ово латинофоно становништво било је далматороманског („стародалматинског“) порекла и језика, а Власи су дакороманског порекла и језика, као и Румуни, у оба случаја носиоци познијих, вулгарнолатинских идиома (Јиречек 1962: 24–25, 40–41, 45–48, 88–108; уп. Јиречек 1978: 86–88). Један део Влаха се, склањајући се под притиском мађарске најезде, доселио уз дозволу византијског цара најпре у Хеладу између 896. и 904. године, одакле су се рано раширили по суседним грчким областима, задржавајући посебан статус као засебна етничка група (Цветковић 2018: 47–56; 2017: 34);<sup>18</sup> остали су наставили живот северно од Дунава, и то су преци потоњих Румуна. У српској држави Власи су се нашли тек у последњим деценијама XII века, са ширењем Србије на рачун Византије, на ограниченим територијама, одакле су владари управљали њиховом колонизацијом; дакле, на српском простору они нису аутохтоно становништво (Пијовић 2018: 62–106; уп. Коматина П. 2021б: 31; за старије мишљење о Власима в., нпр., Ивић 1998: 72–74; о Власима уопште, в., нпр. Јиречек 1959: 191–204).

Зашто је ово важно? Зато што би се у историји језика могло помишљати да је поменута асимилација Влаха представљала импулс који је водио до стварања новоштокавског говорног типа

17 Као што се, нпр., за Доњу Панонију зна да је остатак романизованог становништва пословењен до раног VII века, предајући Словенима извесне топониме и хидрониме (в. Грачанин 2011: 226; уп. Лома 1994а: 140), не треба сумњати да се стариначко становништво на исти начин утопило у Србе на балканском простору у наредном периоду, при чему је то становништво већ било доста разноврсног порекла (уп. Алексић 2020: 71–75). Да су се Романи дуже задржали, то би свакако помињали извори, нпр. Константин VII Порфирогенит, што није био случај. И на језичком плану примећено је да су латински, али и други староседеоци извршили врло скроман утицај на Словене у првом периоду након сеоба (Ивић 1998: 10–13).

18 У почетку у византијским изворима Власи су називани другим именима, без устаљености: Италиоти и Беси (Цветковић 2018: 53–54). Једну раније досељену групу Влаха представљају Сермисијани (Власи из околине Сирмијума), потомци византијског живља које је словенски вођа Хакон заробио на своме пљачкашком походу по Илирику и Тракији у другој деценији VII века, и одвео их са собом у Панонију. Помешани с Бугарима, Аварима и другима који су живели у Панонији, Сермисијани су задржали хришћанску веру. Под вођством Кувера, упркос противљењу Авара, вратили су се у Византију и населили на Керамисијско поље код Солуна око 680–685, али Кувер је имао план о заузећу Солуна, што се није остварило; Сермисијани су се одселили с Керамисијског поља и од једног њихова дела можда су се формирали Мегленовласи; један њихов део могао се населити у област Алтина (Алексић 2020: 58–60; Цветковић 2017: 33–43; Грачанин 2011: 137–139, 227; Лома 1991: 318–322).

(источнохерцеговачког дијалекта) и по Ван Вејковој хипотези о српско-бугарској граници, одиграло би се масовно пословењење Романа, чиме би био образован призренско-тимочки дијалекатски комплекс (уп. Поповић И. 2007: 130, 194–195, 208–210; Ивић 1991в: 245).<sup>19</sup> Исти, конвергентни процес с приближно истим параметрима и изразито супротним резултатима (посрбљавање Влаха које би водило новоштокавском, синтетичком језичком развоју на неким измењеним претпоставкама, односно балканизованом, аналитичком развоју) – то напосто није могуће. Србистика треба да (пре)испита своја гледишта у складу с важећим историјским сазнањима.

На западу ће се у XI–XIV веку стабилизovati разлика према конзервативнијем, чакавском говорном типу негде између Уне и Врбаса, венцем Динарских планина до ушћа Цетине. Данас су острва Брач, Хвар и Корчула чакавска. Пошто су та острва населили Срби, а под претпоставком да је претежно на овим острвима сачувано изворно језичко стање,<sup>20</sup> закључак је да је чакавски говорни тип донекле и српски! Уосталом, источни чакавски појас је под већим утицајем штокавскога. Наиме, Неретљани – будући Крајињани врло рано су се почели осамљивати у односу на остатак српскога корпуса још у времену познопрасловенског језика (уп. Лома 1993: 106–107; Коматина П. 2021а: 298–299), а битна је чињеница да су ова острва, чак и у времену када је копно припадало српској држави, била у византијском, односно млетачком поседу. Стариначки говор на овим острвима је чакавски, при чему на њима постоје и штокавске енклаве, али то су усељенички говори с копна из много познијег периода.<sup>21</sup> Ако наше прелиминарно запажање о генетској

19 О румунском супстрату за настанак балканизама в. Белић 1999: 40–43, чему треба додати и додир с бугарским и македонским говорима, Ивић 1998: 69–71; 1971: 30, али балканизме у призренско-тимочки дијалекатском комплексу треба посматрати одвојено од настанка самога комплекса, с обзиром на хронолошки раскорак међу њима; прегледно о балканском језичком савезу и балканизмима в. Попов 1984.

20 Сматра се да су острва од почетка била чакавска закључно с Корчулом и Ластовом на југу уз западни Пељешац, али већ источни Пељешац и острво Мљет припадали су, у тзв. предмиграцијско време, штокавској говорној зони (нпр. Лисац 2009: 16; Поповић И. 2007: 295). Острва Хвар и Брач, затим Корчулу и Мљет освојили су Неретљани од Византије око 830. године (Алексић 2020: 179–180) или до краја VIII века (Коматина П. 2021а: 192, 297–298), у познопрасловенском периоду. На овим острвима у принципу није ни коришћено хрватско етничко име (Фајн 2006).

21 За пресељења која су донела житеље другачијег говора, ношње и особина в., нпр., Цвијић 2000: 146, 176. На Корчули говор Рачишћа, на Хвару Суђураја, на Брачу Сумартина, на Шолти Масленице (нпр. Лисац 2009: 15). Ластово има карактеристичну чакавско-јекавску комбинацију (уз друге новоштокавске иновације), јер је у одређеном периоду било под влашћу Дубровачке републике, откуда је зрачио ијекавски изговор.

вези протосрпског становништва с потоњим чакавским наречјем у практично изолованој зони јужних острва, одвојеној од главних путева каснијих штокавских миграција, потврде подробније анализе, поглед на формирање и етничко простирање чакавскога и штокавскога говорног појаса хоће се донекле променити. Чини нам се да ће закључак ићи ка томе да је чакавски у своме архаичном репертоару у великој мери само конзервирана старија развојна фаза целог нашега језика, док су се штокавске иновације, зачете у дубини српске територије, примарно шириле у оквирима (међусобно повезаних) српских држава (уп. Савић 2021: 176). У вези са свиме треба имати на уму и политичку и етничку границу, па и црквену организацију на терену и пре поделе међу хришћанским сферама, која је ограничавала блискије контакте.<sup>22</sup> Све ово би могло ревитализовати појам штокавскога наречја у науци о српском језику. Истовремено, тешко је бранити појам чакавскога наречја у смислу наддијалекатског комплекса, практично једнога великог дијалекта, јер је упитно постојање главнога иновационог центра, основнога територијалног језгра, у којем би се формирао језички образац основни за целу говорну зону, као што је тешко установити постојање дијасистема на целокупном томе простору (уп., нпр., Ивић 1994: 64). Зато ће, вероватно, бити боље говорити о дијалекатском типу или просто о говорној зони. Практично, на рубу прасловенске и аутономне језичке епохе хрватску државу је прогутала Угарска краљевина, 1102. године, а то јесте и крупан догађај и крупан чинилац у језичком развоју због успостављања нових државно-политичких односа који ће трајати столећима (уп. Савић 2021: 176). Управо, све важније црте које су се развиле у источном чакавском појасу, развиле су се под утицајем штокавскога, тачније пренете су као импулси или готова решења из штокавске зоне.<sup>23</sup>

Многе од појава у језику дешавају се по задатој инерцији као исходиште тенденција зачетих у старијем периоду, и не треба увек претпостављати само касније обавезне контакте. У том смислу, за

22 То, наравно, важи само условно. Примерице, иако се обично за хрватску црквенословенску писменост, тобоже једину „глагољску“, сматра да се готово изоловано развијала у односу на тзв. *Pax Slavia orthodoxa*, задржавајући древно ћирилометодијевско наслеђе, резултати бројних истраживања указују на то да је ова писменост средином XIII била изложена снажном црквенословенском утицају с истока, очито српскога карактера.

23 Доказано је, нпр., да ни вокализација полугласника из знатно каснијег периода није старија у чакавској зони од штокавске зоне (нпр. Савић 2013: 84, нап. 7).

зближавање јужнословенских говора прасловенског језика изузетну улогу је имао период словенско-аварских похода на Византијско царство, када су у вишегодишњој кампањи заједно учествовали Срби, Хрвати и други Словени који су дошли са севера и истока. Исто тако, од знатног утицаја на говор западних српских области морало је бити привремено расељавање дела српскога народа у Хрватску услед Симеонова освајања, као и Симеоново одвођење великог дела српскога народа из источнијих српских области у Бугарску: „и покупе сав народ од малог до великог и одведу у Бугарску, а неки од њих умакну и оду у Хрватску и земља остаде пуста“ (ВИИНЈ II: 56).<sup>24</sup> По нашем уверењу, за српско-хрватско говорно зближавање важније је то мешање у првој половини X века него каснији делимичан контакт у XI–XII веку.

Колико се у дубину протезао чакавски говорни тип сада је тешко установити,<sup>25</sup> али врло је могуће да је до залеђа Велике и Мале Капеле, што је равничарски троугао између Уне и Купе, допирао кајкавски говорни тип, тек много касније преслијаван чакавским (упадљиво је, такође, да су у прво време пограничне области Гацка, Лика, Крбава имале посебан статус у односу на остатак хрватске територије, в., нпр., Алексић 2020: 95). Много каснија померања становништва и стабилизација комуникативних праваца и живота у јединственој државној управи после изласка Угарске на море, томе су свакако допринели. Посебан значај има турска инвазија и сужење неосвојене територије, која је представљала коридор у који се сливало проређено хришћанско, у овом случају становништво из хрватских области, које се преко Горње Славоније у којој је појачан језички контакт с кајкавцима исељавало на север, све до Градишћа. У XVI веку је формиран Карловачки генералат који је учврстио делимично трајно присуство чакаваца, нарочито југозападно од тврђаве, али је трајно утицао и на досељење Срба ијекаваца из

24 Поробљавање и пресељење читавог народа или племена био је уобичајени бугарски поступак до пропасти Првога бугарског царства, па су то Бугари учинили и са Србима око 925 (Коматина П. 2015: 35–36), због чега Порфириогенитове речи не изгледају сувише претерано, тим пре што се радило о неупоредиво мањим бројевима него данас; уп. ниже у тексту. Наравно, никада се није померало све становништво. Исте мере примењивала је и Византија, али с другим циљем. Из списка Трулскога васељенског сабора у Цариграду (691–692) познато је постојање епископа τῶν Горδοσερβων у Витинији (Мала Азија), Исидора. Поменути град назван је по Србима, присилно пресељеним с Балканског полуострва. Уједно, то је први, посредан помен српскога имена у епоси словенског пресељења на југ.

25 Наравно, оштрих граница у првом периоду, пре покретања нових миграција, није могло бити и боље је говорити о прелазима међу говорима, односно говорним зонама (нпр. Ивић 1994: 60–61, 62–63).

турских крајева на ово подручје у XVI–XVII веку у великим масама, чиме је попуњен огроман празан простор (Дабих 2000: 9–140; уп. Цвијић 2000: 109). Чакавски се и на централни и западни део Истре тек накнадно ширио; видимо и до данас гашење романских говора на томе подручју.

Не можемо а да на овоме месту не приметимо чињеницу која може бити од начелног значаја и која треба да се упари с аналогима које се тичу српских сеоба и српскога језичког типа. Наиме, на југозападу Чешке широк простор заузима дијалекат који се историјски везује за област коју су насељавали Дулеби, велико словенско племе (нпр. Королук и др. 1982: 121). На овај чешки простор наслања се североисточни словеначки. Прва и више од миленијума једина словеначка, заправо протословеначка државна творевина, Карантанија, има географски, а не етнички назив, што значи да је то простор насељен племенима различита порекла, од којих су позната два словенска – Дулеби и Хрвати (Коматина П. 2020: 13, 15). Утврђено је да је северни појас словеначкога језика у својој подлози био западнословенски (чешки), па је преслојен јужнословенским (нпр. Поповић И. 2007: 40, 94; о прелазном карактеру в. Ивић 1991а: 197). Чињеницом о насељавању Дулеба северније, уз средњу Муру (в. Грачанин 2011: 227) могле би се делимично објаснити поменуте лингвистичке прилике. Само по себи намеће се да су Хрвати и још неки други Словени могли бити ти који су, пак, унели јужнословенску компоненту у потоњи словеначки етнолингвистички комплекс. Дулеби су се, такође, населили на простору јужне Паноније – између данашњег Врбовца и Раковца код Новог Маруфа – близу Вараждина (Грачанин 2011: 227 и нап. 48), па би се, такође, могло помишљати да је кајкавски језички развој, макар донекле, повезан с њима. Одавно је запажено да су преци кајкаваца и Словенаца у време досељења чинили једну језичку групу, што је трајало вековима (нпр. Ивић 1971: 35, 37).

С обзиром на то да су лужичкосрпски говори, генетски гледано, композитног карактера – мешовити, и то да су настали укрштањем северозападне и југоисточне компоненте (Лома 1994а: 142–142; 1993: 112–113, 119–120), јужнословенска компонента се могла обрести тамо у инословенском окружењу само доношењем с југа (управо југоистока), што значи од Срба самих. Очито, Срби и Хрвати су били носиоци јужнословенског говорног типа у оквиру прасловенског језика – што је било од утицаја приликом њихова етнолингвистичког



развоја на Балкану.<sup>26</sup> Изгледа да је кључна разлика међу словенским племенима што их је одржавала у сродним масама које су често биле у покрету и мешале се међу собом – дијалекатско-језичка, ма колико говорне особености некада биле ситне и суптилнога карактера.<sup>27</sup> То није необично када се има у виду да је главна разлика међу примитивним заједницама – језичка; једну етничку групу по правилу је одликовао један језички тип.<sup>28</sup>

У хрватској критичкој историографији коначно се одбацује претпоставка о постојању Панонске Хрватске и Панонских Хрвата – у етничком и политичком смислу речи, што значи да се у Доњој Панонији није формирао хрватски народ, јер се ту Хрвати као скупина и нису (макар у битнијим бројевима) населили у време словенскога померања на југ (Грачанин 2011: 228–229).<sup>29</sup> То је од важности за

26 О постојању донекле диференциране јужнословенске прасловенске групе и пре великих миграцијских покрета у словенској прадомовини доста је писано (уп., нпр., сажето Ивић 1998: 17–21; Ивић 1971: 12–14, 31). У дубљој прошлости, носиоци јужнословенског говорног типа били су примарно повезани с источнословенском језичком зоном (нпр. в. Белић 1958: 4), док су укрштања са западнословенским типом била секундарна и не код свих [будућих] Јужних Словена подједнако. Језички трагови Јужних Словена (подразумева се, укључујући и Србе), нарочито у лексичкој сфери, нађени су у Закарпатју и још у Полесју (нпр. Ивић 1971: 16). То би могле бити етапе у померању Јужних Словена пре њихова изласка на историјску позорницу. Словени, па према томе и Срби, доселили су се у Чешку котлину (нап. 8) тек између прве половине VI и почетка VII века (Корољук и др. 1982: 120; уп. Коматина П. 2021а: 214). Иначе, више пута је изношена претпоставка о доласку Срба из Закарпатја, али тражењем земље Бојки у тој области на истоку Галиције (уп. нап. 8), не на основу лингвистичких паралела.

27 Треба задржати опрез, јер уколико су Срби представљали племенски савез, а не релативно хомоген народ, они су се могли састојати из племена различитог порекла с различитим дијалекатским варијацијама прасловенског језика (Лома 1994а: 142).

28 Зато је прасловенска именица \**jęzikъ*, поред основног значења 'језик – орган у усној душљи', истовремено означавала и 'језик – говор' (грч. γλῶσσα, διάλεκτος) и 'народ' (грч. ἔθνος, αἱ φυλαί, γένος), тј. људску заједницу која се тим језиком користи. О овој полисемантичкој структури речи сведоче старословенски споменици (СС: s. v. љзѣкъ, 807).

29 Уосталом, постоје озбиљне сумње у етнички састав и саме раносредњовековне Хрватске у делу Далмације, јер рани извори из VII и VIII века, као и каснији, пре свега говоре о Словенима, док се хрватско име можда раширило државно-политичким путем (Фајн 2006: 63–66; закључак за читаву прошлост до XIX века: 558). У Славонији, пак, од времена формирања посебне области, среће се у средњем веку само словенско име народа, не и хрватско (Фајн 2006: 63–66, 71–79, 557). Неки Словени су, изгледа, уз мноштво различитих етничких скупина, били присутни на тлу Паноније већ до средине VI века, да би у последњим деценијама истога столећа, Словени сами или заједно с Аварима преплавили ово подручје на путу до Византије, упијајући у себе или одбацујући даље затечено романизовано и германско становништво (уп. Грачанин 2011: 225, 226). О уделу Авара међу Словенима у Јужној Панонији говори антрополошка анализа скелетних остатака у

правилно разумевање етничког порекла разноврсног католичког живља у Славонији, Барањи, Срему, па чак и Банату, пошто је јасно да наводно пресудна хрватска компонента у њиховој етногенези – не постоји (нарочито за Срем уп. Бубало и др. 2010: 49–50). Јужни Панонци су врло рано изградили неодређен, славонски идентитет.

Селишчевљева истраживања топонимије у данашњој Албанији, иначе не увек објективна, потврдила су да су словенски топоними неупоредиво бројнији од арбанашких (1931), а чињеница да су сви антички топоними који су присутни у арбанашкој средини дошли овима уз словенско или далматороманско посредство, сведочи да су Арбанаси без икакве сумње досељени на територију данашње Албаније после Словена (Лома 1991: 283, 290–291, 298–299, 300–301). На томе је, нпр., инсистирао Иван Поповић, сматрајући да их у данашњој Албанији не треба ни тражити пре најстаријих помена (Поповић И. 2007: 74, 133–135, 156–157; за старије, супротно мишљење в., нпр. Јиречек 1978: 85–86). Месту Арбан код данашње Кроје (грч. τὸ Ἀρβανον), око којег је образовано у историји прво локализовано језгро Арбанаса, Срби су име преузели од Романа а не од Арбанаса, док о старости позајмљивања пре X века сведочи накнадно извршена метатеза ликвида (стсрп. Рабњњ, почетком XIII века). Усвајање реченога топонима било је раније и независно од етнонима Арбанаси, у којем није било метатезе ликвида и облик је изведен суфиксом којим се граде етници у арбанашком (ЕРСЈ 1: Арбан(ас), 188–189; Лома 1991: 281; ово је, дакле, примарно назив житеља места, а не народа). И заиста, најстарије сведочанство о Арбанасима (грч. Ἀρβανῖται) као етничкој групи је из 1079. године (нпр. Лома 1991: 280), а на простору данашње Албаније појавили су се у повести на врло уској територији око горњег тока реке Маће, у планинама североисточно од Кроје,<sup>30</sup> да би се у тој микрорегији

---

откривеним гробљима, где се удео монголоидне популације у укупној популацији креће до 10%, али може бити знатно већи на појединим локалитетима (Грачанин 2011: 125–130, 144–145, 226). Са сломом аварске власти и наметањем франачке над Доњом Панонијом долазило је почетком IX века до сукоба између Словена и Авара, који су током истога столећа и утопљени у Словене (Грачанин 2011: 157, 229). На тлу Доње Паноније одвијали су се шаролики етнички процеси (као што је, нпр., формирање Сермисијана, в. нап. 18), о чему нема довољно јасних сазнања у науци (Грачанин 2011: 227), али и сами Словени разноврсног порекла долазили су у различитим етапама, последњи бежећи пред провалом Мађара (в. Грачанин 2011: 230–231). О посебној словенској скупини на југу Угарске од које се, да је историјски развој текао у другом смеру, могла формирати посебна нација – Славонци, као Словаци на северу Угарске или Словенци на северозападу, в. Кордић 2018: 265.

30 Само овде, у тешко проходној планинској области у средишту данашње Албаније углавном су арбанашки топоними без романских и словенских (Лома 1991: 283).

раширили тек почетком XIII века, одакле је касније настављена њихова експанзија у свим правцима (Коматина П. 2021б: 25, 27).<sup>31</sup> И топонимија сведочи да је до њихова продора српски елеменат допирао до северне стране ове реке (око Љеша), а источнојужнословенски јужно, што је највећи део данашње Албаније (Поповић И. 2007: 234–237)).<sup>32</sup> Српско померање преко Скадарске депресије и уз реку Дрим (области Доњи и Горњи Пилот) на рачун римских носилаца археолошке културе „Комани–Кроја“ било је минимално и не пре XI века.<sup>33</sup> Врло је могуће да су се носиоци мрковићкога говора, данас код Бара, касније спустили Дримом из Метохије уз задржавање на северу данашње Албаније. Закључено је да је једини историјски контекст за који треба везати појаву Арбанаса, мале сточарске групе на простору Балкана, дошавшу са севера у грчким земљама Византијског царства – сеоба Влаха између 896. и 904. године, почетком X века (Коматина П. 2021б: 31–32; о средњегрчком, а не старогрчком језичком посредовању в. Лома 1991: 294). Одатле су они, мешајући се с многобројнијим Власима,<sup>34</sup> Грцима и Словенима, с велике удаљености доспели у Арбан, између средине X века и 1079. године, вероватно у склопу византијске колонизационе политике (Коматина П. 2021б: 29; лингвистички докази упућују на то да су се доселили не пре XI века, Поповић И. 2007: 156, тј. у XI веку).<sup>35</sup> Овиме све постаје много јасније. У том случају и једина два топонима који

31 У почетку су Арбанаси живели искључиво као сточари, а у граду Арбану живели су Романи, који су у Кроји поарбанашени и област Арбана се први пут 1230. зове „Арбанашком земљом“ (Коматина П. 2021б: 27).

32 Ипак, има наговештаја да је српски чинилац био раширенији и да је накнадно преслијен источнојужнословенским (Лома 1991: 307–308).

33 О карактеру културе „Комани–Кроја“ и о етничком пореклу њених носилаца в. Коматина П. 2021б: 28.

34 Кључна је и несумњива лингвистичка веза између Протоарбанаса и Проторумуна, од којих су Протоарбанаси позајмљивали вулгарнолатинску лексику у проторумунском лику и обрнуто, овима предавали своју индоевропску лексику у ликовима старијим од оних посведочених у споменицима на арбанашком језику (Лома 1991: 288). Уосталом, у оба језика на исти начин је гласовно обликована латинска реч *Sclavus* ‘Словен’ (Лома 1991: 288, нап. 8), што одговара каснијем покрету Арбанаса с Власима почетком X века.

35 С великим одоцњењем Арбанаси су се обрели и на тлу Косова и Метохије, о чему су вишеструко и опширно писали и Митар Пешикан и Александар Лома; тек од времена исламизације Арбанаса (XVI век) почињу скоковите етничке промене, у првом реду јужно од Призрена, а колико су Арбанаси позно на овоме терену, сведочи и њихов српски лик назива града – Përzen, Pürzerin, Pizren, са затвореним, односно екавским изговором јата (Лома 2004: 49–51).

се традиционално везују за Арбанасе, Ниш<sup>36</sup> и Штип (Лома 1991: 299-300),<sup>37</sup> нису, својом усамљеношћу која је сама по себи сумњива, остаци њихова првобитног станишта где су се образовали с Румунима, како се то до сада мислило (Лома 1991: 299), него успутна тачка на путу куда су се кретали.<sup>38</sup> Све хронолошке индикације око времена настанка ових топонима савршено се уклапају. Чак и са старим запажањем о Карпатима и Бескидима као речима из арбанашкога (karpë ‘стена’ и bjeshkë ‘планински пашњак’, Лома 1991: 281), јер Арбанаси су се, највероватније и доселили с простора омеђеног реком Мориш, чије име има арбанашки лингвистички развој, и Вршцем (за Мориш и Тамиш в. Поповић И. 2007: 77). Проблем с предримским именом Шар-планине је другачији, али и он зависи, највероватније, од посредне влашке адаптације (Лома 2004: 54-55, 57; Лома 1991: 315-318). Барем нама, увек је било сумњиво оно до чега је долазила лингвистика: како је могуће да се у релативној хронологији арбанашке позајмљенице (апелативи и топоними) из тобожње антике преклапају с позајмљеницама из словенскога, тј. трпе исте промене или у словенском чувају старије стање од посведоченога у арбанашком (в. Лома 1991: 289-292, 296-297, 301). То није могуће на једној територији и мало је вероватно да су исте језичке законитости важиле толико дуго после антике, када су Арбанаси ступили у додир са Словенима, чак и после X века (Лома 1991: 292-293) – што одговара реченом времену покретања Арбанаса са севера и њиховој историјској појави, управо искрсавању на југу.

Срби са својим језиком првобитно су допирали надамак Призрена (Лома 2004: 50-52; Лома 1991: 309-310), и ако се познати топоними (по којима се суди) нису касније померали на терену (нпр. да су их преносили Власи или сами Словени), нису имали приступа јужноморавском сливу до надамак Ниша с југоисточне стране (Лома

36 Норберт Јокл због српског имена Ниш, који с античким топонимом Naissus везује арбанашко посредство (Ниш < стсрп. Њыш < арб. Nēish), гради тзв. „Дарданску теорију“ – да су Арбанаси из Дарданије, из илирско-трачке контактне зоне (Лома 1991: 283-284, 290).

37 Иначе, оба ова топонима су смештена источно од Моравско-вардарске долине тј. на трачкој територији (Лома 1991: 286).

38 Врло је важна чињеница да су оба протоарбанашка топонима забележени у словенском и страном посредству тек од XI века (Лома 1991: 299), што одговара запажању да су се Арбанаси појавили на Балкану тек у X веку. Иван Поповић је на основу топонимије закључивао да су преци Арбанаса били просторно развучени од данашње Румуније, преко Србије и Северне Македоније (Поповић И. 2007: 76), а по нашем суду, ови топоними су посејани на путу којим су се Арбанаси кретали на југ.

19946: 116; 1993: 108).<sup>39</sup> Археолошка истраживања показују да је заиста одатле почињао појас у којем су Ромеји нешто дуже опстали, али не предуго. Последње главно упориште, Сердика (данашња Софија), Бугари су разорили 809. године, али нису га још неко време задржали у својим рукама (Коматина П. 2010: 60 и нап. 16). Бугари су тек пред крај прве половине IX века овладали Поморављем (нпр. Коматина П. 2015: 37; 2010: 61, 75–78, 82), али је ту и даље остало претежно словенско становништво.<sup>40</sup> Ипак, треба имати на уму да се најсевернији остаци старијег становништва у раном средњем веку налазе у Туприји (антички *Norgeum Margi*, потоње словенско Равно). Већ у VIII–IX веку промењени су механизми насељавања, тј. извршена је дубинска смена становништва, а словенске заједнице ће се стабилизovati на средишњем Балкану током X века (Бугарски/Радишић 2016: 98–99). Све ово није довољно да објасни Ван Вејкову непремостиву границу, управо „пукотину“ између западних и источних Јужних Словена у језичком смислу, формирану пре хиљаду година, а можда и у време сеоба, у потезу који се може повући од ушћа Тимока, преко запада данашње Бугарске (источна планинска подножја), затим Осогова, до Овчега поља, Скопља, јужно од Тетова према Шари (нпр. Ивић 1998: 21–225; 1971: 18–19, 21–31),<sup>41</sup> и потом кроз данашњу Албанију.<sup>42</sup> Утолико пре што треба имати на уму да су се Бугари одмах по досељењу на Балкан (680/681), сконцентрисали између Доњег Дунава, Црнога мора и Старе планине (Коматина П. 2015: 34–35), што није укључивало Софију, Коматина П. 2010: 60) и да су западно од свога простора у Доњој Мезији изместили према Аварима, између Дунава, венца Старе планине, можда до Искра, вероватно и свих седам словенских племена, затечених у њиховој области (Коматина П. 2015: 34; 2010:

39 Прецизније, граница није прелазила Јужну Мораву до Врања, да би уз њен горњи ток скретала ка доњем Подримљу, приближно низ Топлуху повише Призрена; са североисточне стране, српска језичка зона је захватала Ниш и Сићево (Лома 19946: 116).

40 До тада, велики простор је због слабе насељености дуго био без „ичије непосредне власти“ (Бугарски/Радишић 2016: 99), конкретно – без византијске, бугарске или српске; малобројно словенско становништво, без обзира на његово порекло, било је препуштено самој себи.

41 Да је призренско-тимочка зона гранична у односу на источнојужнословенску (бугарску), с обзиром на груписање низа важних изгласа, в., нпр., Ивић 2001: 21–25; Ивић 1994: 30–35.

42 Док је Ван Вејк сматрао да се ова унутарсловенска граница јавила захваљујући непрелазној зони на тлу данашње источне Србије, у којој су живели и формирали се преци потоњих Румуна, Павле Ивић је сматрао да су се поред Румуна ту формирали и Арбанаси (Ивић 1998: 23–24; 1971: 26–30).

59–68, 81). Наравно, никада се не помера целокупно становништво (уп. нап. 24), што видимо и по каснијој славизацији Бугара, заснованој на затеченом супстрату. Међу овим насилно пресељеним племенима, по мишљењу Лубора Нидерлеа, могли су бити будући Тимочани (Коматина П. 2010: 56, 58, 63, 66, 68, 81), насељени око Тимока и можда разноврсног етничког састава (Коматина П. 2020: 18, 21), вероватно на локалитетима Акве код Прахова и Гамзиград код Зајечара (Шпехар 2017: 233). Тимочани су пребегли Францима некамо у близину Доње Паноније 818,<sup>43</sup> остављајући за собом испражњен простор.<sup>44</sup> Могло би се, по логици ствари, претпоставити да су ови Словени били носиоци источнојужнословенског језичког типа. Међутим, ако је њихова источна граница према Бугарима била на Искру, мора се скренути пажња да је приближно у тој зони данашња тзв. јатова граница, да су тек на исток од ње данас типично бугарски словенски говори са широким изговором јата (ä), што може бити с дубљом историјском основом (уз потоње миграције у турском периоду нешто раније учвршћених рефlekса јата, на терену усмерене политичко-економским и географским разлозима). Источнојужнословенски тип, како се обликовао од најранијих времена, можда се може атрибуирати, између осталог, Северцима – по пореклу Антима, које су Бугари разместили јужно од свога средишта, насупротив Византији.<sup>45</sup> Најближе према Србима живели су Морављани на обали Велике Мораве,<sup>46</sup> али Бугари су их покорили између 832. и 845. године (Алексић 2020: 189), намерни да започну своју експанзију према Србима (тада се покрећу бугарско-српски ратови). Аутономија ових Морављана је убрзо укинута и они се од друге половине IX века више не помињу у изворима (Коматина П. 2010: 74–78, 82). Постојање супстрата може се у већој мери прихватити за тимочко-лужнички дијалекат (али и прошлост овога

43 Можда су се баш сместили на граници између Хрвата и Панонаца, с обзиром на то да се помињу заједно с тзв. „Гудусканима“ (жителима Гацке), вероватно такође избеглим у Далмацију (уп. Алексић 2020: 91–93).

44 У близини Тимочана, можда у пределу Кључа код Кладова (локалитет Костол, в. Шпехар 2017: 233), били су Ободрити, вероватно из групе истих, седам словенских племена, који су сачували независност до 824, али се нису иселили на франачку територију (Коматина П. 2010: 68–74, 82).

45 Ово се може довести у везу с пореклом Севераца, који су дошли с простора источнословенске језичке заједнице. Огранак Севераца који је остао на истоку, заједно с Пољанима и представницима других племена, учествовао је у формирању Кијевске Русије.

46 Ови Морављани су вероватно представљали етнички мешовиту групу, образовану од малобројних староседелаца и остатака различитих словенских племена, отприлике тек по пропасти Авара на прелазу VIII–IX века (Коматина П. 2020: 20).

дијалекта је комплекснија од онога како то на први поглед изгледа, иако се обично тврди да је он био позициониран на своме месту од почетка), али не и за читав протопризренско-тимочки ареал, у почетку јединствен или тешње повезан с рашким, касније косовско-ресавским, који се буквално померао онако како се померала српска територија – треба само погледати картографски приказ ширења српске државе у XII–XIII веку.<sup>47</sup> Раније смо, у другој прилици, изнели претпоставку засновану на топонимији и дијалекатском инфилтрату у групи најстаријих српских писаних споменика да је призренско-јужноморавски дијалекат диференциран у Подримљу, у пограничју Метохије и данашње северне Албаније (Савић 2019: 232-234), с примарним померањем ка југоистоку како се ширила и српска држава, али ограничено, одакле се после у померању становништва и сеобама раширио, преслојавајући дијалекатски сродан простор завојито према североистоку (уп. нешто другачије Ивић 1991в: 243). Врло је вероватно да је оштра језичка граница међу западним и источним Јужним Словенима образована и учвршћена накнадним померањима становништва, у средњем веку и касније.

Треба бити свестан чињенице да се након Василијеве византијске реконк(в)исте за читав простор од Вагеније (племена Војнића) на југозападу, преко Вардара и Мораве до Београда везало у Византијском царству име Бугарске (1018–1080-их) преко преживеле Архиепископије Бугарске са средиштем у Охриду (Коматина П. 2012: 41-42, 51-54), коју с техничких разлога зовемо „Охридском архиепископијом“. Бугарско име у томе периоду ишчезло је на истоку, где му је било примарно језгро; етнички Бугари тада су у изворима звани Мизима, а Словени на реченом простору административно, Бугарима (Коматина И. 2015: 60; Коматина П. 2012: 46-55).<sup>48</sup> Упркос томе, и српско име се у Поморављу и јужном Подунављу јавља: Кекавмен 1070-их година изричито казује да Срби живе око Саве и Дунава, што је изван српскога државног простора (Коматина И. 2015: 60, 71).<sup>49</sup> Српско име се устаљује без обзира на српску државну

47 Иван Поповић је, идући за Александром Белићем, показао да у призренско-тимочној зони нема мешавине српскога и бугарскога језичког система, него је шопски (призренско-тимочки) српскога порекла, секундарно балканизован, потом и изложен ограниченом бугарском утицају, али да није изгубио свој основни српски карактер (Поповић И. 2007: 203–208).

48 Бугарско име се вратило на простор Мезије, тј. садашње Бугарске тек с обновом бугарске државе 1185. године (Коматина П. 2012: 55).

49 За ранији период (VII–IX век) нема археолошких доказа да су баш Срби настањени на простору данашњег Српског Подунавља, мада се налазе остаци материјалне културе неких – неодређено којих словенских становника (Шпехар 2012: 352).

територију већ око средине XII века (Коматина И. 2015: 71–79) – а где су Срби у томе времену, ту је и њихов језик. Дакле, Срби су тада зацело етнички доминантни на путу *Via militaris* од Београда до Ниша (Коматина И. 2015: 73). Претходно је цела ова област дуж времена била једва насељена из два разлога:<sup>50</sup> као војни и уопште главни транзитни правац на удару је свих војски и етничких скупина које су туда пролазиле, а обичај који је владао у прошлости био је да страна војска све плени пред собом, па нико не би желео да им се нађе на путу;<sup>51</sup> други разлог су непрегледне и густе шуме и мало слободног простора за живот велике популације (уп. Коматина И. 2015: 57; Коматина П. 2015: 37).

Иван Поповић је сложеном анализом и озбиљном аргументацијом доказивао да је српскохрватски, односно српски језички тип продужавао своје изоглосе у панонско-дакијском залеђу откуда су Срби дошли на Балкан. То значи, протоштокавски прасловенски језички трагови настављали су се на север од Шоплука, како би он рекао, односно од ушћа Тимока у Дунав кроз узан појас данашњег румунског Баната (Поповић И. 2007: 227–233; за штокавску топонимију в. Ивић 1998: 79 и нап. 46),<sup>52</sup> а то је, у ствари, гледано у целини, простор омеђен Карпатско-балканским венцом планина.<sup>53</sup> С тиме у вези, корисно је упоредити мапе с учртаном тзв. Јиречековом линијом која раздваја латинофоне од гркофоних области, и границом међу два јужнословенских говорних зонама – оне се прате од Љеша до Софије, од Јадрана до централног Балкана (Јиречек 1962: 16, 15–25). И даље на запад, у читавој Панонији Поповић је доказивао присуство српскохрватског језичког типа, који је у мађарској славистици препознат као средњесловачки, док

50 До нестанка опасности од Авара, овај простор је у VII и VIII веку био слабо насељен (Коматина П. 2020: 20). Тек од друге половине IX и X века почеће умножавање становништва (Бугарски/Радишић 2016: 97), али ће слаба насељеност и даље остати током XI века (Коматина П. 2015: 37), када ће овде живети Словени и Ромеји, Печенези и Узи, као и нешто Бугара (Коматина И. 2015: 60).

51 У западним изворима Поморавље се средином XI века назива „пустињом Бугарске“, где се на сваком кораку осећа страх од Печенег који су више пута проваљивали амо (Коматина И. 2015: 57).

52 С друге стране, много је већа област источнојужнословенског утицаја у данашњој Румунији (Поповић И. 2007: 233; уп. Ивић 1971: 19), док је североисточни део ове земље у времену након сеоба припадао тзв. украјинској језичкој области, како је данас зовемо у славистици (нпр. Ивић 1971: 15).

53 Постојало је и мишљење да су се западни и источни јужнословенски говори граничили Дунавом између Будима и Пеште, идући на југ Дунавом до ушћа Саве (Белић 1958: 5). О бројним проблемима првобитног простирања различитих словенских говора по савременој Румунији и Мађарској в., нпр., Ивић 1971: 19–20.



га је Поповић идентификовао као западнојужнословенски одсечак у севернословенском сектору (в. Поповић И. 2007: 43). То ће и Павле Ивић приказивати на схематски начин, као јужнословенски клин у севернословенској области (Ивић 1991а: 193–199; уп. 1971: 16; Ивић 1994: 51–54). По Ивану Поповићу, дакле, све одатле, на запад, простирао се српскохрватски (Поповић И. 2007: 46). Колико је то српскохрватски, а колико је познопрасловенски успореног развоја с протоштокавским, односно протокајкавским елементима западније, све преко Дунава и Саве ка западу у периоду до XIII–XIV века, не можемо са сигурношћу знати. Исто тако не можемо ни тврдити да је „физичка“ препрека установљена доласком Мађара у Панонију (895/896) за релативно кратко време пресекала контакт са словачким севером откуда су досезале битне изоглосе (о овим везама в., нпр., Поповић И. 2007: 40–44, 98).<sup>54</sup> То би фактички значило да је српски могао бити образован тек када је изолован са севера (уп. Ивић 1991а: 196–197), од почетка, пак, с апсолутном југозападном границом на морској обали. Треба узети у обзир да је раздаљина од данашње Словачке до Србије приближно једнака целој дужини данашње централне Србије, а то је огромно растојање за једну степску област с раштрканим становништвом, прошараним не баш пријатељским скупинама (нпр. Авара и потом Мађара и др.), омеђену огромним шумама и мочварама на југу и великим рекама, што је ограничавало и усмеравало правце кретања, мада су Стари Словени радо бирали баш таква станишта за живот (за Славонију и Срем в. Грачанин 2011: 24–28). То, дакле, није простор ширења изоглоса, него физичка рута којом су прошла словенска племена, сејући за собом делове и остатке свога живља. У суштини, Мађари су се примарно населили у језгру некадашње аварске државе у средишту Карпатског басена (нарочито источно од Тисе око њених притока у горњем току, Радичевић/Шпехар 2015: 44–45, 48–49), премда је простор на којем су живели Авари био знатно већи; зато се дуг словенски појас између Драве

54 После пропасти Аварскога каганата (држава ишчезла у првим деценијама IX века након пораза од Франака 796. и губитка самосталности), цела Панонија је коначно потпала под власт Франачке 803 (Грачанин 2011: 151–154), а источно пространство од Средњег Дунава заузела је Бугарска 805. године. Мађарски сукоби с Бугарима и другим народима у окружењу, па чак и далеко на запад, односно ширење мађарске власти, почели су између 896. и 907. године (Радичевић/Шпехар 2015: 44). Временом су се Мађари и затечени можда и многобронији Авари због етничке сличности стопили у један народ. Исто тако, Мађари су оне Словене који се нису склонили пред њима, током времена асимилovali у доста дугом периоду (нпр. Грачанин 2011: 230–231).

и Саве и даље низ Дунав трајно одржао (уп. Ивић 1998: 79).<sup>55</sup> О приметном српском присуству у Срему има вести већ из XIII века,<sup>56</sup> чак је тамо постојала и православна црква као установа (што не треба нарочито везивати за српско присуство), једно време с епископским средиштем још од почетка XI века; најзначајнији је манастир Св. Димитрија на Сави, који је ту опстао до 1344. године (Коматина И. / Коматина П. 2018: 145, 149, 150–151; Бубало и др. 2010: 37–42), а дуго је постојала и православна Епископија, потом Митрополија Туркије, тј. Мађарске (од око 948), вероватно с (накнадним) седиштем у Бачу. Заправо, број православних цркава и манастира с грчким свештенством опао је знатно тек после татарске најезде (1241–1242) (Стојковски 2020: 137–147). Наравно, од краја XIV века број Срба у јужној Угарској се нагло почиње повећавати и не само спонтаним пресељењима него и намерним померањима којима су управљали Турско царство и Угарска краљевина, до тога да су православни Срби постали изразито доминантни на врло широком, источнијем простору, столећима пре Велике сеобе 1690 (уп. Шулетић 2013: 166, 177–179, 181–212, карта 213; Шулетић 2012: 30; Бубало и др. 2010: 72–76; Ђирковић 1990; Поповић Т. 1990; Самарџић 1990), уз готово потпуну смену градског становништва након 1526 (Бубало и др. 2010: 71; уп. Шулетић 2013: 156–165).<sup>57</sup> Ипак, Словени с којима су се Срби

55 Иако Порфирогенит саопштава да „Турци“ (Мађари) живе и у Моравској и у Срему (Коматина И. – Коматина П. 2018: 143), који је рано укључен у састав њихове државе (Радичевић–Шпехар 2015: 49), то не искључује присуство и задржавање словенскога живља, тим пре што су рани мађарски археолошки налази посведочени (за сада) само уз Дунав – Нови Бановци, Земун, Батајница, Сурдук, и то искључиво из гробова, не из насеља (Радичевић/Шпехар 2015: 46–48, 50–51). И у знатно каснијем времену, Мађари су се поступно померали ка западу врло ограничено, до североисточног појаса данашње Славоније и Барање (в. Грачанин 2011: 231). Нема доказа о бугарском присуству у Срему у IX веку (тек је Самуилова држава накратко овладала Сирмијумом у првим деценијама XI века, до 1019, Коматина И. – Коматина П. 2018: 142, 144; Бубало и др. 2010: 28). Византија је држала Срем 1019–1071, када је њиме поново овладала Угарска, да би накнадно био привремено враћен у византијске руке 1164–1180 (Коматина И. – Коматина П. 2018: 144, 149, 153–154; Бубало и др. 2010: 28–30, 43–44). Начин на који је дочекан цар Манојло I Комнин у Сирмијуму 1164. доказује да је становништво тога града припадало византијској цркви (Стојковски 2020: 140).

56 Сигурно је да су Срби још средином XII века живели на десној обали Саве (Коматина И. / Коматина П. 2018: 152–153). Угарска је овладала Мачвом („Оностраним Сремом“) до истека треће деценије XIII века (Коматина И. / Коматина П. 2018: 154–156).

57 Срби се на овај простор нису насељавали само с Косова и Метохије и из северне Србије, него и из Босне, Херцеговине, па и Далмације (Џвијић 2000: 512). О значају Срема за српски народ у доба турске власти говори чињеница да су [Сремски] Карловци, судећи по једном истраживању, представљали најмногодудније српско насеље у другој половини XVI века на великом делу српскога етничког простора, у полупрстену од Метохије до западнога Срема (Шулетић 2012: 39–41).

сусретали, језички им врло сродни,<sup>58</sup> у периоду X–XII века вероватно су већ били изградили неутралнији идентитет, тим пре што су били житељи Угарске краљевине (уз епизодно укључивање у Самуилову државу и Византијско царство), а усталила се и конфесионално-верска разлика (можда више црквено-административна одвојеност), тако да међу њима није могло бити правога етничког мешања (уп. нап. 54),<sup>59</sup> док су језички утицаји неупитни; стариначки словенски и ранији српски усељенички говори послужиће као супстрат за обликовање млађих српских говора.<sup>60</sup>

Посебан проблем јесте данашња Славонија која је, заједно са Сремом, примарно улазила у састав словенске Доњепанонске кнежевине, франачке творевине с почетка IX века (796–803) (Грачанин 2011: 154–156), чије је средиште било у Сиску. Доњу Панонију је (заједно са Сремом у њену саставу) укинуло мађарско освајање око 900. године (Коматина И. / Коматина П. 2018: 142–143).<sup>61</sup> Целу област више-мање могао је првобитно испуњавати исти дијалекатски тип јер нема озбиљних физичких препрека у тзв. Међуречју, али могао је постојати благи прелаз из кајавскога ка протоштокавскоме у области ниских славонских планина (Псуњ, Папук, Пожешка гора), отприлике у висини ушћа Врбаса, што би представљало

58 Иван Поповић полемиче с Александром Белићем, доказујући да јужна Панонија није била ненасељена област, него да су ту боравили носиоци јужнословенских говора (Поповић И. 2007: 107).

59 Без обзира на етнички састав становништва Срема у време Никите Хонијата (око 1155–1217), који је оставио сведочанство, ово је „најплоднији део хунске земље“ (тј. Угарске) и то је „велика и многољудна област“ (Коматина И. / Коматина П. 2018: 152). У турском периоду, када је сачувано обиље ономастичког материјала, јасно се разликују припадници српске и мађарско-словинске заједнице у Срему, односно Славонији (нпр. Шулетић 2013: 166, 177–181, 185–186, 188–189, 195, 198, 200–203, 205–208, 210, 212).

60 По мишљењу Ивана Поповића, на тлу данашње Војводине већ се од IV века говорило „искључиво српскохрватским дијалектом“ (Поповић И. 2007: 108, 112–114, 221–222). Павле Ивић скреће пажњу на бројне топониме штокавскога карактера у Срему, старије од познатих српских сеоба; укупан је утисак да словенско становништво није потпуно ишчезло из Срема, али и јужнога Баната, можда и јужне Бачке, при чему је углавном било физички измешано с мађарским становништвом (Ивић 1998: 78–80).

61 За преглед раносредњовековне историје Славоније в. Грачанин 2011: 169–216. Да је Хрватска до пада под Угарску била ограничена на Велебитски масив и да се није протезала на Панонију, те да је угарски краљ и након тога одвојено именовao хрватскога и славонскога бана јер се радило о засебним областима, в., нпр., Фајн 2006: 20–21. До коначног припајања Славоније Угарској није била учвршћена ни угарска ни хрватска власт током X и готово целог XI века (нпр. Бубало и др. 2010: 51).

наслон на јужнију штокавску граничну зону.<sup>62</sup> Разлика међу овим дијалекатским типовима на такву терену у ранијем периоду могла би упућивати на разлику донету још у доба словенских сеоба на југ (уп. Павичић 1953: 302). Ради правилног разумевања језичких прилика кроз историју треба нагласити да исток данашње Славоније није ни био део Славоније, него је непосредно потпадао под власт угарскога краља (уп. Ивић 1971: 35). Западни део Међуречја назива се у латинским изворима Славонијом (Sclavonia, Slavonia), како је неретко називана и сама Србија, а на словенском језику Словенска земља, Словинска земља, Словиње и сл. - вероватно од XII-XIII века, мада су најраније словенске потврде из XVI века; на мађарском језику Славонија се звала Tóthország, у немачком Windischland и сл. (Цет 2013: 492, 494-495; Динић 1978: 35). Хабзбуршка монархија је освојила Славонију крајем XVII века и тек тада је, екстензијом, створен савремени географски појам имена, раније ограничен само на кајкавске земље (Ивић 1971: 149);<sup>63</sup> и само име Славонија у словенском језику се усталило тек од XVIII века (Цет 2013: 492). Једина област у којој данас постоји штокавски дијалекатски пејзаж за коју се не може пронаћи историјски контекст и веза са српском државом или неупитним српским етничким миграцијама јесте данашња Славонија. Она својим изузетком доводи у питање идеју да је штокавско наречје једнако српскоме језику. За данашњу Славонију нема поузданих доказа да је у формативној фази штокавскога, тј. старосрпскога уопште припадала штокавском корпусу у ужем смислу речи, па би можда боље било говорити о спољном дијалекатском прстену, заосталом према у међувремену диференцираном штокавском језгру (уп. Савић 2021: 175).<sup>64</sup> Посебно у очи упада да су у Посавини, Подравини, деловима Барање и садашњег Српскога, односно Хрватскога Подунавља, на малом простору огромне изговорне разлике, практично постоје сви изговорни типови према рефлексима јата, што може указивати само на једно: на изузетно мешање становништва (уп. Павичић 1953: 303-311). То је и познато из извора и то су показала истраживања Јована Цвијића и

62 За близак додир западнославонских штокавских говора с кајкавским у средњем веку в. Ивић 2001: 129-130; 1994: 284-285.

63 Краљевину Славонију у оквиру угарске круне чиниле су Крижевачка, Вараждинска и Загребачка жупанија, најраније од XIII века, Вировитичка жупанија им је припојена у XV веку, а Пожешка, Вуковска и Сремска жупанија током целог средњег века нису припадале овој административној целини (Бубало и др. 2010: 51).

64 За дијалекатску особеност славонскога простора XIII-XIV века в. Ивић 2001: 129-130; 1994: 284-285.

његових сарадника: у овом делу Славоније једва да има стариначког становништва! (в., нпр., Цвијић 2000: 128; уп. Дабић 2020; Шулетић 2015). По речима Фридриха Вилхелма фон Таубеа, стари становници су због турскога јарма и тешких ратова врло смањени бројем, „управо уништени, и земља се претворила у пустињу“, и потом је земља поново насељена (Фон Таубе 1999: 51); турски део Славоније укључен је у састав Хабзбуршке монархије Карловачким миром (1699). У томе времену (1777), у Славонији је густина становника била врло мала, десетак пута мања него у Саксонији, а у Срему још и мање од тога (Фон Таубе 1999: 49). Становништво је овамо долазило из Босне, уносећи икавски говор (Поповић И. 2007: 110, 323; о старијем континуитету са сливом Босне в. Ивић 2001: 273), али и из Далмације, Херцеговине, па и централне Србије итд. (Павичић 1953: 307–310; Цвијић 2000: 128; уп. Фон Таубе 1999: 51).<sup>65</sup> Прво огромно померање било је почев од друге половине XV века, када се овамо померио турско-угарски фронт. Поглед на карту Угарске из времена Матије Корвина (1443–1490) све разјашњава: овамо се пред Турцима морало повлачити становништво из Мачванске, Сребреничке и Јајачке бановине.<sup>66</sup> Уосталом, у средишту овога простора налази се Ђаково, у којем је још 1252. године била измештена католичка Босанска бискупија (остатак Славоније, њен највећи део, потпадао је под Загребачку бискупију). У дугом периоду, с променљивом снагом, али и даље неопозиво под Хабзбуршком монархијом, овде ће деловати велики број искључиво фрањевачких мисионара – у XVIII веку њих преко 1200 у чак 15 самостана! (Фон Таубе 1998: 61).<sup>67</sup> Иначе, пре вештачког ширења илирскога, а потом и хрватскога имена, штокавски Славонци су још у XIX веку свој језик звали „славонским“ и „шокачким“, док је кајкавски нешто раније био прозван „хрватским“ (нпр. Кордић 2018: 265, 271–272, с литературом; Ивић 1971: 183; за период након ослобођења од Турака в. Фајн 2006: 480–482, 516–522, 523–525, 553–556).

Задржимо се накратко на сведочанству Симеона Пишчевића из приближно истога времена (1795), који је приметио проблем

65 О етничком саставу славонскога становништва у првој половини XIX века в. Јовић 2004: 41–49.

66 Треба поменути и једну занимљиву чињеницу: у времену када је Славонија већ била у саставу Турскога царства, турчење је чак узимало више маха него у Босни, а потурчено становништво се после опет, с повлачењем Турскога царства, селило у његове стабилније области, преко Саве (Миљковић 1995: 293).

67 О деловању језуита у Славонији у ширем смислу, под хабзбуршком влашћу, в. Фајн 2006: 459–472.

конвертовања дела српске популације у римокатолике: „пре много векова фрањевци су у српски народ унели верску разноликост превodeћи део овог народа из неких провинција, а посебно из Горње Славоније, Кроације, Далмације и Босне, у католичанство“ (Пишчевић 2018: 349), на чему се није завршило. „Често [они] својој пастви држе проповеди, [...] и притом се на све могуће начине труде да њихови верници забораве своје порекло и своје изворно српско име, и убацују им у главу да се они зову Илири, као да се тим именом могу разликовати од Срба, њихове природне браће. На тај начин покушавају да од њих створе неки други народ. Без обзира на то, сви ти Илири говоре српским језиком и немају друге обичаје сем својих српских...“ (Пишчевић 2018: 349). Пошто је ово сведочење врло важно, пренећемо још неке његове делове: „Фрањевци су чак забрањивали и мешовите бракове, [...]. Због те забране и глупог верског раздора увукла се у народ мржња, па Срби ове преобраћенике зову Шокци, то јест отпадници или подлаци, превртљивци, али они нису криви због тога, све се то почело дешавати много раније“ (Пишчевић 2018: 350). Пишчевић је приметио и фрањевачку акцију на промени језика и писма, ради суштинског и симболичког одвајања (мада ово уједно делује и као наивно тумачење језичких појава, донекле објашњивих и самом дијалектологијом): фрањевци „се веома труде да те своје Шокце окрену против осталих Срба, њихове истинске браће, и није им довољно што их одвајају од њиховог рода него покушавају и да их удаље од њиховог матерњег језика, што, на срећу, никако није могуће, јер су порекло и језик јака заштита и темељ који још нико није у стању да промени или сруши. [...] Фрањевци су чак укинули и словенско писмо [тј. ћирилицу] које су раније користили сви њихови парохијани, и увели су обичај да се словенске речи пишу латинским писмом, само да би направили разлику у језику“ (Пишчевић 2018: 351). Служећи неколико година у Славонији, Пишчевић је упознао много шокачких официра у војсци Хабзбуршке монархије, као и грађана и трговаца, с којима се и спријатељио, с којима је говорио на ову тему. Он каже: „То су људи честити и прилично образовани, и сви знају праву истину о томе ко су и какво им је порекло, и којој су хришћанској вероисповести припадали. Али шта да се ради, они се држе онога што им је давних дана уведено и што је сад постало уобичајено, и ништа не мењају“ (Пишчевић 2018: 352).

Историјски гледано, штокавски језички тип јесте се развио на српском етничком простору, с кога се даље ширио. Истраживање сачуваних најстаријих језичких споменика показало је да је српски језик до средине XIII века у основним елементима јединствен, још се нису били издвојили данас познати дијалекти (Ивић 1991б: 185).<sup>68</sup> Тада се зачињу благе дијалекатске разлике, које на самом терену пре крупнијих покрета становништва нису биле много уочљиве због постојања континуитета унутар српскога корпуса, али и шире од њега, ка свим странама света где су постојали други Словени. Ипак, треба признати да су прве српске протодржавне области, иако засноване у познопрасловенској епоси, послужиле као оквир у којима су се приметили будући српски дијалекти; дуготрајна географска раздвојеност српских жупа, нарочито планинским масивима (Коматина П. 2015: 36–37) још у прасловенском периоду, допринела је зачетку дијалекатских разлика, иако ће се њихово озбиљније присуство тек касније осетити.<sup>69</sup>

У први мах, релативно поступно су вршена етничка померања и ојачавани су говорно-језички контакти са суседима, што је изазвано ширењем Србије и Босне у XIII–XIV веку. Тако је на терену проширена српска језичка база, од које треба полазити када се анализира ширење српских дијалеката у периоду метанастасичких кретања (XV–XIX век): у првом реду, то је учвршћивање српскога говорног

68 Сви битнији дијалекатски типови, сачувани до новог доба, већ у другој половини XV века постојали су у зачетку или су већ били сасвим изграђени (Ивић 1994: 60).

69 У континенталном делу некадашње Неретљанске области, можда заједно са западним Захумљем, зачеће се будући западнохерцеговачки дијалекат; северније, на простору између Босне и Врбаса посебан тип, такође периферијскога карактера према чакавштину, повезан с првим (уп. Ивић 2001: 193; за оба 239–244); у делу средишње Босне с њеним источним ободима у Подримљу источнобосански дијалекат (уп. Ивић 2001: 193), у првом времену периферијски наслоњен на северозападну Србију и Славонију; у источном делу Захумља с Требињском облашћу, можда претежно у области Требиња, источнохерцеговачки дијалекат (уп. Ивић 2001: 190–195; 1994: 147); у Диоклији, вероватно Зетској равници, зетско-јужнорашки дијалекат; у Рашкој, вероватно најпре Рашкој котлини, потом с Поибарјем и Хвосном, косовско-ресавски дијалекат (уп. Ивић 1994: 230; зона Метохија–Косово–Копаник; Ивић 2001: 140–142; западни Косово и Метохија); можда у Подримљу призренско-јужноморавски дијалекат, првобитно снажно повезан с претходним, доцније и постепено са специфичним односом према осталим источније распоређеним призренско-тимочким дијалекатским типовима, који су се образовали у српско-бугарском пограничју (уп. Ивић 2001: 160–166); у северној Србији, претежније у западном делу, будући шумадијско-војвођански говори (уп. Ивић 2001: 107–109; 1994: 172; део централне северне Србије, део Војводине и источна Славонија, можда и северни делови Немањинке Србије) и током времена, источније, смедеревско-вршачки говори (уп. Ивић 2001: 121; 1994: 230–231).

типа на линији Тетово–Скопље–Кратово, али и преслојавање српским језичким цртама остатка, већег дела данашње македонске територије (уп. Савић 2021: 174, 176; Ивић 1998: 71–72; 1971: 47–48)<sup>70</sup>, затим на простору данашње југозападне Бугарске (Савић 2021: 174), а на крајњем западу ширење западнохерцеговачкога говора. Тек изненадна померања становништва под притиском турске најезде, а касније и дејствовањем других фактора, у супротним смеровима, нарушиће успостављени континуум и експонираће једне дијалекте у односу на друге због укидања прелазних говорних типова.<sup>71</sup>

## ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Алексић 2020:** Марко Алексић, *Српске земље њре Немањића (ог 7. до 10. века)*, Друго издање, Београд: Лагуна, 2020 [2019].
- Белић 1999:** Александар Белић, *Дијалектии источне и јужне Србије*, Изабрана дела, IX, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999 [1905].
- Благојевић 2011:** Милош Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд: СКЗ, 2011.
- Бошковић 1978:** Радосав Бошковић, „Србљи и Срби“, *Зборник Маџице српске за филолоџију и линвистџику*, 21/1 (1978), 23–25.
- Бубало и др. 2010:** Ђорђе Бубало, Katarina Mitrović, Radmila Radić, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, Beograd: Službeni glasnik, 2010, 13–67.
- Бугарски/Радишић 2016:** Иван Бугарски, Милица Радишић, „Централни Балкан у раном средњем веку: археолошка сведочанства“, у: *Процеси византијинизације и српска археолоџија. Византијско наслеђе и српска уметност*, I–III, Београд: Српски комитет за византологију, ЈП Службени гласник, Византолошки институт САНУ, 2016, 92–206.
- ВИИНЈ II:** *Византијски извори за историју народа Југославије*, II, Београд: Византолошки институт САНУ, 2007 [1959].
- Грачанин 2011:** Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb: Plejada, 2011.
- Дабић 2000:** Војин С. Дабић, *Војна крајина : Карловачки генералџи (1530–1746)*, Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 2000.
- Дабић 2020:** Војин С. Дабић, *Мала Влашка (Parva Walachia) : Прилоџ историји српског народа у Славонији ог XVI до XVIII века*, Нови Сад: Матица српска, 2020.

70 Данашњи македонски није „прелазни“, него је „мешовити дијалекат“ (Поповић И. 2007: 217).

71 Накнадним миграцијама је „испремештано скоро све становништво на простору од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе“ (Џвијић 2000: 128). О миграрању носилаца различитих дијалеката, односно о дијалекатским померањима у простору в., нпр., Ивић 2001: 64–73; 1998: 96–100, 155–158; 1994: 65–77; 1971: 48–82; уп. Џвијић 2000: 127–181. О савременим границама штокавског наречја, како се то уобичајено сматра у дијалектологији (али без рубних призренско-тимочких говора с територије суседних држава), в., нпр., Ивић 2001: 35–38. О савременим бугарским и македонским говорима призренско-тимочкога типа в., нпр., Ивић 2001: 157–160.



- Динић 1978:** Михаило Динић, „О називима средњовековне српске државе – Склаво-нија, Србија, Рашка“, у: *Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије*, Београд: СКЗ, 1978, 33-43 [1966].
- ЕРСЈ:** *Етимолошки речник српског језика*, 1–, Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 2003–.
- Живковић 2001:** Тибор Живковић, „О северним границама Србије у раном средњем веку“, *Зборник Мајице српске за историју*, 63–64 (2001): 7–17.
- Живковић 2007:** Тибор Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу од 600. до 1025. године*, Друго издање, Београд: Чигоја штампа, 2007 [2002].
- Ивић 1971:** Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд: СКЗ, 1971.
- Ивић 1991а:** Павле Ивић, „Значај лингвистичке географије за упоредно и историјско проучавање јужнословенских језика и њихових односа према осталим словенским језицима“, у: *Изабрани оједи*, I, *О словенским језицима и дијалектима*, Ниш: Просвета, 1991, 167-199 [1958].
- Ивић 1991б:** Павле Ивић, „Најранији дијалектизми у средњовековним српским писаним споменицима“, у: *Изабрани оједи*, II, *О словенским језицима и дијалектима*, Ниш: Просвета, 1991, 181-188 [1985].
- Ивић 1991в:** Павле Ивић, „Миграције балканских Словена у светлости лингвистичке географије“, у: *Изабрани оједи*, II, *О словенским језицима и дијалектима*, Ниш: Просвета, 1991, 239-269 [1972].
- Ивић 1994:** Павле Ивић, *Српскохрватски дијалекти, њихова стиркујера и развој*, I. *Општа разматрања и шипокавско наречје*, С немачког превела Павица Мразовић, Целокупна дела, III, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994 [1958].
- Ивић 1998:** Павле Ивић, *Прејед историје српског језика*, Целокупна дела, VIII, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998 [1981-1993].
- Ивић 2001:** Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика : Увод у шипокавско наречје*, Целокупна дела, II, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001 [1985/1956].
- Исаиловић 2019:** Neven Isailović, „Pogled iznutra i pogled sa strane – percepcija srednjovekovne bosanske države i njenih stanovnika u domaćim i stranim izvorima“, у: *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2019, 33-57.
- Јиречек 1978:** Константин Јиречек, *Историја Срба*, Прва књига, до 1557. године, Превео Јован Радонић, Београд: Слово љубве, 1978 [1951/1911].
- Јиречек 1959:** Константин Јиречек, „Власи и Мавровласи у дубровачким споменицима“, „Хришћански елемент у топографској номенклаури балканских земаља“, у: *Зборник Констанићина Јиречека*, I, Београд: САНУ, 1959, 191–204, 461–528 [1879; 1897].
- Јиречек 1962:** Константин Јиречек, „Романи у градовима Далмације током средњега века“, *Зборник Констанићина Јиречека*, II, Превео Стојан Новаковић, Београд: САНУ, 1962 [1903–1904].
- Јовић 2004:** Спиридон Јовић, *Етнографска слика славонске војне границе*, Превео с немачког Страхинца К. Костић, Београд: Чигоја штампа, 2004 [1835].
- Ковачевић 2000:** Јован Ковачевић, „Досељење Словена на Балканско полуострво“, у: *Историја српског народа*, I, Треће издање, Београд: СКЗ, 2000, 109–124 [1981].

- Коматина И. 2015:** Ивана Коматина, „Срби на путу крсташа“, *Историјски часопис*, 64 (2015): 55–83.
- Коматина И. / Коматина П. 2018:** Ивана Коматина и Предраг Коматина, „Византијски и угарски Срем од X до XIII века“, *Зборник радова Византолошког института*, 55 (2018): 142–164.
- Коматина П. 2010:** Предраг Коматина, „The Slavs of the Mid-Danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century“, *Зборник радова Византолошког института*, 57 (2010): 55–82.
- Коматина П. 2012:** Предраг Коматина, „Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије“, у: *Византијски свет на Балкану*, I, Београд: Византолошки институт САНУ, 2012, 41–56.
- Коматина П. 2015:** Предраг Коматина, „О српско-бугарској граници у IX и X веку“, *Зборник радова Византолошког института*, 52 (2015): 31–42.
- Коматина П. 2020:** Предраг Коматина, „Рани јужнословенски етноними и питање порекла и постанка јужнословенских племена“, у: *Наслеђе и стварање. Свети Кирило. Свети Сава (869–1219–2019)*, I, Београд: Институт за српски језик САНУ, 3–28.
- Коматина П. 2021a:** Предраг Коматина, *Константијин Порфиријениј и рана историја Јужних Словена*, Београд: Византолошки институт САНУ, 2021.
- Коматина П. 2021b:** Предраг Коматина, „О албанском етнониму у средњем веку“, *Зборник радова Византолошког института*, 58 (2021): 23–38.
- Конт 1989:** Fransijski Kont, *Sloveni. Nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi (VI–XIII vek)*, I, Prevela s francuskog Gordana Petrović, Predgovor Jovanka Kalić, Beograd: Filip Višnjić, 1989 [1986].
- Кордић 2018:** Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam*, 2. izdanje, Zagreb: Duiреux, 2018.
- Корољук и др. 1982:** [В. Д. Корољук и др.] *Развитие эйнического самознания славянских народов в эпоху ранней средневековья*, Москва: Академия наук СССР, 1982.
- Лисац 2009:** Josip Lisac, *Hrvatska dijalektologija*, 2, Čakavsko narječje, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009.
- Лома 1990:** Александар Лома, „Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу“, *Ономастолошки прилози*, 11 (1990): 1–18.
- Лома 1991:** Aleksandar Loma, „Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike“, у: *Стијановичијво словенској историјекла у Албанији*, Титоград: Стручна књига, 1991, 279–327.
- Лома 1993:** Александар Лома, „Неки славистички аспекти српске етногенезе“, *Зборник Матице српске за славистику*, 43 (1993): 105–126.
- Лома 1994a:** Александар Лома, „Illyricum Slavicum. Првих пола миленија словенства на северозападном Балкану у светлу лингвистике“, *Јужнословенски филолој*, 50 (1994): 139–144.
- Лома 1994b:** Александар Лома, „Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топонимастике“, у: *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 1994, 107–136.
- Лома 2004:** Александар Лома, „Од Теранде до Призрена, од Скарда до Шаре. Топонимастика јужне Метохије као огледало њене далеке прошлости“, *Глас САНУ, CCCXCVIII*, Одељење језика и књижевности, 20 (2004): 49–61.

- Лукин 2013:** П. Е. Лукин, *Славяне на Балканах в Средневековье. Очерки истории культуры*, Москва: Индрик, 2013.
- Миљковић 1995:** Ема Миљковић, „Муслиманство и богумилство у историографији“, у: *Босна и Херцеговина од средњеј века до новијеј времена*, Београд: Историјски институт САНУ, Нови Сад: Православна реч, 1995, 285–295.
- Павичић 1953:** Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb: JAZU, 1953.
- Пијовић 2018:** Marko Pijović, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14 stoljeća*, Doktorski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2018.
- Пишчевић 2018:** Симеон Пишчевић, *Историја српског народа*, Приредио и предговор написао Ђорђе Ђурић, Превели са славизираниог руског књижевног језика XVIII века Ненад Спасић, Милица Спасић, Нови Сад: Академска књига, Шид: Народна библиотека „Симеон Пишчевић“, 2018 [1795].
- Попов 1984:** Бојан Попов, „Положај српскохрватског језика у балканском језичком савезу“, *Јужнословенски филолоџ*, 40 (1984): 21–43.
- Поповић И. 2007:** Иван Поповић, *Историја српскохрватског језика*. Превела са немачког Марина Ђетковић Павловић, Београд: Требник, Крагујевац: Лира, Лазаревац: Елвод принт, 2007 [1960].
- Поповић Т. 1990:** Тома Поповић, „Сеобе Срба у XVI и XVII веку“, у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1990, 47–52.
- Порфиогенит 1985:** Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. H. Jenkins. New, revised edition. Washington D. C., 1985 [1967].
- Псеудо-Фредегарова хроника IV:** John Michael Wallace-Hadrill. *The Forth Book of the Chronicle of Fredegar with its Continuations*. London: Nelson, 1960 [Fredegarii Chronicon Liber Quartus cum Continuationibus].
- Радичевић/Шпехар 2015:** Дејан Радичевић, Перица Шпехар, „Порфиогенитови међаши на Истру и старомађарски археолошки налази у Војводини“, *Зборник радова Византолошког института*, 52 (2015): 43–55.
- Радичевич 2015:** Д. Радичевич, „К изучению раннеславянских памятников Сербского Подунавья (вопросы хронологии и этнокультурной принадлежности)“, *Stratum plus* (2015/5): 285–308.
- Савић 2013:** Виктор Савић, „Штокавска вокализација у Хиландарском типичу“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 79 (2013): 83–88.
- Савић 2019:** Виктор Савић, *Српска књижевна реч у својим њрвим сталећима*, Подгорица: Матица српска - Друштво чланова у Црној Гори, Ниш: Међународни центар за православне студије, 2019.
- Савић 2021:** Виктор Савић, „Српски говори и (ли) говори српског језика“, *Научни састајнак слависта у Вукове дане*, 50/1 (2021): 165–181.
- Самарцић 1990:** Никола Самарцић, „Велика сеоба Срба 1690“, у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1990, 53–61.
- Седов 2012:** Valentin Vasiljevič Sedov, *Sloveni u dalekoj prošlosti*, Preveli s ruskog Draginja Ramadanski, Milica Spasić, Nenad Spasić, Novi Sad: Akademska knjiga, 2012 [1994].
- Скок 1938:** Петар Скок, „Константинова Србица на Бистрици у Грчкој. Топономастичка студија“, *Глас СКА CLXXVI*, Други разред 90 (1938): 241–284.

- СС:** *Слјарославјанскй словарь (по рукописям X–XI веков)*, Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва: Славянский институт АНЧР, Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994.
- Стојковски 2020:** Борис Стојковски, „Византијска црква и њен утицај у Угарској (10–13. век)“, у: *Осам векова аутокефалне Српске православне цркве*, I, Београд: Православни богословски факултет, Свети архијерејски синод СПЦ, 2020, 137–147.
- Ђирковић 1990:** Сима Ђирковић, „Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку“, у: *Сеобе српској народа од XIV до XX века*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1990, 37–46.
- Ђирковић 1997:** Сима Ђирковић, „Удео средњег века у формирању етничке карте Балкана“, у: *Радојиници, војници, духовници. Друштва средњовековној Балкана*. Београд: Equilibrium, 1997, 171–184 [1989/1996].
- Ђирковић 1998:** Сима Ђирковић, „‘Насељени’ градови Константина Порфириогенита“, *Зборник радова Византолошкој инститиуија*, 37 (1998): 9–32.
- Фајн 2006:** John V. A. Fine, *When ethnicity did not matter in the Balkans. A study of identity in pre-nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the medieval and early-modern periods*, The University of Michigan Press, 2006.
- Фон Таубе 1998:** Фридрих Вилхелм фон Таубе, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема итд.*, Превео с немачког Бошко Петровић, Нови Сад: Матица српска, 1998 [I–III. 1777, 1778].
- Франачки анали:** *Annales regni Francorum (inde ab a. 741. usque ad a. 829) qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Post editionem G. H. Pertzii, recognovit Fridericus Kurze. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895.
- Цветковић 2017:** Милош Цветковић, „Семисијани – преци појединих влашких скупина? Прилог проучавању порекла влашких заједница на југу Балканског полуострва“, у: *Средновековније Балкани кајо свейовен крџстојоџи: конџакџи и обмен*, Софија: Институт за балканистика с Център по тракологија БАН, 2017, 33–43.
- Цветковић 2018:** Милош Цветковић, „О статусу Влаха Хеладе у тематском систему“, *Зборник радова Византолошкој инститиуија*, 55 (2018): 45–64.
- Цвијић 2000:** Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Сабрана дела, 2, Београд: САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, 2000 [1918].
- Цет 2013:** Robert Zett, „О имену Славонија“, *Scrinia Slavonica*, 13 (2013): 491–495 [1998].
- Шпехар 2012:** Perica Špehar, „Srpsko Podunavlje u ranom srednjem vijeku“, у: *Dani Stjepana Grunjače*, Zbornik radova, 2, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2012, 335–361.
- Шпехар 2017:** Перица Шпехар, *Централни Балкан од 7. до 11. века : Археолошка сведочанства*, Београд: IP Booka, 2017.
- Шулетић 2012:** Небојша С. Шулетић, „Карловци – демографске и економске прилике (1546–1590)“, *Зборник Мајице српске за историју*, 85 (2012): 29–64.
- Шулетић 2013:** Небојша С. Шулетић, *Сремски санџак у XVI веку*, Докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2013.
- Шулетић 2015:** Небојша С. Шулетић, „Становништво санџака Пакрац према попису из 1565. године“, *Зборник о Србима у Хрватској* 9 (2015): 7–30.

TOWARDS THE ISSUE OF SERBIAN ETHNIC CONSOLIDATION  
AND TERRITORIAL PROFILING OF THE SERBIAN LINGUISTIC  
TYPE– FROM LATE PROTOSLAVONIC TO OLD SERBIAN  
(14–7TH CENTURY A.D.)

*Summary*

The text presents an outline of the latest archeological and historiographic findings on the past of the Serbian people starting from the time of their arrival at the Balkan peninsula through the end of the Middle Ages. Such findings are important for reinterpretation of the existing linguistic notions regarding Serbian glotogenesis. A clear situation concerning the disappearance of the native enclaves in the Slavic, Serbian sea soon after Serbs had moved to the Balkans and the fact that the Vlah people had not been incorporated into the official Serbian state until the late 1100s shed more light onto the historical processes that resulted in the appearance and formation of some Serbian dialects, thus profiling the Serbian language as a whole. For example, if prizrenskotimocki dialect (Eng. *the dialect of Prizren-Timok*) started diversifying from kosovkoresavski dialect (Eng. *the dialect of Kosovo-Resava*) in the 12th century, then it cannot have depended on the immediate assimilation of the Romance speaking natives who had been living between the Serbian and Bulgarian states and who either had acquired a different type of the Slavic language or had always been speaking it. Neither Vlachs nor the Arnauts are native to the lands that they inhabit today or the lands they inhabited during the Middle Ages. The islands in the South Adriatic Sea had undisputably been inhabited by Serbs during the Middle Ages. As the čakavian dialect is nowadays spoken there by the majority, with a few later formed štokavian communities, one cannot help but draw a conclusion that the čakavian dialect was Serbian since its earliest phases. This requires a detailed revision of not only the čakavian dialect definition but of the ultimate scope of the Serbian language as well as Serbo-Croatian language relations.

*Keywords:* Serbs, language history, people history

Viktor D. Savić



Славко В. Петаковић\*

Универзитет у Београду  
Филолошки факултет  
Катедра за српску књижевност са  
јужнословенским књижевностима

## ДУБРОВАЧКА КЊИЖЕВНОСТ И ВУКОВ КУЛТУРНИ МОДЕЛ

У раду се разматра како је у основу српске књижевноисторијске перспективе положено схватање Вука Стефановића Караџића да језик представља основно идентитетско обележје на коме се заснива културни модел одређене заједнице. Осветљава се и значај, који је на основу тако заснованог обрасца, Вук придавао дубровачкој књижевности у склопу српске културне традиције. Истражује се и у којој мери су историчари књижевности следили Вуков(ск)у парадигму одређујући идентитет дубровачке књижевности и њено место у систему српске књижевности.

*Кључне речи:* Вук Караџић, културни идентитет, историја књижевности, Дубровник.

Књижевноисторијска перспектива издавна је посведочила да дубровачка књижевност представља „камен спотицања“ и „камен смутње“ приликом разграничења културно-националних формација Срба и Хрвата. Врело оваквим токовима било је уверење Вука Караџића и његових духовних сабораца да је дубровачка књижевност један од камена темељаца српског језичког, књижевног и културног модела.

На основу свога филолошког становишта Вук је био убеђен да је „дубровачки језик ерцеговачки“ (Караџић 1989: 417) и да се „у Дубровнику [...] говори чисто српски“ („in Ragusa rein serbisch gesprochen“) (Караџић 1896: 288), који је одавно присутан у граду Светог Влаха и његовој околини, не само у говору него и у књижевности, будући да су „браћа наша закона римскога, особито Дубровчани и Далматинци“ још у XVI веку писали на народном језику (Караџић 1894: 260). Дубровачку књижевност сматрао је „чистим извором“ (Караџић 1894: 260) и благом „које се не може процјенити“ (Караџић 1896: 207), како због њене несумњиве

\* slavko.petakovic@gmail.com

уметничке вредности, тако и због општег њеног значаја на пољу културно-националног уједињења српског националног корпуса.

Срби „закона римскога“, истицао је Вук, „*сами себе* или зову по мјестима у којима живе, н. п. Славонци, Босанци (или Бошњаци), Далматинци, Дубровчани и.т.д., или, као што особито чине књижевници, старинскијем али Бог зна чијим именом, *Илири* или *Илирци*“ – именом које је „мртво и тамно“ и „које данас не значи ништа“. Такође, Срби католици припадају одређеном (српском) националном корпусу јер Хрвати никако не могу бити, вели Вук, будући да „ово име припада најприје само чакавцима“ (Караџић 1972: 31–35). Природно је стога да књижевност Дубровчана, који говоре „онакијем истијем језиком као и Срби“ (Караџић 1972: 35), буде укључена у српски културни корпус јер „су Срби само они који говоре српскијем језиком без разлике вјерозакона и мјеста становања“ Новак 1967: 464).

Управо језик Дубровчана, „јужно наречје“, тј. штокавски источнохерцеговачки ијекавски требало је, према Вуковој замисли, да постане основица књижевног језика Срба, да буде везивно ткиво у обједињавању национално-културног корпуса и вододелница ка другим језичко-националним заједницама. Овај дијалекат положен је у основу књижевног језика стога што њиме, истиче Вук, говори највећи број Срба; што је највећи број наших народних песама на њему настао, као и зато што је то „нарјечје и дубровачкијех списатеља и тако се само чрез њега можемо ујединити с нашом браћом римскога закона“ (Караџић 1845: 19–20). У очвршћавању норме српског језика Дубровник је био значајна потка јер је као „интегрални дио источнохерцеговачког дијалекта, као град са најсистематскијим особинама српског (ијекавског) говора – [...] несумњиво више од било ког другог мјеста допринео стандардизацији Вуков(ск)ог и данашњег српског књижевног језика“ (Ковачевић 2017: XXXII).

Све ово извирало је из Вуковог уверења, усаглашеног са Доситејевим становиштем да „закон и вера могу се променити, а род и језик никада“ (Обрадовић 1989: 49) и да је Србин „у своме истом рођеном језику и народу, био он восточнога или римскога исповједанија“ (Исто: 363), као и са ставовима доминантне филолошке струје у осамнаестом и деветнаестом веку (Милосављевић 1997: 63–67, 71–79, 83–115, 179–180) да је језик, а не религија или територијално-државни оквир, идентификациони маркер националног идентитета, те да се супстанцијалност српске



културе огледа у штокавском наречју и верској разноликости српске популације која заузима широк простор Балканског полуострва.

На важност знаменитих дубровачких писаца за српску културу указивано је и раније, на пример када је Јевта Поповић, проучавајући „све оно, што се ползе, колико књижевства; толико цела Србског рода, тиче“ (Поповић 1826: 8) штампао *Сузе Радмилове Владислава Менчетића*, потом и Гундулићевог *Османа*, истичући да је то преважна „књига у србском књижевству“ (Поповић 1827: VI). Међутим, управо је Вук на чврсте основе поставио филолошку платформу у складу са којом је дубровачка књижевност канонизована као „период“ историје српске књижевности (Суботић 1850: 4–5; 1853: 6), чему је магистрална струја наше књижевне историографије „остала привржена до данас“ (Пантић 1997: 39). Кристализацијом оваквог становишта дубровачка књижевност постала је једна од основа српског културног модела. Будућност је показала да је постала и неуралгична област приликом одељивања – српске и хрватске – културних формација јер је и потоња (хрватска) заснивала свој културни идентитет на наслеђу дубровачке књижевности. То се десило у тренутку када је разматрање Вуковог културног модела осењено његовом интерпретацијом, тј. када је тумачење, неретко тенденциозно, Вукових идеја постало потка одређеним политичким пројектима.

Једна од главних раскрсница на културноисторијској траси је Бечки књижевни договор (1850). Његову основу, добро је познато, чине Вукови, знатно раније учвршћени, погледи на фундаментални значај „јужног нарјечја“, народне и дубровачке књижевности – чинилаца који ће омогућити интеграционе процесе на пољу насељеном Србима. Читав пасаж Бечког књижевног договора у коме се образлаже опредељење за „јужно нарјечје“ поклапа се са одељком из Вуковог писма Платону Атанацковићу (1845), осим што је изостављен исказ из писма да ће употреба „нарјечја“ које користе и „дубровачки списатељи“ допринети уједињењу „с нашом браћом римскога закона, која с радошћу нама руке пружају“ (Караџић 1845: 19–20). Кључно питање у разматрању Бечког књижевног договора је – какво и чије јединство је Вук имао на уму када је пристао да буде идејни творац концепције споразума. Озбиљност ове појаве велика је јер је управо у овој културноисторијског тачки започела (ре) интерпретација чињеница којом се деформише представа о Вуковом културном моделу и улози дубровачке књижевности у њему.

Бечки књижевни договор послужио је многима као упориште за тврдњу да је Вук сматрао да су Срби и Хрвати један народ и да је прегнуо како би допринео њиховом уједињавању. Но, такво виђење лишено је чврстог упоришта јер га је сам Вук растрошио, одрешито не пристајући на одступање од српског културног модела зарад његовог утапања у мултинационални или наднационални образац. Према његовом убеђењу, изнетом десетак година (1861) након Бечког књижевног договора, „Хрваџи [се] по правди могу се звати 1) Сви чакавци; 2) Кекавци у краљевини Хрватској који су се на то име већ обикли. Срди по правди могу се звати сви штокавци макар које вјере и макар гдје становали“. Истом приликом резигнирано је допустио могућност извесне концесије Хрватима: „Ако хрватски родољупци не пристају на ову на разуму основану диобу, онда се за сад у овоме ништа друго не може учинити него да се подијелимо по закону или вјери; ко је год закона грчкога или источнога онај се макар гдје становао неће одрећи Српскога имена, а од онијех који су закона Римскога нека каже да је *Хрваџи* који год хоће.“ Притом је имао пуну свест о парадоксалности такве погодбе, што је исказао горко примећујући да би се „иностранци могли насмијати оваквоме нашем дијелењу народа“, тј. примени верског начела у одређивању етничког идентитета (Караџић 1896: 467).

Вук је веровао да ће и ако дође до културно-језичког уједињења Срба и Хрвата, српски утицај бити доминантан будући да се јединствени културни модел може засновати искључиво на темељу српског језика. Искључивао је притом конфесионално опредељење као критеријум идентификације националних формација, налазећи упориште у општим приликама – „Немаца и Маџара има од три закона, па су опет један народ“ (Караџић 1989: 209). Слично уверење о надмоћи српске културне традиције имао је и Ђура Даничић сматрајући да су „Србин и Хрват два имена једног народа“, што је показатељ њихове блискости која ће у будућности довести до сједињења – „па кад би се и једнима и другима досадило носити два имена, онда би дошло, да се изабере једно, а које би више заслужило, да се изабере, и по томе које би било изабрано, о том, мислим, да Србин нема ни најмање узрока сумњати“ (Даничић 1864: 760). Наречено становиште заживело је и у историји српске књижевности, па је Стојан Новаковић, потврдио све Вукове ставове о штокавици као културолошкој разделници између Срба и Хрвата, (српском) језичком карактеру Дубровника, и српском језику као основици уједињења Срба и Хрвата, који су „оставивши свој дијалекат и

почевши писати чисто српски, узели као књижевни језик јужни говор“ (Новаковић 1867: 171). Као и Вук, Новаковић је зазирао од илирског покрета. Посредно, примећујући да је име покрета „неспретно“ (Новаковић 1871: 146), или директније, називајући књижевност илираца „фантазмагоријом“ (Новаковић 1867: 230), указивао је на нестабилне ослонце илирске оријентације. Ипак, убеђен у то да су илирци прионули „живо уз српски језик“ (Исто: 230) и да „примише говор српски или штокавски“ јер су били осведочени у разглашеност „имена српског“ чија слава се „прегнућем српске књижевности и лепотом српског језика и песама разнесе по свој Јевропи“ (Новаковић 1871: 296), Новаковић је, уз све резерве према илирцима, веровао да њихово деловање представља природну етапу у остварењу српско-хрватског јединства. Његова визија почивала је на круцијалној заблуди – на убеђењу да ће се српска културна формација, као стожерна и снажнија, апсорбовати хрватску или да ће у случају њиховог уједињења на илирско/југословенској основи свакако бити доминантна. Размере његове илузије показује свесрдност с којом је наглашавао да у окриљу илиризма „уза српски књижевни покрет [...] приону и хрватски са раширеним идејама југословенским“, при чему је у средишту илиризма, у Загребу, нарочита пажња поклоњена „песничкој радњи Далматинаца и Дубровчана“. Уз то Новаковић је полетно похвалио издавање дела далматинских и дубровачких писаца у југословенској академији у Загребу, у склопу едиције *Сѣтари њисци хрватски*, „која се може поставити пред сва остала издања као углед овога посла“ (Новаковић 1871: 145–146). Оцењујући позитивно овај издавачки подухват Новаковић није био свестан да подупире процес укључивања дубровачке књижевности, посредством ње и шире штокавске културне традиције, у хрватски културну формацију (Петакковић 2022а: 76–77).

Колико год Вук држао да је конфесионални принцип разграничавања културних модела неисправан, он је постао начело на коме су инсистирали хрватски историчари књижевности. Осим тога, на Вукову идеју о језичком разграничењу према бинарној опозицији штокавски: чакавски, хрватска парадигма одговорила је концептом реидентификације, тј. тврдњом да је у основи хрватског културног модела, осим чакавског и кајкавског, штокавски. Дубровник је постао носећи стуб те конструкције јер се на основу њега, унутар схеме *pars pro toto*, уопштавала представа о штокавској подлози хрватског језика и културе.

Хрватска културно-национална парадигма сублимирана је у историјама књижевности, уз неконзистентну примену критеријума на основу којих је одређиван идентитет дубровачке књижевности. Променљивошћу параметара хрватска историографија прилагођавала се менама политичко-идеолошког контекста док није учврстила своју трасу, што се одвијало до краја деветнаестог века, након чега је политичко-идеолошки оквир, нарочито након стварања Југославије, њено становиште прихватао аксиомски. Формирањем Југославије прилике на културном пољу – које ће у складу са нашом темом сужено подразумевати област књижевне историје – одвијале су се радикално другачије у односу на Вукова, Даничићева и Новаковићева предвиђања. Српска традиција не само да није постала снажнија у односу на хрватску, него је под идеолошким притиском доведена у подређени положај.

На Вуков(ску) концепцију културног модела који обухвата дубровачку традицију реаговали су Ватрослав Јагић (*Хисторија књижевности и народа хрватскоја и српскоја*, 1867) и Ђуро Шурмин (*Повјест књижевности хрватске и српске*, 1898) успостављајући представу историјског развоја књижевности Срба и Хрвата у којој, када је реч о дубровачкој књижевности, доминира кроатоцентрична визура. Уз апстраховање извесних разлика, увиђа се да Јагићева и Шурминова визија односа између српске и хрватске културе и књижевности, учијој подлози је схватање о (не)припадању дубровачке књижевности једној односно другој формацији, почива на следећем: „1. српска (источна) култура одређена је искључиво православним идентитетом, због чега је одликује наглашена партикуларност (искључиво православци су Срби); једно од разликовних обележја у односу на хрватску (западну) културу је њено ћирилско писмо; 2. хрватска култура обележена је универзалношћу католицизма који својом ширином апсорбује покрајинске особености номинално (али не и суштински) изражене у појмовима „далматинско“, „дубровачко“, „босанско“ и др.; 3. српска и хрватска књижевност оделиле су се због различитог верског идентитета и државно-политичког оквира у коме су се развијали Срби и Хрвати; 4. народна књижевност је заједничка баштина Срба и Хрвата; 5. дубровачка књижевност у целини припада хрватској културној формацији и настала је на хрватском (чакавском, који је касније потиснуо штокавски) језику; 6. Дубровачка република је са босанским и српским великашима водила преписку на народном језику, босанско-хрватском ћирилицом; 7. штокавска основа хрватског књижевног језика који је постао

обједињујући културно-национални чинилац деловањем илирског покрета утемељена је у дубровачкој књижевности“ (Петакловић 2022: 227–228).

На суштинско и концептуално питање како народна књижевност, која старином претходи дубровачкој књижевности, припада српско-хрватском наслеђу, док потоња, умногоме ослоњена на претходну, припада искључиво хрватској традицији, Јагић и Шурмин су одговорили негирањем и реконфигурацијом Вуковог културног модела. Осим драстичног разилажења са Вуковим схватањима у погледу верског опредељења као мерила националног идентитета, они су се, када је то одговарало њиховог стратешкој оријентацији, слагали са другим његовим ставовима, прилагођавајући их сопственим концептуалним потребама. Дубровачку књижевност уврстили су у хрватски културни корпус истичући да су „стари пјесници“ дубровачки стварали на чакавском, а језик звали хрватским. У овом сегменту национално-културне концепције били су сагласни са Вуковим схватањем о филолошком критеријуму према коме је језик обележје националног идентитета, с тим што су Дубровник уврстили у чакавски ареал. Тако је формиран темељ хрватској историографској парадигми којој је најважније било да дубровачку књижевност укорењују у чакавском наречју и да конфесионални, територијани и државно-политички (узимајући у обзир просторе које насељавају Срби и Хрвати) критеријум уведе као начело разлучивања српске и хрватске културе (под привидом уједињавања). Заступајући тезу о чакавској изворности дубровачког језика и књижевности Јагић и Шурмин су на наизглед на Вуков(ск)ој платформи – суштински сасвим супротно Вуковим идејама – утврђивали уверење о несрпском (нештокавском) карактеру дубровачке традиције. Аргументациону подлогу су, свесни да је у дубровачкој књижевности ипак преовладала штокавица, проширили тврдњама да је штокавски импулс долазио из дубровачког залеђа и из Босне, где се неговао „дијалекат, а то ће бити говор херцеговачки, који је и данас књижевни језик свих Хрвата“ (Петакловић 2022а: 222). Тумачећи појаву да је (према њиховом мишљењу: накнадно) преовладала у Дубровнику штокавица – и то хрватска штокавица, како истичу Јагић и Шурмин – читаву дубровачку књижевност увели су у основицу хрватске баштине, а посредством ње и велики део штокавске баштине. У коначници је, присвајањем штокавске традиције Дубровника, хрватски културни миље захватио и многе просторе, проширујући се на изворно нехрватске делове културног

ареала. Они су на крају кроатизирањем уклопљени у хрватску традицију, при чему је дејствовало ретроактивно регуширање чињеница које су подређиване кроатроцентричној интерпретацији опште, културне, језичке и књижевне традиције (детаљније о овоме у: Петаковић 2022а).

Крајем деветнаестог века (1891) Јагић је донекле ревидирао свој став наглашавајући да Дубровник као „бисер припада једнако једнима и другима“, тј. Србима и Хрватима, као и да језик његових житеља није био ни „хрватски“ ни „српски“, већ „словински“ (Јагић 1948: 285). У то време хрватска историографија већ је успоставила методолошки колосек којим се бесповратно кретала тражећи нове ослонце на основу којих је, између осталог, покушавала да легитимизује своје схватање о дубровачкој традицији као извору хрватског националног модела. У том кретању нису је поколебали ни научни ставови Милана Решетара, филолога који је готово читав радни век посветио изучавању језика, књижевности и културе Дубровника, свога завичаја (в. детаљно у: Стојановић 2017: 89–146). Прецизно и недвосмислено формулисано Решетарово уверење да је Дубровник по језику „увек био српски“ (Пантић 2004: 32), не само да није уважено у хрватској историографији него је оспоравано до крајњих консеквенци, уз немале контрадикторности, нарочито у новије време.

Навођено је, на пример, да је Решетар „објавио [...] антологију дубровачке лирике“ и тиме „пружио увид у хрватски пјеснички језик какав се његовао у Дубровнику“ и „дао познавању и разумјевању хрватскога књижевног језика монументални принос“ (Катичић 2005: 13–14). Ако се, пак, евоцирани исказ упореди са оним што је Решетар написао у уводу у наречену *Антологију дубровачке лирике* – Дубровник се „нешто присељавањем Срба са стране а нешто посрбљивањем домородаца мало по мало, барем у погледу језика, претвори у српски град“ и „говором [се] посрбио“ (Решетар 1894: VII) – може се увидети да је хрватска филологија накнадно мењала становишта великог филолога, „исправљајући“ их и усаглашавајући са кроатоцентричном концепцијом.

И другим карактеристичним примерима може се илустровати у којој мери су изворна Решетарова становишта тенденциозно била подвргнута деформацији. Према закључцима хрватских историчара језика и књижевности Решетарови ставови о језичком идентитету Дубровника били су без „истинског знаственог оправдања“ (Катичић 2005: 9), а сâм Решетар „Србин по своме народном увјерењу, [...] као

учењак није ни сам могао вјеровати у озбиљност аргументације својих политичких концепција, како их је изнио у наступном предавању године 1941. на сједници Српске академије“ (Маштровић 2005: 32). То наводи на закључак да је Решетар на ненаучним основама формирао став о језичком карактеру Дубровника који је исказао у беседи, састављеној за пригоду свечаног приступања Српској краљевској академији (Решетар 2016: 05–0113), и да није веровао у своје „политичке концепције“ – под чиме се вероватно подразумева његово лично национално опредељење – због чега је хрватска филологија „оправдано“ интервенисала међајући фундаменталну окосницу његове научне визуре. Након волшебне и накарадне ретроактивне преоријентације Решетарових убеђења инаугурисала га је у окриљу нове парадигме, те је постао знаменити проучавалац језика за који није сматрао да постоји (!!!) – „један од великих ликова управо у филологији хрватскога језика, језика за који је он мислио да га нема“ (Катичић 2005: 14). Гору судбину него Решетару, чији ставови су похрваћени, хрватска филологија наменила је Вуку, који је након сахњења свих сновиђења о могућности српско-хрватског уједињења, проглашаван за самоуког, док је његов културни модел приказиван као анахроно схватање националног фанатика, заблуделог и инокосног у својим уверењима.

Српска књижевни историчари након Стојана Новаковић пратили су Вукову језичко-националну платформу, али је на одступање од ње утицала промена друштвено-политичког и идеолошког контекста, чији притисак је морала да поднесе и област науке. Промена књижевноисторијске перспективе може се пратити у раду Јована Грчића, Андре Гавриловића и Павла Поповића. Ослањајући се на Вукову визуру Грчић (*Историја српске књижевности*, 1903) је дубровачку књижевност посматрао као део српског корпуса, док је Гавриловић (*Историја српске и хрватске књижевности*, 1910, 1927), међутим, истицао њен покрајинско-регионални статус. Посебно место припада Поповићу који се својим прегнућем издваја међу свим пређашњим проучаваоцима српске књижевности и, нарочито, изучаваоцима дубровачке књижевности. Методологију дубровачких студија Поповић је успоставио на чврстим научним полазиштима, излажући систематично плодове изучавања дубровачког наслеђа у *Преиледу српске књижевности* (1909, 19132). Својом визуром вишеструко се супротставио концепцији хрватске књижевноисторијске традиције, између осталог тиме што је дубровачку књижевност сврстао у српски културни корпус, одлучно

одбацујући верско начело у књижевноисторијској систематизацији националних формација и истичући уверње да се српска и хрватска књижевност могу разматрати одвојено. На такве ставове није изостала реакција са хрватске стране, те је Поповић одмах по појави првог издања *Преишеда српске књижевности* оптуживан за шовинизам, што се доцније показало као константна у оријентацији хрватских историографа.

Након Поповићевог *Преишеда* појавиле су се историје књижевности Аранђела Ст. Јотића (*Историја српске књижевности*, 1919; *Историја књижевности Срба, Хрвата и Словенаца*, 1921) и Тихомира Остојића (*Историја српске књижевности*, 1923), у којима се на идентитет дубровачке књижевности гледало у светлу Вуковог културног модела (Петаковић 2022а: 80–82), али је до преокрета дошло када је стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, праћено успостављањем новог идеолошког обрасца, ван чијег дејства није могла остати књижевна историја. У сагласју са таквим кретањима Павле Поповић је унеколико ревидирао ранију концепцију те је у *Југословенској књижевности* (1918) дубровачку књижевност лоцирао унутар интегралног система југословенске књижевности (Петаковић 2015: 85–96), а такву трасу следио је и Ђорђе Анђелић (*Историја југословенске књижевности*, 1933). Потом је културни образац интегралног југословенства суштински, из идеолошких разлога, преоријентисан старањем друге Југославије, у чијем окриљу су културне и књижевноисторијске релације разматране на савим различитим основама у односу на пређашњи период. Дубровачка књижевност посматрана је као органски део хрватске традиције, док је свако одступање од такве, есенцијално идеолошке, схеме драстичним мерама суспендована, без обзира на то да ли су опоненти званично прокламованог става имали упоришта у научној подлози. Покушаји наслојавања на традицију Павла Поповића и посредством ње на Вуков(ски) културни модел оцењивани су шездесетих година двадесетог века као шовинистички ексцеси, уз позивање да српски историчари књижевности буду искључени са универзитета уколико своје научно становиште не подреде идеолошко-политичком монолиту и не напусте магистралну путању, зацртану у Поповићевом *Преишеду српске књижевности* (Петаковић 2016: 277–278). Временски размак између први пут изречених (1909) и потоњих (1967) инвектива на рачун гледишта Павла Поповића, у току кога је дошло до промене друштвено-политичког и повесног контекста, показује да мењање



спољашњих околности није утицало на конзистенцију и смер хрватске књижевноисторијске оријентације у погледу одређивања места дубровачке књижевности у склопу националног корпуса.

Такође, показује се да је – док је хрватска културно-политичка оријентација митос о српско-хрватском/илирском/југословенском јединству претакала у специфичан логос стварајући научно утемељење за национално-културну кристализацију – српска наука о књижевности неретко лутала између митоса, прилагођавајући свој логос илузији јединства заснованог на братству и јединству југословенских народа.

У српској историји књижевности током друге половине двадесетог столећа дубровачка књижевност изостављана је из представа о систему националне књижевности, као на пример у *Историји српске књижевности* (1983) Јована Деретића, или је тек латентно указивано на њихове везе уз инсистирање на јужнословенском контексту, као у *Историји српске књижевности барокној донда* (1970) Милорада Павића. Таква оријентација била је плод репресије, каткад и верности политичко-идеолошком систему, чијим дејством је искључивана могућност да другачије виђење културне традиције буде успостављено. Својеврстан отпор идеолошком притиску пружале су поједине институције довијајући се како да заобиђу директно сучељавање са налозима идеолошких позиција моћи, које би резултирало суспензијом њиховог рада. Ангажовање на том пољу није било јединствено и имало је обележја противречности. Прилагођавајући се друштвено-политичком миљеу, Матица српска и Српска књижевна задруга издале су едицију *Српска књижевност у сто књија* (1958–1966), не укључујући дубровачку књижевност, али је Српска књижевна задруга, такође, својом издавачком политиком суштински подржавала отпор званичном ставу у вези са (хрватским) идентитетом дубровачке књижевности (Петакловић 2022б: 137–149). Посебан допринос дали су професори српских, нарочито београдског, универзитета, стручњаци за дубровачку књижевност, делујући под будним оком власти, спремне да их преко посредника и директно, неретко и преко колега, подсети да им због тога што су „наследници Павла Поповића“ прети удаљавање из академске заједнице уколико не прихвате званично прокламовани став о идентитету и границама српске књижевности (Петакловић 2016: 284).

До нове, корените, промене дошло је након распада Југославије у последњим деценијама двадесетог века. Политички и идеолошки ломови рефлектовали су се и на поље српске историје књижевности

која је, лишена баласта наметнутог од носилаца моћи, могла да дубровачку књижевност сагледа искључиво на научној основи и да своје ставове безазорно, отворено формулише. Појава *Крајње историје српске књижевности* (2000) и укључивање поглавља *Књижевност ренесансе и барока* (Бојовић 2000: 53–75), које између осталог обухвата дубровачку књижевност, важан је међаш у коначном утврђивању нашег културног канона. Излагање, потом, другог издања *Историје српске књижевности* (2002) Јована Деретића потврдило је, на Вуков(ск)им основама успостављену, представу о значају дубровачке традиције за српску културу. Све то била је својеврсна претходница за најкрупнији подухват – за издавање дела дубровачких писаца у едицији која евоцира репрезентативни пресек канона српске књижевности. Појава књига *Поезија Дубровника и Боке Которске* (2010), *Циво Гундулић* (2014) и *Марин Држић* (2020), које је приредила Злата Бојовић у склопу капиталне едиције *Десет векова српске књижевности*, текло је готово напореда са излагањем *Историје дубровачке књижевности* (2014) истог аутора. Наглашавањем да је у Дубровнику неговано стваралаштво „на народном језику, штокавским источнохерцеговачким дијалектом ијекавског изговора“ (Бојовић 2010: 11), тј. да су „основи и корени“ Дубровника „били у вековима изграђене култивисане књижевности – написане на српском језику“ (Бојовић 2022: 137) српска књижевна историографија потврдила је своју утемељеност у издавна учвршћеној Вуков(ск)ој парадигми. Тиме је уједно посведочено да је у нашој науци о књижевности и поред свих привремених осцилација очуван континуитет перспективе која дубровачку традицију сагледава као важан, конститутивни део супстанцијалности српске културе.

Искуство књижевне историје показало је да ни у једном оквиру – било да су писане историје српске и хрватске, српскохрватске, хрватске и српске, хрватскосрпске, историје књижености Срба, Хрвата и Словенаца, историје југословенске/југословенских књижевности, никад никоме није успело да представи српску и хрватску књижевност показујући њихову суштинску прожетост и сродност. У свим поменутих схемама ове књижевности приказиване су напореда и, суштински, у засебним блоковима. Према томе, осведочено је постојање куриозитета да Срби и Хрвати, један народ са два племена, два имена, једним језиком са два имена – на чему је све инсистирано у прошлости – нема заједничку књижевност, тј. да се њихови културни модели умногоме разликују. То је довољна упутница за даље трајекторије наше науке чији задатак је да

свестрано сагледава и одређује супстанцијалност националног културног модела разматрајући притом свестрано и питања у вези са границама српског језика и књижевности, које их спајају али и раздвајају са другим језицима и књижевностима.

## ЛИТЕРАТУРА

- Бојовић 2000:** З. Бојовић, „Књижевност ренесансе и барока“, у: Р. Маринковић, Н. Милошевић-Ђорђевић и др., *Кратак преглед српске књижевности*, Београд: Лирика.
- Бојовић 2011:** З. Бојовић, „Предговор“, у: *Поезија Дубровника и Боке Которске*, Антологијска едиција *Десет векова српске књижевности*, књ. 111, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 11–33.
- Бојовић 2022:** З. Бојовић, „Петар Колендић и Јорјо Тадић. Поводом педесетогодишњице смрти“, *Глас Српске академије наука и уметности*, CDXXXII, књ. 32, Београд: САНУ, 137.
- Даничић 1864:** Ђ. Daničić, „Književnik. Časopis za jezik i povjest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti. Uređuju i izdaju (podporom Matice ilirske) Dr. Rački, V. Jagić i J. Torbar. Godina I u Zagrebu 1864“, *Даница лист за забаву и књижевност*, V, 1, 758–760.
- Јагић 1948:** V. Jagić, *Izabrani kraći spisi*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Караџић 1894:** В. Караџић, *Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића, књига прва*, Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- Катичић 2005:** R. Katičić, „Milan Rešetar i hrvatski književni jezik“, у: *Zbornik o Milanu Rešetaru književnom kritičaru i filologu*, Zagreb: Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, 9–19.
- Караџић 1896:** В. Караџић, *Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића, књига трећа, свеска друга*, Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- Караџић 1972:** В. Караџић, *Етнографски списи. Сабрана дела Вука Караџића*, Београд: Просвета.
- Караџић 1989:** В. Караџић, *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка*, V, Београд: Просвета.
- Ковачевић 2017:** М. Ковачевић, „Пут српског језика и писма саткан од странпутица“, у: Ј. Стојановић, *Пут српског језика и писма*, Београд: СКЗ, VII–XLVIII.
- Маштровић 2005:** Т. Maštrović, „Milan Rešetar i hrvatska književna historiografija“, у: *Zbornik o Milanu Rešetaru književnom kritičaru i filologu*, Zagreb: Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, 31–41.
- Милосављевић 1997:** П. Милосављевић, *Срби и њихов језик*, Приштина: Народна и универзитетска библиотека.
- Новак 1967:** В. Новак, *Вук и Хрвати*, Београд: Научно дело.
- Новаковић 1867:** С. Новаковић, *Историја српске књижевности*, Београд: Државно издање.
- Новаковић 18712:** С. Новаковић, *Историја српске књижевности*, Београд: Државно издање.
- Пантић 1997:** М. Пантић, „Коста Руварац и дубровачка књижевност“, у: *Зборник радова научног скупа „Браћа Руварац у српској историографији и култури“*,

- САНУ огранак у Новом Саду – Музеј Срема Сремске Митровице: Нови Сад – Сремска Митровица, 35–41.
- Пантић 2004:** М. Пантић, „Приступна академијска беседа Милана Решетара о најстаријем дубровачком говору и њен (необјављени) завршетак“, у: *Зборник радова са III међународног научног скупа „Живот и дело академика Павла Ивића“*, Суботица – Нови Сад-Београд: САНУ – Матица српска, Филозофски факултет у Новом Саду, 21–33.
- Петаковић 2015:** С. Петаковић, „Дубровачка књижевност и југословенство Павла Поповића“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LXIII, 1, 85–96.
- Петаковић 2016:** С. Петаковић, „Идеолошко залеђе једне књижевноисторијске полемике“, *Књижевна историја*, XLVIII, 160, 273–287.
- Петаковић 2022:** С. Петаковић, „Дубровачка књижевност у историјама српске књижевности“, *Philologia Serbica*, II, 2, 72–93.
- Петаковић 2022а:** С. Петаковић, „Идентитетска обележја дубровачке књижевности“, у: *Насљеђе и идентитет(и)*, Бања Лука: ЦЕФИКС – Филолошки факултет, 217–231.
- Петаковић 2022б:** С. Петаковић, „Дубровачки писци у Колу“, у: *Плаве очи српске књижевности : Коло СКЗ као огледало развоја српске књижевности и језик*, Коло CXIV, књ. 769, Београд: СКЗ, 137–149.
- Поповић 1826:** Ј. Поповић, *Разна дела Јевте Поповића*, свеска прва, Будим: Славено-српска печатња Краљевског всеучилишта венгерског.
- Поповић 1827:** Ј. Поповић, *Разна дела Јевте Поповића*, свеска друга, Будим: Славено-српска печатња Краљевског всеучилишта венгерског.
- Решетар 2016:** М. Решетар, „Најстарији дубровачки говор. Приступна академска беседа 7. III 1941“ [оригинални рукопис приступне академске беседе], у: *Српски молитвеник. Споменица Милану Решетару 1512–1942–2012*, Београд: САНУ – Фонд „Ђорђе Зечевић“ за очување и заштиту ћириличног писма, 05–0113.
- Суботић 1850:** Ј. Subbotic, *Einige Grundzüge aus der Geschichte der serbischen Literatur*, Wien: Verlag der slawischen Buchhandlung.
- Суботић 1853:** Ј. Суботић, *Цветник српске словесности*, Беч: Царска краљевска администрација школских књига.
- Стојановић 2017:** Ј. Стојановић, *Пут српског језика и писма*, Београд: СКЗ.

## THE LITERATURE OF DUBROVNIK AND CULTURAL MODEL OF VUK KARADŽIĆ

### Summary

Vuk Karadzic believed that language is the basic sign of cultural identity. Therefore, he was convinced that Dubrovnik literature, because its linguistic characteristics, belongs to the Serbian tradition. The main stream of Serbian literary history in the 20th century, with some oscillations (caused by ideological pressure during Yugoslavia), was formed according to the cultural model of Vuk Karadžić. The same perspective is present even now in Serbian literary history.

*Key words:* Vuk Karadžić, cultural identity, history of literature, Dubrovnik.

Јелица Р. Стојановић\*

Филолошки факултет, Никшић  
Студијски програм за српски језик  
и јужнословенске књижевности

## ИСТОРИЈСКИ КОНТИНУИТЕТ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И СРПСКИХ ГОВОРА У ЦРНОЈ ГОРИ

Циљ нашег рада је да кроз историјски континуитет српског језика и српских говора сагледамо и представимо просторе данашње Црне Горе. У састав Црне Горе ушле су кроз историју различити простори српских формација, од којих је сваки уносио своје језичко, говорно, правописно наслеђе. Језичко наслеђе свједок је многих историјских процеса. Простори Црне Горе свједоче о уклопљености у шири језички српски континуум, како структурно, језичким наслеђем, тако и именованем језика и писма.

*Кључне ријечи:* Црна Гора, историја српског језика, српски говори, именовање језика, именовање писма, континуитет, дисконтинуитет.

Простор који данас улази у састав Црне Горе састављен је од подручја која су припадала кроз историју различитим територијама српских земаља. Данашњу Црну Гору сачињава велики дио територије који је некад припадао Хуму (Херцеговини), која данас обухвата скоро пола Црне Горе (простор је ушао у састав Црне Горе 1878, након Берлинског конгреса), дио који је припадао старој Србији (Прекотарје, у састав Црне Горе је ушао након Балканских ратова), дио Старој Црној Гори, Брдима (кроз 17/18. вијек ушли у заједничку формацију), Паштровићима, Боки (тек након Другог свјетског рата постала дио Црне Горе). Све је то, у знатној мјери, утицало и на дијалекатске диференцијације које данас дијеле простор Црне Горе, а истовремено повезују са језичким ареалима изван њене садашње територије, са ширим српским језичким просторима, снопом језичких изоглоса или појединачним цртама. Истовремено су на просторима данашње Црне Горе били присутни и сви типови српског књижевног језика, староцрквенословенски, српкословенски, славеносрпски, а те типове је у дијакронији, као одлика диглосије, пратио српски народни језик, са свим његовим дијалекатским и временским

\* [jelicast@yahoo.com](mailto:jelicast@yahoo.com)

варијацијама. У овом раду ћемо укратко представити континуитет српског језика кроз историју, српских говора и српског књижевног језика на просторима данашње Црне Горе, увијек имајући у виду ширу слику српских језичких прилика.

### ДИЈАЛЕКАТСКА СЛИКА

Основна политичка формација, како налазимо код Павла Ивића, у којој се развио штокавски дијалекатски тип била је средњовјековна Србија. Она је у својој почетној фази, судећи по казивањима Константина Порфирогенита (*De administrando imperio* – *О ујрављању царством*) у 10. вијеку и по границама држава српских династа у потоњој епоси, захватала, осим Рашке, најчешће и Травунију (отприлике од Требиња до Никшића), Дукљу, Захумље или Хум већи дио Херцеговине и Босну (Ивић 2001: 43).<sup>1</sup> Штокавски је до 12. вијека имао јединствен развој. Ситуацију су промијениле штокавске иновације које су почеле наилазити негдје од 12. и 13. вијека (исто).<sup>2</sup>

Штокавско подручје у времену до средине 13. вијека, што се језичке слике тиче, представља континуиран дијалекатски пејзаж, у којем се може запазити извјесна рашчлањеност само на истоку (односно југоистоку) и на западу (односно сјеверозападу). На истоку су се посебности (судећу бар према каснијем стању) јављале у призренско-тимочким говорима (не увијек у свима) и дјелимично у косовско-ресавским; а на западу у дјеловима Босне, донекле у Славонији. Штокавска територија била је још увијек углавном неразбијена цјелина. Ниједан од данашњих дијалеката још се није био издвојио (Ивић: исто, Поповић 2007: 279–306).

У шири дијалекатски пејзаж српских говора уклапа се и простор данашње Црне Горе. Најупечатљивија диференцијација дијели

1 „За унутрашње диференцирање црногорских говора изгледа да су највећи значај имале границе старе Зете и старог Захумња, или Хума (касније Херцеговине). Њима је практично одређена граница новоштокавске акцентуације, према старијој с којом су подударне или блиске још неке изоглосе, нпр. систем замјеничких енклитика ни-ви-не-ве. За зетско-горњополимску зону много су карактеристичнији него за област старог Захумња неке појаве својствене југоистоку нашег језичког простора, па и шире: југоистоку и истоку словенског Балкана“ (Пешикан 1984: 55).

2 „Највећи дио наших иновација развио се у немањихкој епоси, када је територија о којој је реч била сва у саставу исте државе, опет са једним изузетком Босне (која је 1332. године заузела и већи дио Хума). У сваком случају стоји чињеница да су извориште иновација које су, прекривши затим простарана подручја, одредиле тако изразиту физиономију штокавском језичком типу“ (Ивић: 2001: 44).

говорни простор данашње Црне Горе на два дијалекатски различита типа, архаичнији, говори зетско-рашког типа, који захвата нешто мало више од пола данашње Црне Горе (али се простире и изван њених граница, граница је у главнијим цртама ријека Рашка)<sup>3</sup>, и прогресивнији источнохерцеговачки тип, који захвата нешто мање од пола Црне Горе (а уз то и широке ареале југозападне Србије, широке просторе Босне и Херцеговине, Хрватске) и који је у основи нормативног, стандардног језика. За овакву подјелу, почев од 14. вијека, највећи значај су имале границе државе Војиновића, односно Николе Алтомановића, с једне, и Лазаревића и Балшићеве државе, са друге стране, границе између Зете и Захумља или Хума (касније Херцеговине) (Пешикан 1984: 55).<sup>4</sup> То је и ранија историјска граница између Травуније и Дукље. У 15. вијеку та иста граница ће раздвајати Херцеговину и Зету, а након турских освајања скадарски и босански вилајет (Историја 1970: 30). У оквиру ових граница формираће се и два говорна типа, која се међусобно разликују многим језичким цртама и повезују се са осталим говорним подручјима изван граница Црне Горе на дијалекатском плану.<sup>5</sup>

Центар језичких иновација постаје Херцеговина (динарска област), област која је имала самосталну државу под владавином

3 Простире се отприлике до околине Новог Пазара, захвата Сјеницу. Даље се протеже подручје прелазног типа између овог говора и говора косовско-ресавског типа (Ивић 1994: 191).

4 Ову етапу карактерише прилично јасно простирање језичких изоглоса: „Она траје од 14. вијека и повезује све говоре који се налазе западно, односно источно од линије Милешева – Котор. Ако су раније иновације имале извориште у зетској говорној зони, од 14. вијека извориште тих иновација се помјера у хумску област, што је интересантно, ту су најдоследнији управо говори који се налазе у предјелу који ће се крајем 14. вијека прикључити Твртковој држави“ (Пецо 1978: 65).

5 Ипак, ове говорне типове спајају неке језичке црте: „По материјалу споменика може се закључити да се око 14. века развила изразита дифтоншка вредност изговора старог јата у динарским крајевима немањичке државе (што значи у Зети, Травунији и источном Захумљу, а свакако и у суседним висинским пределима у сливу Таре и Пиве). Говори тих крајева налазили су се тада у завршној фази изграђивања основних штокавских обележја. Били су остварени, или су се баш тада остваривали гласовни процеси  $\text{ь} > \text{а}$ ,  $\text{јд} > \text{ђ}$ ,  $-\text{л} > -\text{о}$ ,  $\text{л} (\text{вок.}) > \text{у}$ . Вероватно отприлике у истој епоси на овом терену извршено је и акценатско померање. Оно, међутим, од самог почетка није имало исту изоглосу као јекавска замена јата: по старни је остала Зета (где је уосталом и полугласник остао незамењен), а захваћени су икавски крајеви у западнијем делу Захумља (интересантно је да се оваква изоглоса углавном поклапа са југоисточном међом Тврткове босанске државе и са границама доцније Херцеговине 15. века и турског периода). Судећи по говорима исељеника по удаљеним крајевима, који су скоро сви понели готову новоштокавску акценацију, треба закључити да је овај процес у 15. в., у епоси почетка сеоба, већ био завршен“ (Ивић 1985: 143–144).

Херцега Вукчића Косаче, која ће по његовој титули добити име.<sup>6</sup> „Овим територијалним границама одређене су и границе новоштокавске политонијске акцентуације, с једне, и староштокавског двоакценатског метатонијског система, са друге стране“ (Пешикан: исто, Пешикан 1970: 188–192)<sup>7</sup>. „Мала Црна Гора остала је пред крај 15. вијека посљедња оаза некадашње велике и моћне српске државе са извјесном самосталношћу домаћег владара, али је зетска равница остала изван Црнојевићеве државе“ (Историја 1970: 325). Стара Црна Гора је тиме остала више вјекова изолована од сусједних области, у складу са својом историјском судбином па су се ови говори, с обзиром на теже продирање иновационих таласа, многим језичким цртама разликовали. „Са овог подручја су се исељавали носиоци овог дијалекта у долину Лима, као чвршће језгро, а даље по разним крајевима Србије утапајући се дијалекатски у тамошње становништво“ (Пешикан 1984: 56). „Дакле ови зетски говори су задржали двоакценатски систем, али нијесу остали јединствени у овом погледу. За даље диференцирање значајну су улогу одиграле племенске границе“ (Пешикан 1970: 190) У оквиру њих издвајају се говорна подручја са знатним бројем језичких изоглоса.<sup>8</sup>

Зетско-рашки дијалекат показује врло значајне везе са косовско-ресавским типом: сродности акцентуације; еволуција облика

6 „Услов за остварење самосталности ових области била је подјела земље Николе Алтомановића између побједника: српског кнеза Лазара и босанског бана Твртка чије су области ушле у састав босанске државе, али као дио државе херцега Стефана. Босански крај добио је земље западно од Лима и манастира Милешеве тако да је под својом влашћу држао знатне дјелове територије данашње Црне Горе: Оногост, предјеле Пиве и Таре, Брезницу у којој се касније развио трг Пљевља“ (Историја 1970: 30).

7 Бројним сеобама становништва са овог подручја овај акценатски систем пренио се у друге крајеве: „Миграције јекаваца са новоштокавском акцентуацијом из источне Херцеговине (старог Хума) захватиле су западну половину Србије, дјелове Војводине, Славоније и Барање, многе предјеле Хрватске и сјеверне Далмације“ (Пешикан 1984: 59). „Најмоћнија миграциона струја потиче из источне Херцеговине, дакле из старог Хума источно од Неретве и из требињске области. Херцеговину ту треба схватити у њеним историјским границама, онима из доба херцега Стјепана који се 1448. крунисао у Милешеву за 'херцега од Светог Саве' и по којем је Херцеговина добила име. Његова је држава обухватала, осим садашње Херцеговине, још и северозападну половину републике Црне Горе, па и југозападни кут Србије с манастиром Милешевом“ (Ивић 2001: 61).

8 „Са земљишта Зете, што значи из Црне Горе без њених најисточнијих делова и тзв. Црногорске Херцеговине који су припали Црној Гори 1878, односно 1912, исељавали су се носиоци зетског дијалекта (такође штокавског јекавског, али различитог од херцеговачког) у долину Лима. Све миграционе струје чија су полазишта ван динарске области потекле су из Србије: косовско-метохијска струја распрострајла је ка сјеверу и сјевероистоку штокавски екавски дијалекат старе Рашке (распрострирући се све до Тимока и Ђердапа“ (Ивић: исто).



плуралских падежа: датива и инструментала на -ма; локатив је изједначен са генитивом; потом и промјена -ст > -с, познавање имперфекта, редовно краћа форма инфинитива, неразликовање падежамјеста и падежа правца (Ивић 1985: 165), плуралске замјеничке енклитике (Младеновић 2010: 33) итд. Важне су и поједине ситне, али веома старе црте које зеткорашки дијалекат повезују опет са косовско-ресавским: нема промјене же > ре (у презенту може, као и тип четворо, док скоро сви источнохерцеговачки говори имају море и -еро) (Ивић: исто). „Хронологија развоја ових црта већим делом није јасна; сигурно је ипак толико да се не могу све оне једноставно свести на некадашњу заједницу у средњовековној српској држави. С друге стране, изоглосе ових црта по правилу захватају на истоку ареу ширу од косовско-ресавског дијалекта, а на западу знатним делом и говоре југоисточне Херцеговине, која је и сама дуго била у саставу Немањинских земаља“ (Ивић 1985: 165). Овдје није наодмет напоменути како предање о насељавању Црне Горе са Косова након Косовске битке тако и мишљења историчара. Црна Гора је постала колијевка збјегу у планине након Косовске битке: „Ни у 14. стољећу Црна Гора није имала стално становништво. Пашњаке црногорске висоравни настанили су само српски пастири номади са својим стадима. Тек послје потпуног слома српског царства у крвавој бици на Косову 1389. мноштво Срба, која је утекла томе клању под вођством Страцимира Ива, званом Черној (Црни), настанила се око 1420, на стјеновитој висоравни и ту је основала уточиште за своју браћу која су прогнана. Тамо су се одржали у непосредној борби против Турака“ (Миловић 1985: 644).<sup>9</sup> Такве сеобе су, свакако могле утицати и на дијалекатске везе.

Од свих штокавских говора, они у Црној Гори су најјаче издиференцирани, „нигде другде нема толико унутрашњих разлика на простру одговарајуће величине“ (Ивић 1991: 225). Зетска равница је остала изван Црнојевићеве државе, што је условило да развије многе посебности у односу на цјелину зетско-рашког дијалекта. Изван су били и приморски крајеви: Паштровићи, Мрковићи, који се разликују „у погледу чувања старине“ (Ивић 1985: 166). Овдје су

9 „У службеној преписци, он [тј. Његош, прим. Ј. С.] пише Османпаша скадарском: „... кад су дивље азијатске орде наше малено јуначко царство разрушиле, онда су моји предци и још неке одабране фамилије, које нијесу ту погинуле од Турака, оставили своје отачество и у овијем горама утекле. У тим горама се, Крсту служи а Милошем живи... Можда нико није показао да боље схвата Његошеве намере и морално порекло свих његовијех настојања као Алипаша Сточевић, умни и несрећни везир на Херцеговини, кад је рекао о владици ову просту и дубоку истину: „А бога ми мога и дина, то је онај прави српски бан од Косова““ (Андрић 1996: 5–6).

теже продирали иновациони таласи у односу на цјелину зетско-рашких говора (Јовановић 2005: 497), међу којима „постоје и крупне разлике, које су често и упадљивије него сличности – зато се ови говори и не могу сматрати истом дијалектолошком јединицом“ (Јовановић : 494). Миодраг Јовановић примјећује да постоји и „велика коресподентност“ говора Паштровића са „удаљенијим говорним зонама“, као што је косовско-ресавска (исто: 495), док се мрковићки говор неким цртама повезују са призренско-тимочким дијалектом (Вујовић: 390). Лука Вујовић (исто) указује на „извјестан паралелизам у развоју ових удаљених дијалекатских области“. Ако се посматрају паштровске исправе, према нашем увиду, може се такође повући паралелизам са призренско-тимочким (облици ни, ви и у дативу и у акузативу множине: Да ви дам, Да ви видим; инстр. јд. мну, собу; удвојена замјеница Мене ме је питао).

Говори на подручју овог дијалекта су се и даље кроз историју диференцирали, а стварање разликовних црта углавном се може повезати са историјски, политичким, миграционим приликама.

Дакле, говорно подручје простора данашње Црне Горе је јарко и веома дијалекатски диференцирано, прије свега на два типа (источнохерцеговачки, зетско-рашки), али је, потом у оквиру зетско-рашког знатно подијељен на различите говорне типове. Уз то, говори Црне Горе сасвим лијепо и природно уклапају у шири континуум српског језика, ништа се не завршава на границама Црне Горе, зетско-рашки се бројним архаичним цртама (али не само њима) повезује са архаичним штокавским говорима (косовско-ресавским и призренско-јужноморавским), а источнохерцеговачки са прогресивнијим. Дијалекти свједоче о многим историјским приликама и везама.

Међутим, откад се кренуло у „пројекат“ црногорског језика, покушава се и на дијалекатском плану „формулисати“ заједништво и истовјетност дијалекатског простора Црне Горе, које је, према таквим фалсификатима, компактно и одвојено од осталог дијалекатског (српског) простора. Простор Црне Горе се, одвојен од ширег континуумасрпскихговора, дијели на два дијалекта, новонаименована као „југоисточно црногорски“ и „сјеверозападно црногорски“. Ове процесе најбоље одсликавају вјештачке формулације које се у посљедње вријеме могу срести код новореформатора (преточене и у школске уџбенике): „општецрногорски језички слој“ (Чиргић/Шушањ 2011), „црногорска језичка заједница“ (Глушица/Шеваљевић 2006). Дакле, видимо шта је резултат времена у којем политика држи мач над науком.

## КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК (ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКИ И НАРОДНИ)

Што се књижевног језика тиче, поредећи разноврсне српскословенске рукописе са различитих и удаљених простора, и у дијахронији (у широком временском распону), примјећује се да је српски језички простор међу собом (без обзира на многе историјске формалне препреке и границе, с обзиром на примјену језичких и правописних образаца) био добро повезан. Писари се држе у великој мјери јединствених правописних начела (било да се ради о рашком, ресавском, или послијересавском правописном обрасцу), што говори о томе да су преписивачки центри (и писарске школе) међу собом одржавале живу комуникацију (између осталог и промјеном мјеста боравка писара, размјеном књига и сл.) и биле усаглашене (колико су то објективни услови дозвољавали).

У самом црквенословенском што се правописа тиче (а ослоњеног на њега, ни у народном језику) после 12. вијека није било крупнијих промјена, али је било варирања, благих реформи и модификација (Ивић: исто). Иновативне црте (у домену правописа) које су се најчешће стварале на истоку шириле су се и прихватале све до најзападнијих дјелова српског говорног подручја. Овдје имамо у виду узусе (и иновације) како везане за појаву тзв. рашког правописа (с краја 12. почетка 13. вијека), тако и за ресавску преписивачку школу (с краја 14. вијека) са својим правописним иновацијама, те за послијересавски правопис. Обје правописне школе (рашка и ресавска) сачуване су и препознатљиве кроз богато наслеђе. Због тога је за послересавски период карактеристично прожимање обје правописне традиције. Писари су упознати и са једним и са другим правописним обрасцем тако да споменике из овог периода одликује донекле блажи (и флексибилнији) однос према норми (неки су споменици вјернији старијем рашком правописном моделу, неки, што је чешће, новијем ресавском), али су честа одступања и од ресавских правописних начела.

И правописне и језичке тенденције везане за српскословенски језик, без обзира у ком су преписивачком центру настале, брзо се шире и прихватају (негдје раније, негдје касније) на широком ареалу српског језика. Цијели је простор представљао једну повезану и узајамно условљену цјелину, јер су се и писари са различитих дијалекатских (и говорних) простора придржавали истих (или сличних) правописних (а и језичких) образаца бавећи се својим

преписивачким радом у различитим подручјима (и преписивачким центрима).

Српскословенска норма је била разрађена, јасна, са утврђеним правописним принципима и моделима и истовремено (донекле) флексибилна (с обзиром на модификације и прилагођавања правописних начела новонасталим језичким и културним потребама) (Ђорђевић 2001: 29–30; Мошин 1972: 257–258; Јерковић 1980: 23). Сви ови модели карактеристични су и за просторе који се данас налазе у саставу Црне Горе. О томе нам говоре бројни споменици српскословенског језика из различитих периода, који су са језичке стране испитани и обрађени (*Мирослављево јеванђеље*, *Дивошево јеванђеље*, *Бјелопољско четворојеванђеље*, «*Псалтири*» из *шићамјарије Црнојевића*, *Врхобрезнички рукопис*, *Грешних сјасеније* и *многи друји*) (Куљбакин 1925; Грицкат 1961; Стојановић 2006; Јерковић-Мејџор 1993; Стојановић 2010, итд).

Веома важна, као историјскојезичко свједочанство повезаности, утицаја и размјене духовности и културе, јесу и правописна кретања и правописне тенденције на просторима гдје се говорило и писало српским језиком (Рашка, Зета, Хум, Дубровник, Босна, а понекад и шире и даље). Познато је да се у српском правописном наслеђу издвајају два типа: *илапољска* (архаичнија) правописна традиција и *ћириличка* (новија, источнија) правописна традиција. За глагољску правописну традицију, с обзиром да је присутнија и дуже задржана на западнијим подручјима српског језика (прије свега у Хуму, а још дуже у Босни), Александар Белић је, разликујући је од рашког (новијег, прогресивнијег) правописа, увео условни термин (неодређен, и не сасвим адекватан – поготово ако се узму у обзир каснија његова погрешна тумачења и примјене): зетско-хумски правопис (или школа), везујући настанак српске редакције за простор Зете, а, као најважнији аргумент, истичући правописно рјешење (писање танког јер за изједначени српски полугласник). Међутим, како су показала многа истраживања (Ивић/Јерковић 1981: 103–104; Недељковић 1979, и сл.) – употреба њ не иде у прилог било ком подручју, и изговор полугласника (у правцу предњег реда) не мора бити (и није) у основи биљежења полугласника танким јером. Танко јер се употребљава на свим просторима српског језика, од истока до запада (споменици у којима се пише дебело јер су ријетки, односно појединачни) (Стојановић 2011). Термин зетско-хумски правопис потом је, неријетко, по инерцији прихватан, без прецизирања шта тај термин представља, не узимајући у обзир

реално стање на различитим српским језичким подручјима и у различитим споменицима (Стојановић 2011).<sup>10</sup>

Посебно је питање то што је данас термин зетско-хумски у Црној Гори, од апологета тзв. црногорског језика, преобликован у „зетски“ да би се, потом, из њега изводио континуитет црногорског језика почев од старословенског. Дакле, овдје је у питању злоупотреба и фалсификат једног термина који, како ћемо видјети, нема утемељења и оправдања у правописним и историјскојезичким фактима. Одређење и именовање правописних „школа” (зетко-хумска) доведено је одавно у питање од значајних филолога и лингвиста, те је показана неадекватност и неутемељеност термина с обзиром на ситуацију из споменичке грађе (нпр. Родић/Јовановић 1986: 9–12, Ивић/Јерковић: 1980<sup>11</sup>). Углавном, у споменицима 12. и 13. вијека издвајају се двије правописне тенденције: архаичнија, глагољска (што бисмо могли назвати и *старији српски њравопис* – у који би се могло сврстати и оно што се означава као „зетско-хумски“/„хумско-босански“//„норма глагољице“, па и оно што Белић назива старијим рашким правописом) и новија, прогресивнија, и ближе српском језичком систему, ћирилска правописна традиција (млађи српски правопис, „рашки правопис“ – под који се могу подвести називи „млађи рашки правопис“/„искључиво ћирилске особине“, „правопис Светог Саве“) (Стојановић 2011). Споменици писани и једном и другом правописном традицијом, са мањом или већом доминацијом правописних црта једне или друге традиција, сачувани су са свих српских простора, али је на истоку (на простору Рашке) глагољска правописна традиција уступала рано мјесто новијој (модернијој и практичнијој ћирилској правописној традицији).

10 Међутим, и сам Белић је овај термин употребио опрезно говорећи о тенденцијама у оквиру широких српских језичких простора: „Ја бих ову епоху у развоју наше ортографије назвао зетско-хумском. Она је тада *заузимала све њо крајине* [истицање наше] и у непосредној близини (Рашку, Босну и др.) [...] Та зетско-хумска редакција сачувала се неко време у Хуму, а знатно дуже у Босни [...] Али та се зетско-хумска редакција није дуго задржала у самом Хуму и Зети у непромењеном облику. Чим се државни центар – за време Немањино – преселио у Рашку, добила је та азбука неке мале измене које се могу лепо пратити у Немањиној повељи Хиландару од 1199. године, али које су се, вероватно, и знатно раније налазиле у споменицима световног карактера“ (Белић 1999: 365).

11 Наводећи правописне карактеристике неких споменика, Вера Јерковић (1980: 23) правописне праксе именује као: а) „норма глагољице“ (што замењује Белићев термин зетско-хумски); б) „искључиво ћирилска особина“ (очигледно Савин, или млађи рашки правопис); в) „ненормализовано писање прејотованих вокала (потврда ћирилско-глагољске симбиозе) – што би могло донекле одговарати Белићевом термину старији рашки правопис”.

Споменици који су настали на простору данашње Црне Горе, а који су историјски припадали различитим српским формацијама, имају различита правописна насљеђа. *Мирослављево јеванђеље*, настало на простору Хума у вријеме хумског кнеза Мирослава, одликују двије правописне тенденције. Правопис Григорија дијака има ћирилску правописну традицију, дакле правописну тенденцију која ће ући у основу рашког правописа, а за главног писара карактеристична је глагољска правописна традиција (старији српски правопис). Такве правописне тенденције посједује и ктиторски натпис кнеза Мирослава. Правопис главног писара Мирослављевог и ктиторски натпис кнеза Мирослава иду заједно са Повељом Кулина бана (са простора Босне), углавном и Хиландарском повељом Стефана Немања са простора Рашке. Одликује их, првенствено, одсуство лигатура ] и Е, присуство ћерва. Све ово показује колико су правописне (а и језичке) одлике српских простора недјељиве и испреплијетане.

Шта нам говоре најстарији споменици са простора Зете? Најстарији сачувани споменици немају одлике тзв. зетско-хумског правописа (тј. глагољске правописне традиције), већ одлике млађег рашког правописа (па је и термин зетско-хумски правопис, што се тиче споменика са подручја Зете, у том смислу неадекватан), тј. одликује их ћирилска правописна традиција. Најстарији сачувани споменици са простора Зете (који су из друге половине 13. вијека) имају искључиво рашки правопис (новији српски правопис), који баштини ћирилску правописну традицију, одликује га употреба лигатура ] и Е, одсуство ћерва. Рашки правопис имају: *Морачки најйис* (прѣстыѣ, оупенниа, сна), *Наййис зейскої ейискоїа Неофийа* (ѣ, ѣпнскопъ, кралла), *Закономъравило Свейої Саве – Иловичка крмчија* (ѣго 94, ѣресъ 96, приѣтънь 94, ѣко 93, посланниа 93, двоѣ 95, итд.). То што сви најстарији споменици са простора Зете имају одлике рашког правописа свједочи о најтјешњим и јединственим везама Рашке и Зете (Стојановић 2011: 11–30).

Исти је случај и са славеносрпским правописно-језичким и књижевним обрасцем. Одлике овог типа налазимо не само код писаца на крајњем сјеверу (у јужној Угарској) гдје је најраније прихваћен и заживио овај тип, него и у најјужнијим дјеловима српског језичког простора. Како се из научних радова види, у дјелима и списима Светог Петра Цетињског и Његоша, осим елемената народног језика има доста црквенословенских елемената (са језичким одликама које је собом унио славеносербски тип) (Остојић 1976, 1997; Маројевић 2005, итд.).

Вукова језичка реформа значила је донекле одступање у односу на затечену књижевнојезичку ситуацију, али (највише) у односу на славеносрпски као језички образац који је доминирао прије свега у књигама црквене садржине, а у знатној мјери и у текстовима са књижевно-умјетничким садржајем. (Нека од књижевних дјела писана су српскословенским, али је један велики број писан и народним језиком, како на простору Србије тако и на просторима који су данас у саству Црне Горе). Дакле предвуковски период повезивао је ове просторе паралелним постојањем два језичка (функционално раслојена) типа. Вукова језичка реформа представљала је фаворизовање другог језичког типа који је био карактеристичан за текстове углавном свјетовне садржине, који су писани српским народним језиком. Вукова реформа и народни језик (као стандардни и књижевни) заснован је на источнохерцеговачком дијалекту (који је Вук одабрао као основицу српског књижевног језика) прихватају се како у Србији, тако и у Црној Гори (а и знатно шире). „Новаковићевим чином српски Вуков(ск)и књижевни језик постао је [и до данас остао, прим. Ј. С.] двоизговоран: ијекавски и екавски: Стојан Новаковић је 1888. године при аргументацији за стандарднојезички статус екавице нагласио да је у српском књижевном језику 'сва разлика изговор једнога слова у неким речима. С тога не само да не може бити разговора о *дијалектџу*, кад се хоће да говори о оној разлици која сад двоји јужни и источни говор у српској књижевности, него се та разлика не може с разлогом звати ни говором; њој би највећма приличило називање *јужноја* и *источноја изјовора* (Новаковић 2002: 321). За Новаковића, дакле, разлика јужнога и источнога изговора у српском језику никако не 'повлачи' за собом и разлику у његовој дијалекатској основици, па чак ни разлику у говору“ (Ковачевић 2006: 286).

Дакле, сви књижевно-језички типови повезују простор данашње Црне Горе са ширим српским просторима, а подручја старе Зете и Старе Црне Горе, најближи су правописним тенденцијама Рашке и иновацијама које она доноси.

## ИМЕНОВАЊЕ ЈЕЗИКА И ПИСМА НА ПРОСТОРИМА ДАНАШЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Језик, кад се и уколико се именовао, на свим просторима данашње Црне Горе, посебно у Зети, Старој Црној Гори, именовао се као српски, а писмо као српско писмо и српски карактери. Тако

је од времена Црнојевића, до Петровића (видјети: Стојановић 2017, Стојановић 2020, Маркуш 2021).

У библиографија радова о Далмацији и Црној Гори, која је издата на латинском у Млецима 1842, стоји да су књиге штампане на Цетињу „српским словима (‘карактерима’)“. Године 1517. потврђује млетачки дужд Л. Лоредан тестамент Ђурђа Црнојевића на молбу његове жене Јелисавете (преведен на латински). На више мјеста стоји написано да је тестамент писан српски, преведен са српског итд. Али на једном мјесту пише да је „писан и потписан српским језиком и српским словима“ (Милошевић 1994).

Такође у прилогу Октоиху из Црнојевића штампарије из 1591. каже се да суду предају тужбу Јусуф-бег Крсмић и Паштровићи, а да је писана српским језиком и ћирилицом (Маркуш 2021: 129).

Веома је значајна и штампарија Которанина Јеролима Загуровића (штампара српскословенских књига у Венецији 1569–1570). Загуровићи су били истакнута которска (католичка) породица. *Псалтир*, штампан 1569. године, прва је књига Которанина Јеролима Загуровића. У поговору је написано: „Аз грешни мењши од свих чловецех Јеролим Загуровић, властелин од града Котора [...] штампа сију књигу [...] Псалтир по грческому језику, а по српскому језику Пев'ц', списана 7070. године (Јаков, штампар)“ (Стојановић 1982: 210–211).

У Котору је постојао и званични писар (и преводац), а у вези са писаром на крају писма стоји „драгоман, по заповиједи“, а језик се именује као српски: ѿ насъ антонѿ провидѿра и капетана которьско(га) нашъиємъ виерниємъ |2 съдъямъ и збор(оръ пашро)вић 8... писано 8 котвръ. (маж)а ӑ·ха... саръпски по заповиједи (Приватна збирка породице Давидовић: 1601). Број примјера у којима се језик именује као српски посебно је заступљен на простору Грбља.<sup>12</sup>

Надбискуп барски Андрија Змајевић, Пераштанин, написао је још 1675. године расправу, у којој каже да жели „да он поучава само

12 Знатан број примјера забиљежио је и евидентирао Љубо Мачић, који се, будући Грбљанин, интересује историјом Грбља. Љубазно нам је уступио и дао на увид ова документа, на чему му захваљујемо. Пронашао је већег број докумената из Которског архива у којима грбљаски кнежеви у дописима захтијевају да им се представници власти обраћају на српском језику: „јер добро знате да ми овамо не умијемо читати нити разумјети друго слово него србско“ (1. септембра 1733, ИАК, УП–СХХХП, 177); „по једноме пандуру *ѿримих неке књије латинске*, које шаље ваше господство, које ја не умијем прочитати, ни приказати овоме народу, којему се у истим заповиједи [...], па шаљем вашему господству *да их чинише* превести *србски*“ (У Грбљу, 14. октобра 1808, ИАК, БУФ, 377), и сл. (Мачић 2020).



читати и писати са словима илирским српским, а да остави латинска“ (Костић 1999: 61–73).

Веома рано појављује се и штампа за српску ћирилицу („србски карактери“, како је често називају, уколико је нешто штампано српским језиком). Божидар Вуковић Подгоричанин, „отацтавом од града званог Подгорица“, оснивач је и власник најзначајније српске штампарије у 16. вијеку („најважнији и главни за српски језик“, како га квалификује његов син Вићенцо), која је у Венецији радила под његовим руководством у распону од 20 година (1519–1521, 1536–1539). Божидар се служио и латинским именом Дионизио, више пута се идентификује као „Дионисије Србин“ („*Dionixio servo*“), „од српске нације“ и сл. (Пешикан 1994: 80). Године 1521. записује да је, видећи како други народи штампају своја „писанија“ пожелио да штампа „и наша српска, а такође и бугарска“ слова (Јовановић 1994: 53). У *Појовору Молићвослову* из 1520. каже се: „Зажељех и наша српска слова [...] такође у типарима саставити“ (Стојановић 1986).

Вићенцо Вуковић, син је и насљедник знаменитог штампара Божидара Вуковића. Вићенцо Вуковић, са ортаком, „тражи искључиву дозволу да штампа књиге језиком и словима српским (*in lingua et caractere serviano*) ради опште добробити народа и језика српског (*della nation et lingua serviana*)“ (Јовановић 1994: 53). Добио је право штампања српских књига за 25 година; 1542. године уговара продају 32 књиге „српске штампе“ (*stampae serviane*) у Шибенику (Пешикан 1994: 84).

У Котору је откривено постојање непознатог примјерка *Жерџиве Аврамове*, Вићентија Ракића, књиге штампане ћирилицом у штампарији у Котору 1799. године. То је прва штампана књига на простору данашње Црне Горе након Црнојевића штампарије („Црна Гора је крајем 15. вијека обухватала само планинске предјеле између Боке Которске и Скадарског језера“, Жертва Аврамова 2013: 27). У наслову књиге стоји: „Жертва Аврамова и разговор грешника с Богоматером. Превео с Грчког на Србски језик Викентије Ракић, У Котору 1799 [...], код Франа Андреола Млетачког, Штампара Краљевског. Посвећује је Високопоштованој госпођи Јелисавети Паликући, рођеној Мушкатиновић (Српској Кћери, код које је нашао доброту), у знак сјећања на њеног супружника г. Јована Паликућу, дивног Србина“ (Жертва Аврамова 2013: 2. лист у фототипском издању књиге).

Грбаљски кнез Нико Тујковић (1773. године) пише захтјев провидуру да шаље дописе на српском „јер добро знате да ми овамо

не умијемо штит ни разумјет друго слово него србско“ (Мачић 2020: 375)

Ћирилица се звала српским именом и за вријеме Петровића. Свима су познати Његошеви стихови (у посвети на књизи *Вукова Даница* из 1826. године): „Српски пишем и зборим,/сваком громко говорим:/народност ми србинска,/ум и душа славјанска“. Интересантни су и сљедећи примјери: „1838. и 1839. добива владика црногорски Петар II (Његош) неколико писама од босанског везира Вецид-Мехмед паше. У првом каже: 'Ја сам написао једну турску а једну сарпску, обе су једнаке' [Примјера овог типа имамо више, прим. Ј. С.]. Андрија Стојаковић из Трста анонсира штампање Његошевог *Шћейана Малої у Јуїословенским новинама* које су тада, 1850. године, излазиле у Загребу. Каже да ће се дело штампати 'српским словима са самоучном буквицом“ (Костић 1999: 61–73). Стефан Митров Љубиша (1870. године) назива ћирилицу „српским аманетом“ (Костић 1999: 61–73). Године 1836. издаје се *Срїски буквар ради учења младежи црквеном и їражданском чиїшању* Димитрија Милаковића, у Митрополитској књигопечатњи. У *Закону о народнијем школама у Књажевини Црној Гори* (Џетиње, К. Ц. Државна штампарија 1907) стоји: „Члан 1. Задатак је народнијема школама, да васпитавају дјецу у народном и религијском духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвјету и српску писменост у народу.“. И даље: „Српска граматика је наука, која нас учи, да правилно српски говоримо, пишемо и читамо“. У образложењу учитеља из Даниловграда, који су дали отказ на службу због увођења латинице (због чега су и ухапшени) за вријеме Првог свјетског рата, између осталог стоји: „Ћирилица је српска историја-артерија, аорта српског национализма“ (Матовић 2012).

У писму црногорских главара из 1722. се, између осталог, каже да су „језика и славнога јунаштва српскога“; документ из 1591. у којем стоји да је уговор предат ћирилицом на језику српскоме; потом то исто из времена Саве Петровића Његоша, и затим редом свих Петровића, српски буквари и српске граматике, српски земљописи, ћачка свједочанства у којима се наставни предмети зову *Срїски језик*, *Срїски језик и књижевностї*, *Срїска истїорија*, *Истїорија срїскої народа* – из доба Књажевине Црне Горе, Краљевине Црне Горе, потом и касније (нпр. из 1933, 1953) (Маркуш 2021: 135–145). И никако и нигдје другачије! Уз то, све је писано ћирилицом.

Једино од вјековног одступају два окупаторска времена: Први свјетски рат (1916. година), када Аустроугарска забрањује

ћирилицу, а уводи име за језик „хрватски“ у Црној Гори; а као друго италијанска окупација за вријеме Другог свјетског рата, која уводи име за језик „црногорски“. Гдје се налази вријеме у Црној Гори наметнуто посљедњих тридесетак година у склопу хиљадугодишње и осамстовјековне историје простора који су у саставу данашње Црне Горе, није тешко закључити. Дакле, писмом (тихом „забраном“ и избацавањем ћирилице) Црну Гору покушали су да врате у окупациону 1916. годину (зато се и може чути: „никад више 1918“, а не: никад више окупациона 1916), а именом за језик („црногорски“) власти су Црну Гору стапале са 1941. годином. Дакле, изван свих вјекова, изабране су (као парадигма Црне Горе посљедњих тридесетак година, а што се језика тиче, тешких 15 година) двије окупационе године. Све друго је, у складу са тим пројектима, требало одбацити, затрпати, поништити, са циљем да се славе и уграде у Црну Гору окупаторске године и спроводе тада пројектовани науми.

### ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Према свему наведеном, дијалекатске разлике у великој мјери одсликавају различита историјска наслеђа, свједочећи и о различитим српским просторима који су у не тако давно вријеме ушле у састав Црне Горе, различитим историјским релацијама и преплитањима. Зато је покушај стварања вјештачког говорног јединства и компактности простора данашње Црне Горе и одвојености од српске језичке цјелине, ненаучан и промашен. Истовремено, књижевни језик (српскословенски, славеносрпски, вуковски) био је наддијалекатски, спајао је српске просторе. Нарочио су се језички и правописни обрасци, настајали најраније у Рашкој, откад постоје сачувани споменици, као центру, најраније и најбрже ширили и прихватили на просторима Зете, што је и разумљиво, због највећег јединства и повезаности. Однос унутрашње и спољашње историје српског језика је комплексан, историјски континуитет се јарко оцртава, спољашња и унутрашња историја се преплићу и удопуњавају, што се види примјеном научног метода. Међутим, почев од 19. вијека, а нарочито у другој половини 20, најагресивније самим почетком 21. вијека, науци се надомјешта један изванлингвистички и изваннаучни пројекат, политички „критеријум“ који, у великој мјери, покушава да затамни научне принципе, што налази одраза кроз доминацију и „надмоћ“ политике над науком. Резултат тога је стварање оног што је, не без разлога, названо политичким језицима (или политикантским), што је видљиво кроз стварања (или покушаје стварања) нових

стандарда једног истог (лингвистички, структурногенетски) језика, или проглашавањем истог језика за посебне језике (која добијају различита именованја), који као да нијесу произашли из српског, штокавског, што је резултирало Вуковом реформом српског језика. Најдаље се у ненаучној и нестручној политици отишло у Црној Гори, уз то изван народне воље и историјске реалности.

## ЛИТЕРАТУРА

- Андрић 1996:** Иво Андрић, *Њеџиш као тираични јунак косовске мисли*, Подгорица: Октоих.
- Глушица/Шеваљевић 2006:** Рајка Глушица и Дајана Шеваљевић, *Уџбеник мајтерњеј језика за први разред ојшије имназије*, Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грицкат 1961–1962:** Ирена Грицкат, „Дивошево јеванђеље“, *Јужнословенски филолој*, XXV, Београд.
- Грковић-Мејџор 1993:** Јасмина Грковић-Мејџор, *Језик „Псалтира“ из штиамјарије Црнојевића*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Ђорђић 1990:** Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице : палеографско-филолошки прилози*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Жертва Аврамова 2013:** *Жертва Аврамова. Драма Викенџија Ракића*, приредили предговор и фототипско издање Ивана Марић – Дарко Антовић, Котор: Матица Боке.
- Ивић 1994:** Павле Ивић, *Српскохрватски дијалекти : Њихова стурктура и развој*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Историја 1970:** *Историја Црне Горе*, Књига друга: Од краја XII до краја XV вијека, Први том, Црна Гора у доба Немањића, Титоград: „Побједа“.
- Ковачевић 2006:** Милош Ковачевић: *Сјиси о сјилу и језику*, Бања Лука: Књижевна задруга.
- Мошин 1983:** Владимир Мошин, „’Револуције’ у историји српског правописа“, *Библиотечкар*, 15, Београд.
- Јерковић 1980:** Вера Јерковић, „Средњовековне ортографске школе код Срба“, *Јуословенки семинар за сџране слависте*, 31, Београд.
- Јерковић 1985:** Вера Јерковић *Српска Александрида*, Академијин рукопис (бр. 352), *Палеографска, ортографска и језичка истраживања*, Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности.
- Маркуш 2021:** Јован Маркуш, *Црна Гора кроз историјска докуменџа: Народ, језик, црква, држава*, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори.
- Маројевић 2005:** Радмилко Маројевић, *Горски вијенац: Криџичко издање, Текстолоџија*, Подгорица: ЦИД.
- Матовић 2012:** Веселин Матовић *Ноћ дуџих маказа*, Никшић: Матица српска, Друштво чланова у Црној Гори – Октоих.
- Мачић 2020:** Љубо К. Мачић, *Грџаљ у сџарим ћириличким докуменџима*, Котор: НВО „Луџа“.
- Миловић 1985:** Јевто М. Миловић, *Пейсар II Пейровић Њеџиш у свом времену*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности – НИО Универзитетска ријеч.

- Младеновић 2010:** Радивоје Младеновић, *Заменице у његовим јуџогајадној дела Косова и Мејхохије*, Монографије 12, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Мошин 1964:** Владимир Мошин, „’Ревољације’ у историји српског правописа“, у: *Стара књижевност*, Београд: Нолит, 465–475.
- Остојић 1976:** Бранислав Остојић, *Језик Пејтра I Пејтровића*, Посебна издања ЦАНУ књ. 8, Титоград: Црногорска академија наука и умјетности.
- Остојић 1997:** Бранислав Остојић, *Прилози о Њејшеву језику*, Никшић: Никшићке новине.
- Пецо 1984:** Асим Пецо, „Црногорско-херцеговачка говорна преплитања“, у: *Црногорски џовори*, Титоград: Црногорска академија наука и умјетности.
- Пешикан 1984:** Митар Пешикан, „Правци диференцирања и класификације црногорских говора и неки проблеми њихових проучавања“, у: *Црногорски џовори*, Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 48–56.
- Пешикан 1970:** Митар Пешикан, „Стање проучавања црногорске говорне зоне и даљи задаци“, *Зборник за филологију и лингвистику*, XIII/1, 185–194.
- Поповић 2007:** Иван Поповић, *Историја српскохрватској језика*, Београд – Крагујевац – Лазаревац: Елвод принт – Требник – Лира.
- Стојановић 2010:** Јелица Стојановић, „Писар Гаврило Тројичанин и правописно-језичке особености Врхобрезничког љетописа“, у: *Зборник радова са научној скуја Шћејан Поље и њејове светиње кроз вјекове*, Свевије – Манастир Заграђе, 159–171.
- Стојановић 2006:** Јелица Стојановић, „Неке правописне и правописно-фонетске особине рукописа Грешних спасеније (манастир Тушимља 1686)“, у: *На извору Вукова језика*, Жабљак.
- Стојановић 2016:** Јелица Стојановић, *Пућ српској језика и џисма*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Стојановић 2020:** Јелица Стојановић, *Кроз српску језичку историју (Линвокулијуролошки и лексикосемантички џрилози)*. Подгорица – Београд: Матица српска, Друштво чланова у Црној Гори – Јасен.
- Чиргић/Шушањ 2011:** Adnan Ćirgić i Jelena Šušanj, *Crnogorski jezik : Udžbenik za drugi razred gimnazije*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

---

## HISTORICAL CONTINUITY OF THE SERBIAN LANGUAGE AND SERBIAN DIALECTS IN MONTENEGRO

### *Summary*

In this work, through the historical continuity of the Serbian language and Serbian dialects, we looked upon and presented the areas of today's Montenegro. Throughout history, various areas of Serbian formations have entered into the composition of Montenegro, each of which brought its own linguistic, speech, and orthographic heritage. Linguistic heritage and history are witnesses to many historical processes. All this has, to a considerable extent, influenced the dialectal differentiations that today divide the territory of Montenegro, and at the same time connects it with linguistic areas outside its current territory, with wider Serbian linguistic areas, a bundle of linguistic isoglosses or individual features. At the same time, all types of the Serbian literary language, Old Church Slavonic, Serbo-Slavic, Slavic-Serbian, were present in the territory of today's Montenegro, and these types were followed in diachrony, as a feature of diglossia, by the Serbian vernacular, with all its dialectal and temporal variations. In this paper, we will briefly present the continuity of the Serbian language throughout history, Serbian speech and the Serbian literary language in the area of today's Montenegro, always keeping in mind the broader picture of the Serbian linguistic situation.

*Keywords:* Montenegro, history of the Serbian language, Serbian speeches, naming of the language, naming of the script, continuity, discontinuity.

Jelica R. Stojanović

Биљана С. Самарџић\*

Универзитет у Источном Сарајеву  
Филозофски факултет Пале  
Катедра за србистику

## ПОЧЕЦИ И РАЗВОЈ СРПСКОГ ПИСАНОГ ЈЕЗИКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД КУЛИНА БАНА ДО ВУКОВИХ ДАНА

У тексту се показује историјска карта српског језика и ћирилице на територији Босне и Херцеговине – некадашњег Хума, на корпусу средњовјековне писане грађе у домаћим и страним изворима, све до данашњих дана.

*Кључне ријечи:* српски језик, ћирилица, Босна и Херцеговина, српско писмо.

### 1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ: ИСТОРИЈСКИ ОКВИР БОСНЕ И ХУМА (ХЕРЦЕГОВИНЕ)

Босна се први пут спомиње у два списка. Један извор јесте спис *О народима (De administrando imperio)* Константина VII Порфирогенита (912–959) – који представља прву историју Срба у којој је *земљица (horion)* Босна представљена као западни дио Србије кнеза Часлава „s granicom od Drine do Borove Glave, dok mi je Raška istočno od Drine do Lipljana i Laba“. Другим ријечима „granica Bosne s juga bila je istovjetna kao i danas između Hercegovine i Bosne“ (Vego 1982: 19). Та граница није била статична, јер је босанска држава, која је настала уједињењем више жупа на простору између Дрине и Врбаса, у раном средњовјековном периоду потпадала под власт многих њених сусједних јачих држава, док се није почетком 12. вијека издвојила и добила унутрашњу самосталност. Из тог периода сачуван је и трговачки уговор из 1189. године – *Повеља Кулина бана*. У наредном периоду, посебно у вријеме Твртка I Котроманића, Босна се ширила и територијално и војнички.<sup>1</sup> Дакле, територијалне

\* biljana.samardzic@ffuis.edu.ba

1 Твртко I Котроманић владао је од 1353. до 1391. године. Његов крајњи циљ био је проширење Босне на рачун сусједних земаља и јачање централне власти, што је и успио. У Твртковој држави налазило се цјелокупно старо хрватско подручје и обала Далмације од Зрмање до Котора, сем Задра и Дубровника. На сјеверу је његова област допирала до Саве и Уне, на истоку до Дрине, Лима и Мораче. Умро је у 52. години живота. Тврткови насљедници нису знали сачувати насљеђене територије, нити утицај и моћ (в. Самарџић 2015).

границе средњовјековне Босне мијењале су се у различитим историјским периодима, као и друштвено уређење, о чему свједоче поред историјских извора и средњовјековне српске повеље. Други извор је домаћи историјски спис *Љештойис йоја Дукљанина* или *Барски родослов* (12. вијек) у којем поп Дукљанин спомиње Босну око 885/86. године, што се закључује из описа догађаја у вези са краљем Будимиром, али чији подаци имају неједнаку вриједност. Изворну грађу о настанку босанске феудалне државе чине превасходно дипломатички извори, и то: папске буле (сачуване углавном у папским регистрима), угарске и домаће повеље (в. Самарџић 2015: 20).

Византијски цар и писац Константин VII Порфирогенит у дјелу „О управљању Царством“ из 949. године спомиње и Захумље: „Они који сада тамо живе Срби су из времена оног кнеза који је тражио заштиту од цара Ираклија. Зову се Захумљанима због брда званог Хум, а на језику Словена за хумом значи *иза брга*“ (Исаиловић 2021: 13). Њихова област простирала се „od Dubrovnika do Neretve s naseljenim gradovima: Bona, Hum, Ston, Ošlje kod Stona, Glumina kod Hutova – данашња Gradina, Dabarski grad u Dabru polju i Mokrski grad kod Lištice, u западном Zahumlju [...] Pokraj Zagradine prolazio je влашки пут у правцу Ljubinja i Trebesina u Dabru polju produžujući se u правцу Trusine, Zovog Dola i Nevesinja, planine Crvnja gdje se humska stoka izvodila na ispašu. Mislim da je западна granica Zahumlja ili Huma dopirala do Klobuka kod Vitine i tu se spajala s granicama župe Imote (Imotski) koja je prvobitno bila u држави kralja Tomislava i njegovih prvih nasljednika“ (Vego 1982: 42).

Топоним ХУМСКА ЗЕМЉА идентификован је још у првим почецима историје досељавања Јужних Словена у данашњу Херцеговину. Средишњи дио те територије називао се Захумље, а становници Захумљани. Временом се почело губити старо име Захумље, а примило Хум или Хумска земља. Босански банови и краљеви су од 1322. године стално истицали у својим исправама да су господари Хумске земља (в. Самарџић 2015: 30). „До времена Немањића, уз појам Захумље, који се постепено губи, јављају се појмови Хум и Хумска земља, да означе исти политичко-географски појам – кнежевину тј. кнештво које је имало своје обичаје и самоуправу, али се често налазило у склопу велике српске државе“ (Исаиловић 2021: 14). Босна је, дакле, обухватала и Хум, који се, као што је познато, именује Херцеговином од херцега Стефана Вукчића



Косаче.<sup>2</sup> Временом ће појам Херцеговина у потпуности потиснути појам Хумске земље као политичко-географске области. „Prvi put se topografski naziv Hercegovina za oznaku svih zemalja hercega Stjepana Vukčića-Kosače pojavljuje na historijskoj pozornici 1. februara 1454. godine u pismu osmanskog komandanta Esebega iz Skoplja kad se u isto vrijeme spominje Zemlja Pavlovića oko Rogatice, Višegrada i Prače. Tada je Esebeg preporučio svoga trgovca Franka koji trguje njegovim novcem po Hercegovini i čak do Moravice. Tako se poјam Humska zemlja postepeno gubi da ustupi mјesto novom imenu zemlje hercega Stjepana – Hercegovini“ (Vego 1982: 48).

Херцеговина је једна од матичних земаља српског народа на којој су се сударале културе Истока и Запада. Топоним Херцеговина више од 500 година одређује географски простор западног Балкана. „Области од којих је у XV веку формирана Херцеговина помињу се у старим историјским изворима, а археолошка истраживања потврђују да су на тим просторима живели стари преци човека још у палеолиту и неолиту, типа 'хомоеректус'" (Пиљевић 2006: 162).

Титулатурна грађа владарске линије босанских банова, краљева и великаша показује ко је све претендовао на власт над Хумском земљом и Босном у средњем вијеку, јер су те појмове истицали у повељама и у својим титулама. Титулатура *хумској јосјодина* остаће све до османског освајања у рукама босанских владара и великаша, само уз неколико изузетака. Већ је брат Стефана Немање – Мирослав – *хумски кнез* према своме печату: *re;atq kneza hlmqskoga miroslava*. Босански владари јасно су истицали своје опредјељење и територијално разграничење својих посједа како у дипломатичкој грађи – нпр. босански бан Стјепан II Котроманић се у повељи из 1326. године назива: *azq sveti grqgMrq a zovomq banq stypanq sinq gospodina bana stypana po milosti bo/iei gospodin vsymq zemlamq bosnqskimq n soln n Msory i dolqnmq kraemq i hlqmske zemle gospodinq*, истовремено га Трогирани називају „*domino Stephano, libero principi et domino Boznae, Ussorae et Salae ...atcque terrae Chelmi comiti*“ – тако и у титулама, те се нпр. Твртко I Котроманић у Милешеву на Митровдан 1377. године крунисао за краља *srbIEmq i bosny i pomori} i zapadnimq stranamq*. Такође, корпус сачуваних

2 Стефан Вукчић Косача (1435–1466), брат војводе Сандаља Хранића, сматра се родоначелником Херцеговине. Титулу *херцеј хумски и приморски* примио је 1448. године, а *херцеј Свештој Саве и јосјодар хумски и приморски* – 1449. године (Пиљевић 2002: 346–347). Титулу *херцеј од Свештој Саве* носили су и његови наследници. Култ Светог Саве их је повезивао са државом Немањића у чијим оквирима су им и биле територије више од два вијека (Ђирковић 1994: 391).

исправа показује да су и краљеви из династије Немањића знали да наведу и Захумље и Хум у својим интитулацијама, посебно из доба раног краљевства. Тако нпр. у једној повељи Стефана Првовенчаног (око 1217–1220) краљ се у интитулацији наводи као *stefanq velii kralq, namystqnqli gospodinq vqse srqb ĩske zem ĩle i diwkliE i dalqmatiE i travoVniE i hlqmqske zemlE*; док се у оснивачкој Жичкој повељи међу крављевим земљама наводи Захумље (в. Исаиловић 2021: 16). Дакле, Хумска земља је редовно у босанској банској и краљевској титули истицана у домаћим даровницама, док у краљевским уговорима са странцима рјеђе – вјероватно према узору на српску титулатуру: *kralq srqblemq, bosny i primori*}, тј. „*rex Rascie, Bosnae Maritimarumque partium*“. Православно, српско насљеђе идентификовано је у повељама босанских и хумских владара и великаша:

а) Сачувана грађа исписана је на идентитетском писму – ћирици, а језик се именовао само као *срѣски*;

б) Предања и историја дубоко су били укоријењени у српски народ са подручја средњовјековне Босне и Хума, те се и Твртко I Котроманић крунисао у Милешеви, гдје се био гроб Св. Саве. На тај начин истицао је своју припадност светосављу;

в) Српска православна црква била је „кохезиони чинилац српског народа, чувар традиције“ (Милошевић 2021: 185).

Средњовјековна Босна и Хум су „српске земље, у којима живи народ трију вјера, који је чисто српске народности“ (Богићевић 1908: 3) а који говоре српским језиком и пишу ћирилицом. Пратећи језички идентитет кроз почетак писмености овога простора свакако је потребно поћи од најстарије сачуване и датиране повеље, тј. *Повеље Кулина бана* из 1189. године написане на народном српском језику и ћириличним писмом (други дио *Повеље*).

Ватрослав Јагић (1867: 142) у *Historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga* (1867) идентификује и сам језик као *срѣски*, истичући да је вјероватно било и старијих повеља, али које нису нажалост сачуване, јер није могуће мислити да би била „*listina Kulina bana od god. 1189. prvo i najstarije, što bi pisano ćirilicom, a srpskim jezikom. Tu se vidi tolika sigurnost i okretnost u pisanju jezika srpskoga slovima ćirilskim; tolika emancipacija, da, upravo veća, nego li u potonje doba, od upлива crkvene slovjenštine, da nije moguće vjerovati, da ne bi bili u Bosni, Zahumlju, Diokleciji i t. d. već davna prije Kulina bana počeli pisati ćirilicom, a narodnijem jezikom srpskijem*“.

Преписка и са Дубровчанима била је на ћирилици и српском језику. Објављено је неколико зборника српских докумената из дубровачких архива: Антоније Вучетић – *Српски сјоменици*, Медо Пуцић – *Сјоменици српски*, Милан Решетар – *Српски молићвеник*, Миклошич – *Српске јовеље и јисма* итд. Све те документе „називала је влада Дубровачке републике српском грађом, језик и писмо те грађе српским, а службеника који је обрађивао те документе `канцеларом српског језика`“ (Летић 2012: 136–137). Наравно, друкчије и није могло бити.

Српска књижевност у средњовјековној Босни и Хуму омеђена је границама средњовјековне босанске државе (од 12. до 15. вијека) – с једне стране, а са друге – византијском православном цивилизацијом. „Рана појава писмености у средњовековној Босни доказује (се) ћирилским натписом на Хумачкој плочи с почетка XI века, отривеној код Хумца у Херцеговини, у области која је тек три столећа касније припојена Босни, а богатство и непрекинут континуитет црквене књижевности, *Маријинским еванђељем* с краја X века“ (Драгојловић 1997: 15) и наставља се *Повељом Кулина бана*, ктиторским натписом са Кулинове цркве откривеног у селу Мухашиновићи код Високог, гробним натписом судије Грдеше из околине Зенице и надаље сачуваним повељама, пословним писмима, тестаментима и признаницама, тј. дипломатичком грађом у распону од близу 300 година – од краја 12. до краја 15. вијека. „Сви сачувани споменици босанске провенијенције, рукописне књиге, епиграфски споменици и највећи део дипломатичке грађе писан је уставним типом ћирилице. Курсивна ћирилица, коју је у дипломатску преписку увео Твртков писар Владоје, била је пролазна мода, јер се већина млађих писара враћа старој уставној графији, која је конзервирала старији ћирилски правопис употребљаван заједнички и у српској и у босанској држави све до првих деценија XIII века“ (Драгојловић 1997: 33).

Сачувано писано наслеђе средњовјековне Босне и Хума показује два тока писмености, оличена у црквенословенском идиому – дјела сакралног карактера и старосрпском идиому – дјела везана за сферу профаног (више: Грковић-Мејдор 2012: 18). „Развој црквене књижевности у средњовековној Босни, раздвојен средином XIII века на две епохе, епоху словенске босанске бискупије и епоху потоње цркве босанске, може се делимично реконструисати само на основу сачуваног рукописног наслеђа које је, и поред промјене црквене организације, одржало изванредан континуитет због заједничког језика

и писма и заједничког преводног фонда литургијског и нелитургијског књижевног репертоара“ (Драгојловић 1997: 112). Сачувано је тек нешто више од двадесетак црквенословенских споменика. Већина их је с краја 14. и из 15. вијека и припадају преписиваној литератури. „Најстарији сачувани споменик је *Вајшканско изборно јеванђеље* из прве половине XIII века“ (Грковић-Мејдор 2012: 21); затим *Гриџорович-Гиљфердинџово јеванђеље*, *Манојлово*, *Никољско*, *Койишарево*, *Даничићево јеванђеље*, те *Чајничко јеванђеље* – једино које је остало у Босни; као и три зборника – *Хвалов*, *Радосављево* и *Млеџачки зборник*. Други ток писмености чинили су документи старосрпске пословноправне писмености. Посебно се истичу повеље, које су се писале на двору Котроманића, Косача, тј. све до пада под турску власт – када престају са радом великашке и владарске канцеларије. Повеље су настајале једним дијелом из односа босанских владара са домаћим властелинским породицама, а другим – из односа босанских владара и обласних господара са Дубровником. Хронолошки најстарија сачувана и датирана јесте *Повеља Кулина бана*, којом је и почео низ уговора између Босне и Дубровника. Њен идентитет је јасан – повеља започиње знаком крста „у име оца и сина и светога духа“, а завршава се заклетвом над „светим еванђељем“ на дан усековања главе Јована Крститеља.

## 2. КО СУ БОСАНЦИ И ХЕРЦЕГОВЦИ И КОЈИМ ЈЕЗИКОМ ГОВОРЕ?

Босанци и Херцеговци одувijek су истицали да су Срби и да говоре српским језиком. Не само да су они тако истицали и тако се осјећали, већ су и други то потврђивали. Навешћемо три драгоцјена списа у прилог овоме реченом (према Богићевић 1908). У питању су списи записани од руку странаца и то са три стране свијета.

а) Прве стране податке о српству Босанаца и Захумљана налазимо у једном љетопису франачкога љетописца Ајнхарда (Einhard) који је још у 8. вијеку, пратећи Карла Великога у ратовима, у својим *Аналима* забиљежио да је кнез доње Паноније Људевит побјегао испред франачке војске 822. године к *Срдима* у Далмацију: *Liudevitus, Siscia civitate relicta, ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit (Људевит, оставивши град Сисак, побјеже к Срдима за који народ вели да посједује велики дио Далмације)*. Према историјским изворима, а како наводи и Фрањо Рачки, овдје се мисли на стару римску Далмацију (данашња Далмација, Босна и Херцеговина и Црна Гора) (в. Богићевић 1908:

16–17). „Пошто је Људевиту, кад је бјежао испред франачке војске, најближе било да пребјегне у Босну, то др. Рачки мисли да се под тим Србима разумијевају *Срби Босанци*“ (Богићевић 1908: 17).

б) О српству у Захумљу, тј. у данашњој Херцеговини, земљи славнога херцега Стефана Вукчића Косаче, постоје подаци још из 10. вијека. У већ поменутом спису *De administrando imperio* Порфирогенит јасно истиче да су Захумљани Срби: „И будућ да је под влашћу грчкога (‘римскога’) цара била садашња Србија и Неретва (‘Поганија’)³ и земља која се зове Захумска и Требињска и Конавли и будући да су те земље опустошили Авари – јер прогнаше одатле Римљане, који сада живе у Далмацији и Драчу – насели цар исте Србе у те земље“ [...]; „А Захумљани, који сада тамо живе, управо су Срби“ (из Богићевић 1908: 18).

в) У 12. вијеку римски папа 1188. године шаље писмо дубровачком архиепископу у којем се спомиње и српска држава Босна: *regnum Servillie, quod est Bosna* (Кукуљевић *Codex diplom.* II. 148, из Богићевић 1908: 19).

Српски језик и ћирилица одувјек су представљали српски национални идентитетски критеријум. Код готово свих европских нација насталих у доба романтизма основни национални идентитетски критеријум је језик. „Због специфичног односа српског језика и српске ћирилице – код Срба се језику као идентитетском критеријуму прикључује и ћирилица као српско национално писмо. Српска ћирилица по правилу подразумева српски језик, и у историји је чак више од језика играла улогу темељне српске националне карактеристике“ (Ковачевић 2019: 102). Становници Босне и Хума одувјек су кроз историју показивали јасно свој идентитет, управо и кроз језик и писмо. Потврде именовања језика – српског, налазимо и код Стефана II Котроманића, војводе Сандаља Хранића итд.

Још раније налазимо потврде идентитета и то код босанског бана Матије Нинослава (1232–1250)<sup>4</sup> који је своје поданике називао Србима, а Дубровчане Власима. У повељи из 1234. године, штампаној у Миклошићевој збирци *Monumenta serbica*, бан саопштава да ако Србин тужи Влаха – да се парниче пред кнезом, а ако Влах тужи Србина – да се парниче пред баном. Према Богићевићу Србин

3 Поганија = Неретљани, воде поријекло од некрштених Срба.

4 Од Матије Нинослава, бана босанског, сачувале су се четири повеље – писане српским језиком и ћирилицом (више о томе у Глушац 1912).

овдје означава Босанца, поданика банова; док Влах означава Дубровчанина. Послије је дошло до тога да се Срби који се баве сточарством називају Власима. И босански фратри су своје поданике називали Србима, а језик српским. Католици из Босне и Хума писали су ћирилицом, а језик именовали као српски. Војвода Доњих Крајева Јурај Војсалић је 1434. године написао у Крешеву писмо, штампано у *Monumenta serbica*, у којем уступа градове Вратар (на Неретви), Нови и Крушевац (у јужној Херцеговини) *Србину* или *Влаху* (срѣланнѣ или влахѣ). Он поданике своје назива Србима, иако су католичке вјере, а градове предаје „у руке господина викара Жувана и свакому викару послѣје (овога) викара и свој браћи фратрима свете католичке цркве, римске вјере, реда светог Францишка“. Дакле, „наши стари Босанци и Херцеговци називаху и себе и своје Србима, и то сви без икаквог обзира на вјеру. И богумили и католици и православни називаху се само Србима“ (Богићевић 1908: 31). Свој језик сви су, без изузетка, називали српским. Још је босански бан Стефан Котроманић (1322–1353) у повељи из 1333. године свој језик назвао српским и каже: и зато ставлю ја господинѣ банѣ стѣфанѣ свою златѣ печатѣ, да је веровано, сваки да знаеѣтѣ и видѣти истинѣ. А тога сѣ .д. повелѣс (једнакѣ) двѣ латински а двѣ срѣпски, а све сѣ печатѣне златнеѣди печатѣ. Сва ова документа исписана су на ћирилици, која се називала српско писмо на свим просторима докле је допирао утицај српског језика.

Дакле, ћирилица и српски језик били су у употреби и код босанских и херцеговачких католика. „Католички фратри, већ од XVI века, почињу штампати своје књиге за римокатолике по Херцеговини, Босни и Славонији српским језиком и ћирилицом, коју изричито називају *срѣпским ѣисмом*“ (Грујић 1997: 367). Већ у *Плачу блажене дивѣце* (Млеци, 1630), у преводу фра Матије Дивковића, стоји у наслову: кон пла; исписавши срѣпски, и иставивши многе стварѣи богословац фра матѣе [...], или у млетачкој цензури за штампање књиге *Наук крѣстиански* (Млеци, 1611): [...] и видѣше да ѣ књѣигаѣ, коѣ се зовѣ навѣкѣ карстѣански, писанѣ ѣзѣком словѣнскиѣи словѣи срѣпскиѣи фра матѣе бошњѣанѣи. и ѣ књѣигаѣ ѣи златѣннаѣа госпѣиѣи настага фра матѣе истѣнеѣи словѣи (срѣпскиѣи) и ѣ истѣи ѣзѣк [...] коѣа златѣннаѣа приписѣо нѣз дѣнѣкоѣа ѣзѣка ѣ ѣзѣкѣ словѣнскиѣи и словѣи срѣпскиѣи (в. Самарџић 2019: 227–228). Дакле, фра Матија Дивковић именовао је експлицитно ’језик Словински’ и слова кирилска ’слови срѣпскиѣи’, а ’ћирѣлско писање код босанских фратѣра само је наставак средњѣовековне традициѣе тога поднебља“ (Ивић 2001: 164). Једно вриѣме су босански фрањѣвци одбијали штампати своја дјѣла латиницом. Тако нпр. фрањѣвачки провинѣијѣл

фра Лука Карагић је 1736. покушао забранити фрањевцима да пишу на народном језику 'неподесним латинским словима'. Херцеговачки католици са Неретве у молби од 1. августа 1629. године траже да се потписују „илирским или српским писменима“, тј. ћирилицом (Стојановић 2016: 169). У каснијем периоду, тј. „Od 17. do sredine 19. vijeka bosanski franjevci su svoj jezik različito nazivali: slovin(j)ski, slavjanski, ilirski (ilirički), bosanski, srpski (sarmski), srpsko-ilirski“ (Окука 2006: 71), а ћирилица се од краја 18. и почетка 19. вијека повлачи пред штампаним латиничним књигама. Фрањевачки списатељи били су уско везани за ћирилицу и осјећали су велику жал за ћирилицом након њеног системског урушавања. „Ona je za njih bila ne samo домаћа грађа nego i jedina грађа која је подесна за матерњи idiom. Zbog toga nisu propuštali priliku da to i javno istaknu, pravdajući se katkad pred svojim narodom što nisu vični tuđem alfabetu, latinici. Tako Marko Dobretić 1782. godine moli svoje čitaоce da mu oproste što 'nevaljalo i neuredno' piše 'latinskim slovima u naš slavni ilirički jezik' te traži razumijevanje за činjenicu da је 'mučno s tuđim slovima u наш jezik upisat svaku rič'" (Окука 2006: 72).

Ћирилицом се писало и у Дубровнику и то два вијека прије латинице. Познато је да је „сва околина Дубровника, сем мајушног појаса око самог града, припадала у своје време немањићкој држави“ (Ивић 2001: 147). Историјска је чињеница да је Дубровник тек 1939. године постао хрватска државна територија у оквиру Бановине Хрватске. Најзнаменитији Дубровчани – Милан Решетар и дум Иван Стојановић, истицали су да је језик Дубровника био искључиво српски, а дубровачка књижевност српска. Решетар је тако и Дубровачки молитвеник из 1512. године назвао да је *најстарија српска књига штампана ћирилицом, словима и наречјем српским*. Дакле, *Молићвеник* је прва српска штампана ћирилична књига, а *Повеља Кулина бана* прва сачувана писана ћирилична повеља. Будући да је Вук за основицу узимао источнохерцеговачки дијалекат, Хум и Дубровник су језички и идентитетски повезани, јер се ћирилица (поред латинице) користила у Дубровнику, који је од времена кад је славенизиран по говору источнохерцеговачки. Католички клер служио се понајвише ћирилицом и пишући штокавским јекавским говором источнохерцеговачке основе (в.: Ивић 2001). Другим ријечима, Босна и Херцеговина као чиста штокавска територија која је по Вуковом одређењу Срба била српска, јер су ту живјели Срби раздијељени по вјери, али обједињени језиком, као и Дубровник сједињени су истим језиком. Српска прошлост важан

је сегмент дубровачке традиције, културе и језика. Познато је да је један дио територије Дубровачке републике све до четрдесетих година 14. вијека припадао српској држави. Сачувани писани споменици из 12. вијека показују да је у Дувровнику био присутан језик источнохерцеговачке основе, који ће касније и превагнути у потпуности. Зато је Вук и истицао да је дубровачки језик *йрави језик ерцеџовачки*. И Милан Решетар, најбољи познавалац језичких прилика у Дубровнику, истицао је да је у погледу језика Дубровник српски град, јер Дубровчани „говораху српски али се не осјећаху Србима, јер њима српство бијаше у првом реду оно што припада српској држави“ (Решетар 1894, према Стојановић 2016: 92). Дубровчани су се осјећали као припадници велике јужнословенске породице, културолошки препознатљиве по *славинском језику*, те су за везире родом из Босне говорили да су *наше крви и нашега језика*, а они су, пак, с дубровачким покписарима разговарали *српским језиком*, званичним језиком Порте (Летић 2012: 110). Другим ријечима, ареалу српског језика и ћирилског писма припадао је, дакле, и Дубровник уз Босну и Херцеговину, Србију и Славонију.

Службена преписка и код муслимана са подручја Босне и Хума вођена је брзописном ћирилицом, која се због тога и назвала беговско писмо, беговица, а језик су називали *српским*. Мехмед-паша Соколовић, добро позната историјска личност, свој језик је такође називао српским. У једном писму из октобра 1551. године са угарским заповједником Андрашом Баторијем на крају писма Мехмед-паша Соколовић пише: „У Тамишвару Батори Андрејашу: и што посилаш листова, и све ми српским језиком посилај, а не фрушки“ (*које ми листове шаљеш, шаљи ми српски, а не латински*). У питању је сачувани ћирилички документ Мехмед-паше Соколовића који показује експлицитну потврду именовања језика – *српски језик* – за дипломатску преписку турских и угарских званичника у 16. вијеку.<sup>5</sup> Исто тако и Вецид-Мехмед паша, босански везир из Травника, 1838. године пише црногорском владару Петру Петровићу Његошу и каже му: „Ја сам написао једну турску, а једну српску, обе су једнаке“. По Босни и Хуму постојале су ћириличне канцеларије код локалних Муслимана – у Сарајеву код нпр. Хусрев-бега, у Херцеговини код Хамзи-бега и слично. Ћирилицом су исписивани и епитафи на неким муслиманским споменицима – нишанима – из

5 Писмо Мехмед-паше Соколовића угарском заповједнику Андрашу Баторију „писано је старосрпским језиком у чијој се основици налази југоисточни српски дијалекат XVI века, из кога су се развили данашњи косовско-ресавски и призренско-тимочки говори“ (Поломац 2018: 648).



XV вијека, који су пронађени у околини Рогатице (Бараћ 2004: 82), тј. у селу Бранковићима. Ђиро Трухелка је 1891. године пронашао тај ћирилички натпис, који гласи: а погнѣ на бою десптова а си бланг махѣта бранковића на свон баштинн на петровѣ полѣ. да є благословѣна рѣка коѣ снѣте и писѣ.

Турске власти су од самог почетка писале Дубровчанима на народном језику и ћирилицом (Ђорђевић 1971: 163). Највећи број турских докумената писаних ћирилицом (њих 120) објавио је Ђиро Трухелка у *Гласнику земаљској музеја* за 1911. годину (књига XXIII, свеска 1 и 2, стр.1–162). Како пише Глигорије Елезовић (1931: 7–8): „Овој збирци, углавном, мало би се што имало с разлогом приговорити, да њен састављач није испољио при том извесну тенденциозност. Он доследно избегава име Србин. Где год се у вези са тим документима споминјала реч српски, односно језика оригинала ових докумената, он је та места просто изостављао. Од 180 докумената, колико их укупно има у овој његовој збирци, нашао сам да је дубровачка канцеларија само три царска фермана означила као 'scrita in schiauo'. На коме су језику писане остале исправе, како је њихов језик обележила дубровачка администрација, г. Трухелка је доследно прећутао“. Ђириличке канцеларије од 15. вијека имали су и босански и хумски властелини: Косаче, Павловићи, Санковићи, Хрватинићи и слично. Дакле, српски језик с ћирилицом био је дипломатски језик/писмо турског, угарског и румунског двора. Од памтивијека су ћирилицу употребљавали, како смо и показали, и католици и Муслимани. Језик су идентификовали као српски.

Дакле, Босанци и Херцеговци, без разлике вјере, знали су само за српски језик и ћирилицу, тј. појам ћириличко писмо и појам српски језик поистовјећивани су на исти начин како су то некада чинили и стари Дубровчани. Ђирилична писма су иста без обзира да ли је дати споменик са подручја Босне и Хума или Рашке и Далмације. Како се писало у једној српској земљи, тако се писало и у другој. Наравно, унцијално и брзописно писмо користили су се у складу са формом и материјом коју дати рукопис представља. Другим ријечима, иста ћирилица – српска ћирилица, употребљава се и у Босни, Хуму, Рашкој, Далмацији, Славонији. Назив „босанчица“ употријебио је први пут Ђиро Трухелка у раду *Bosančica, prinos bosanskoj paleografiji* (1889) за вријеме владавине Бењамина Калаја, председника Земаљске владе у БиХ. „U sistemu mjera koje je Kalajev režim oprezno i postupno preduzimaо na izgradnji bosanske nacionalne posebnosti regulisanje jezičkog pitanja nametalo se od početka kao vrlo

značajno jer je jezik imao da posluži kao jedno od najvažnijih sredstava za konstituisanje bosanske nacije“ (Kraljačić 1991: 85). Међутим, „Калај [...] није могао створити неки нови језик који би био друкчији од Вуковог српског, јер су у тадашњој Босни живјели искључиво Срби раздијељени по вјери, али обједињени језиком“ (Ковачевић 2012: 41). Калајев пројекат трајао је до његове смрти. Зато Милорад Екмечић (2011: 315) пише: „Од 1883. до смрти барона Калаја 1902. у Босни и Херцеговини било је забрањено употребљавање постојећих националних имена. Уместо тога, званично се наметала 'босанска нација'. Језик је називан босанским, цела историја је представљана као историја једнога митског народа издвојеног од суседних Срба и Хрвата. Српска ћирилица је била проглашена 'босанчицом', надгробни споменици из средњег века – 'стећци' проглашени сведочанством постојања посебне 'цркве босанске' у средњем веку, на основу 'богумилске јереси'“. Тај Калајев пројекат наставља да дјелује и живи и данас, обједињујући и ширећи се, преко босанског као земаљског језика, на све просторе гдје живе они који се национално изјашњавају као Муслимани, односно од ратне деценије XX вијека, као Бошњаци, када су своје дотадашње етничко име Муслиман замијенили етнонимом Бошњак. Међутим, „Житељи, односно становници Босне (а назив Босна узима се и као скраћено име за цијелу Босну и Херцеговину) нису само Муслимани, него, уз њих, још и Срби и Хрвати. Пошто су Муслимани етнику (становнику територије) Бошњак сада приписали значење етнонима (имена етничке скупине, народа) они су тиме заправо свјесно или несвјесно на двострук начин негирали равноправност Срба (и Хрвата) у БиХ. Најприје тиме што језичком везом топонима Босна и етнонима Бошњак свјесно натурају тезу о себи као једином аутохтоном народу у Босни и Херцеговини, што директно угрожава равноправни статус Срба као једног од конститутивног народа у Босни и Херцеговини. С друге стране, претварањем етника (имена територије) Бошњак у етноним (име народа), Муслимани онемогућавају Србима (и Хрватима) употребу дате именице у значењу етника, јер се то значење сада мијеша са значењем народа, тако да се при њеној употреби ствара језичка недоумица да ли се ради о становнику Босне или припаднику једног од народа у Босни. Муслимани су се побринули да Србима ускрате и могућност употребе другог синонимног, и много раширенијег, етника – Босанац“ (Ковачевић 2007: 152). Ријеч *Босанац* изведена је, као што је познато, од морфеме *Бос(а)н-* суфиксом *-ац* у значењу 'човјек из Босне, становник Босне'. Данас, етник *Босанац*

ствара језичку недоумицу да ли је ријеч о становнику Босне или припаднику једног од народа, будући да су га „посредно присвојили само Муслимани, изгонећи из њега потпуно Србе, и доводећи их у неравноправни положај. Наиме, за назив 'свог језика' Муслимани нису одабрали придјев (атрибут, ктетик) *бошњачки*, што би било у сагласности са именом *Бошњак*, како су себе народносно одредили, него су одабрали придјев *босански*. А придјев *босански* значи 'онај који се односи на Босну и Босанце'" (Ковачевић 2007: 150). Срби су доведени у ситуацију да иако знају ко су и одакле су, којим језиком говоре, онемогућава им се да употребљавају термин *Босанац* у значењу човјека из Босне из два разлога: а) јер је он сада синониман са значењем ријечи *Бошњак* – са примарним значењем имена народа и б) због атрибута *босански*, који су Муслимани узели за назив језика и тиме му дали одредницу земаљског језика. То непријатно искуство за Србе сеже још из времена аустроугарске окупације БиХ и Калајеве језичке политике у БиХ. „Том приликом, општепознато је, Аустроугарска је термином *Бошњак* жељела укинути српску за рачун бошњачке нације (тј. термином *Бошњак* 'покрити' све становнике БиХ без обзира на њихову вјерску припадност), а термину *босански* задати значење *земаљској језика*, тј. језика свих Бошњака, односно становника БиХ. Срби су се тада грчевито борили и изборили да се термин *Бошњак* и *босански језик*, којима је аустроугарска (језичка) политика жељела термине *Србин* и *српски језик* окарактерисати као етничке и језичке 'уъезе' у Босни и Херцеговини, укину јер директно задиру у етничка и језичка права Срба као аутохтноног народа у БиХ" (Ковачевић 2007: 153).

Бошњачки лингвисти би данас најрадије прогласили говорнике српског језика у БиХ дијаспором „званичног Београда“, а Бошњаке као аутентичне говорнике земље Босне (в. Бабић 2016: 135). У таквом окружењу постоји само једна намјера, а то је „одвојити ћирилично насљеђе БиХ од српског писма и језика“ (Стојановић 2016: 38)<sup>6</sup>.

Иста је ситуација и са католицима са подручја Босне и Херцеговине. Као што смо и показали још су босански фрањевци писали, а касније и штампали, ћирилицом своја дјела и називали је српско писмо или српска слова. Фра Матије Дивковића, који је 1611. године издао *Наук карстиански*, а 1616. *Наук карстиански с мнозиема ствари духовниема*, експлицитно исказује да су његова дјела исписана језиком словинским,<sup>6</sup> словима сарпским. Исто тако и фра Стипан Маргитић Јајчанин у свом дјелу из 1704.

6 Израз словински = српски.

године српска слова назива наша слова. Послије окупације Босне и Херцеговине босански фрањевци почели су интензивно радити за идеје аустроугарске управе. У жељи да се припоје Хабзбуршкој монархији, босански фрањевци извршили су тотални заокрет. Чак су и они „најватренији“, као на примјер фра Грга Матрић – пјесник *Освејтника*, у којој је пренио дух српске идеје опјевавши најбоље синове српског рода који су се борили против Османлија за слободу и уједињење српског народа:

Evo znaka iz oba oblaka:  
Što sa sinjeg zamračio mora,  
To će dić bojna Gora Crna,  
I u zemlju nalječ` Hercegovu;  
A što ti se sa Dunaja vija,  
To će ustat silna Šumadija,  
Pa u Bosnu navaliti spravna.<sup>7</sup>

Он се и сâм декларисао као Србин у пјесми *Радосџи на садашњосџи срџисџива* (1842):

Није вредан да се је родио,  
Међу нама лучу угледнуо,  
Српске мајке њедарца саснуо,  
Који то нам благо штети,  
Тај нам живот жели одузети.<sup>8</sup>

А управо је та Босна и Херцеговина, као што је одавно утврђено, била прва земља српскохрватског језичког простора која је усвојила Вуков фонолошки правопис и реформисану ћирилицу. Другим ријечима, Босанци и Херцеговци били су најдосљедници сљедбеници Вукова дјела, а Вукова језичка и ортографска оријентација превагнула је и доживјела процвјетање непосредно послије Вукове смрти, пред аустроугарску окупацију. Прихватање Вукових начела потврђено је још 1866. године оснивањем штампарије и то 343 године послије Горажданске штампарије, те издавањем новина и школских уџбеника. Први *Буквар* у Босни изашао је 1867. године за основне школе у вилајету босанском са свим Вуковим начелима. Велику заслугу носи, свакако, новинар Милош Мандић када је у питању јавна употреба Вуковог правописа и реформисане ћирилице. Први писац из Босне који је своје радове штампао по Вуковим мјерилима јесте архимандрит Нићифор Дучић (1832–1900). У *Србско-далматинском маџазину* (1863) он је објављивао прилоге по Вуковом фонолошком правопису, те истицао „da је ovaj časopis poslije Vukovih knjiga,

7 Из Глушац 1921: 315–316.

8 Из Глушац 1921: 315.

najmiliji našem narodu barem u Dalmaciji, Dubrovniku, Boci, Crnoj Gori, Hercegovini i Bosni. To se tvrdi i tijem: što je pokraj Vukovih knjiga prokrčio put i otvorio volju narodu za čitanje knjiga u tijem oblastima“ (Окука 2006: 76). *Србско-далмајински маџазин* био је у Херцеговини, наставља архимандрит Нићифор Дучић, „najpristupačnija srpska knjiga, koju sa slašću čitaju: i kaluđeri, i popovi, i trgovci i zanatlije i đaci, koji su do skoro učili i čitali srpsko-slovenski: bukvar, časlovac, mjesecoslovac i psaltir“ (из Окука 2006: 76). Врло важан фактор за усвајање Вуковог језика, ортографије и реформисане ћирилице у Босни и Херцеговини извршиле су новине. И *Босански вјесник* (од 2. априла 1866. до 25. марта 1867), *Сарајевски цвјетник* (од 26. децембра 1868. до 1. јуна 1872), *Босна* (од 16. маја 1866. до 1878) и *Нерейва* (од 2. марта 1867. до децембра 1876) примјењивали су Вукову графију. *Босански вјесник* излазио је на српском језику и ћирилицом и представља први штампани лист, те се од његовог излажења могу континуирано пратити питања језика и ортографије у писаној ријечи. Вукове идеје код Срба у Босни и Херцеговини прихваћене су темељно из више разлога. Окука и Станчић (1991а: 13–14) наводе четири главна разлога: „prvo, nepostojanje vlastite književnosti te opšte nepismenosti (jedini pismeni ljudi bili su sveštena lica i trgovci); drugo, slab uticaj crkvenoslovenske tradicije (crkveni kler je bio vezan za puk, za njegove patnje i nedaće); treće, nije bilo klasnog raslojavanja unutar 'hristjana'; četvrto, književnojezički izraz Vukovih narodnih pjesama izražavao je nacionalna osjećanja, vraćao nadu za oslobođenje od tuđina, poticao na otpore i bune i, iznad svega, smatran je vlastitim književnojezičkim izrazom“. Године 1875. излази чак и *Царски ферман* на ћириличном писму. „Njegov jezik već pokazuje sve odlike usavršenog administrativnog stila standardnog jezika“ (Окука/Станчић 1991б: 50). Другим ријечима, Вуков језик и правопис укоријенили су се код већине становника БиХ, прије свега Срба и Муслимана, а временом и Хрвата; док у административном и публицистичком стилу то је остварено још за турске управе (Окука/Станчић 1991б: 51).

### 3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Ћирилица је писмо које су одувијек користили поред православлавног становништва и католици и Муслимани у Босни и Херцеговину и то како у својој међусобној кореспонденцији, тако и у кореспонденцији са турским, аустријским и другим заповједницима. Нажалост, данас је већина од њих презиру, затиру или је лажно

идентификују као тзв. босанску или тзв. хрватску ћирилицу; иако нигдје у историјским изворима нема података да су Муслимани и католици ћирилицу називали овим именима, осим и једино – српско писмо, српска слова, наша слова. На овај начин, извртањем истине, дошло се до тога да нигдје у свијету нема примјера (осим овога) да је плагијаторски спецификум постао основа националних политика. Циљ је јасан – средствима политичке присиле и квазинауком извршити десрбизацију. У том смислу босанчица и/или хрватска ћирилица стоји као „идентитет“ оних који желе своју националну припадност везати искључиво за државу. Стилизована, брзописна ћирилица (босанчица), на крају крајева, није особеност само простора Босне. Напротив, она се употребљавала и у другим областима. Успостављање термина „босанчица“ „имало је за циљ неутралисање термина 'ћирилица' заступљеног на споменицима, који су, напросто, свеприсутни“ (Комар 2012: 287). У том смислу босанчица и/или хрватска ћирилица представља покушај разбијања српског националног корпуса и идентитета.

Све оно што се даље дешавало у вези са језиком и писмом у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске владавине и даље одраз је прије свега политичких, али и националних односа у јужнословенским земљама. „Без обзира на конфесионалну припадност аутора и писмо којим су се служили, те нове околности изазване конституисањем савремених нација, језик је (остављајући по страни црквенословенску писменост) био један. Лингвистички посматрано – континуант језика којим су писане средњовековне повеље и писма“ (Грковић-Мејџор 2012: 31). Зато данас и постоје такве отимачине српске културне баштине и такво роварење по идентитету Повеље Кулина бана, Дубровачког молитвеника, Горажданске штампарије и слично, чувара српског језика, ћирилице и народа.

## ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 2016:** М. Бабић, Босански проблеми српског језика, Београд: Јасен.
- Бараћ 2004:** Д. Бараћ, Општа историја писма, Београд: Економика.
- Богићевић 1908:** В. Богићевић, *Босна и Херцеговина српске су земље њо крви и њо језику*, Мостар: Штампарија народа – др Круљ и други.
- Вего 1982:** М. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: Svjetlost.
- Глушац 1912:** В. Глушац, *Повеље Мајије Нинослава бана босанскога и народности његових њоданика* (са факсимилом двију повеља), Бања Лука: Штампарија С. Угреновић и синови.
- Глушац 1921:** В. Глушац, *Неколико њишања из њрошлости Босне и Херцеговине*, Тузла: Штампарија Ристе Секулића.

- Грковић-Мејџор 2012:** Ј. Грковић-Мејџор, „Средњовековно језичко наслеђе Босне и Херцеговине“, у: *Језик и њисмо у Рејублици Српској*, научни скупови, књига XXIV, Одјељење књижевности и умјетности, књига 13, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Грујић 1997:** Р. М. Грујић, „Српски језик и српско племе“, у: Петар Милосављевић, *Срди и њихов језик* (хрестоматија), Приштина: Народна и универзитетска библиотека.
- Драгојловић 1997:** Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад: Светови.
- Ђорђић 1971:** Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице: палеографско-филолошки прилог*, Београд: Завод за уџбенике Социјалистичке Републике Србије.
- Екмечић 2011:** Милорад Екмечић, „Дуго кретање између клања и орања“, *Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд: Евро–Ђунти.
- Елезовић 1931:** Глигорије Елезовић, „Турско-српски споменици Дубровачког архива“, *Јужнословенски филолог*, XI, Београд.
- Ивић 2001:** П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Исаиловић 2021:** Н. Исаиловић, „Хум и Хумска земља у титулатури средњовековних владара и великаша“, у: *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне, Хума и Травунице*, Бања Лука – Источно Сарајево: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Јагић 1867:** V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga*, Zagreb: Štamparija Dragutina Albecha.
- Ковачевић 2007:** Милош Ковачевић, „Херцеговина и нова српска топономастика“, у: *Србистичке теме*, Крагујевац: ФИЛУМ.
- Ковачевић 2012:** Милош Ковачевић, „Херцеговина и земаљски језик“, у: *Значај српског језика и књижевности у очувању идентитета Републике Српске I*, Пале: Филозофски факултет.
- Ковачевић 2019:** М. Ковачевић, „Српски језик и ћирилица под притиском глобализације“, у: *Српски идентитет*, Београд: СПКД *Просвјета*.
- Комар 2012:** Горан Ж. Комар, „Ћирилица као универзално балканско писмо по документима архива у Дубровнику, Новом и Котору“, у: *Језик и њисмо у Рејублици Српској*, Зборник радова са округлог стола, научни скупови књига XXIV, Одјељење књижевности и умјетности, књига 13, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Краљачић 1991:** Т. Краљачић, „Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini“, у: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, München: Slavica Verlag, Kovač.
- Летић 2012:** Б. Летић, „Атрибут српски за језик и писмо у старим документима и књижевним делима“, у: *Језик и њисмо у Рејублици Српској*, Бања Лука: АНУРС.
- Окука/Станчић 1991а:** М. Okuka Lj. Stančić, „Pogled na književnojezičke izraze u Bosni i Hercegovini u Vukovo doba“, у: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, München: Slavica Verlag, Kovač.
- Окука/Станчић 1991б:** М. Okuka i Lj. Stančić, „Usvajanje Vukova jezika i pravopisa u administrativno-pravnim spisima turske administracije u Bosni i Hercegovini“, у: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, München: Slavica Verlag, Kovač.

- Окука 2006:** М. Okuka, *Srpski na kriznom putu*, Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Пиљевић 2002:** Ђ. О. Пиљевић, „Владимир Ђоровић о оснивачима Херцеговине“, у: *Српска ѝроза данас, Косаче – оснивачи Херцеговине*, Билећа – Гацко: СПКД Просвјета.
- Пиљевић 2006:** Ђ. О. Пиљевић, „Истраживачки поглед на прошлост Херцеговине и задаци у даљим истраживањима“, у: *Српска ѝроза данас, Херцеговина и српски језик у историографским и књижевним дјелима 19. и 20. вијека*, Билећа – Гацко: СПКД Просвјета.
- Поломац 2018:** В. Поломац, „Српски као дипломатски језик југоисточне Европе XVI века (на примеру писма Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију)“, у: *Српски језик: сѝаѝус, сѝѝем, уѝѝреѝа*, Зборник радова у част проф. Милошу Ковачевићу ( ур. Ј. Петковић и В. Поломац), Крагујевац: ФИЛУМ.
- Самарџић 2015:** Б. Самарџић, *Сѝазама српскоѝ рукоѝсноѝ наслеђа Босне и Херцеговине*, Пале: Просвјета.
- Самарџић 2019:** Б. Самарџић, „Ђирилица као ’босанчица’ и/или ’хрватска ћирилица“, у: *Српски језик и српско ѝсмо данас*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Стојановић 2016:** Ј. Стојановић, *Пуѝ српскоѝ језика и ѝсма*, Београд: СКЗ.
- Ђирковић 1994:** С. Ђирковић, „Пад Босне и покушаји отпора турском освајању“, у: *Иѝѝорија српскоѝ народа*, друга књига, Београд: СКЗ.

## THE BEGINNINGS AND DEVELOPMENT OF THE SERBIAN WRITTEN LANGUAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM KULIN BAN UNTIL THE DAYS OF VUK

### Summary

The paper presents a historical map of the Serbian language and the Cyrillic alphabet on the territory of Bosnia and Herzegovina - the former Hum, based on the corpus of medieval written material in domestic and foreign sources, up to the present day. Cyrillic is a script that, in addition to the Orthodox population, has always been used by Catholics and Muslims in Bosnia and Herzegovina, both in their mutual correspondence and in correspondence with Turkish, Austrian and other commanders. Everyone, without exception, named it *Serbian script*, *Serbian letters*. Everything that happened next linked to language and writing in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian rule is still a reflection, first of all, of political, but also national relations in the South Slavic countries.

*Keywords:* Serbian language, Cyrillic, Bosnia and Herzegovina, Serbian script.

Biljana S. Samardžić



## КОРЕФЕРАТИ



Исидора Г. Бјелаковић\*

Марина Ф. Курешевић\*\*

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за српски језик и лингвистику

## ОСВРТ НА ИСТОРИЈСКЕ ГРАНИЦЕ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА (ЖАНР, ПРОСТОР, ВРЕМЕ И СОЦИЈАЛНА СТРАТИФИКАЦИЈА)\*\*\*

У раду се осврћемо на проблем дефинисања историјских граница српског књижевног језика у различитим видовима његове манифестације од XII до средине XIX века – од српскословенског преко рускословенског и руског до славеносрпског и доситејевског типа језика. Истичемо да је приликом дефинисања граница ових језика потребно водити рачуна о њиховим дијахронијским променама, дијатопијским, дијафазиским и дијастратиским варијацијама, односно дефинисати их с обзиром на параметре времена, простора, жанра и социјалне стратификације (у оној мери у којој су дата поља до сада истражена у србистичкој дијахронији).

*Кључне речи:* српски књижевни језик, унутрашња и спољашња динамика развоја норме, српскословенски, српски вернакулар, рускословенски, руски, славеносрпски, доситејевски тип језика.

### 1. УВОД

Појам граница једног језика изузетно је комплексан јер не подразумева искључиво територијалну димензију, те га је неопходно сагледати и дефинисати са различитих аспеката – лингвистичког, етничког/националног, културолошког, политичког, социолошког, територијалног.<sup>1</sup> Наведени параметри, иако бројни, истовремено

---

\* isidora.bjelakovic@gmail.com

\*\* marina.kuresevic@gmail.com

\*\*\* Рад је настао у оквиру пројеката Историја српског језика и Речник славеносрпског језика, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Када се говори о језичким границама, у литератури се среће и термин *langscape* ('језички пејзаж'), којим се жели денотирати простор који се налази под окриљем једног језика, не обавезно и јединог, а чиме се надилазе националне, политичке и друге границе савременог човека (Daurio – Turin 2019: 22).

су и недовољни приликом утврђивања граница једног језика у дијахронијској перспективи. Овај процес подразумева и сагледавање хронолошке осе и жанровских специфичности анализираних текстова. Осим тога, не сме се заборавити чињеница да језичке границе углавном имају наднационални карактер, који надилази административне, конфесионалне и политичке међе.

Узимајући све наведене параметре у обзир, овом приликом осврнућемо се на проблем историјских граница српског књижевног језика у различитим видовима његове манифестације од 12. до средине 19. века – од српскословенског преко рускословенског и руског до славеносрпског и доситејевог типа језика. Приликом анализе посебна пажња посвећена је питању дефинисања граница ових језика с обзиром на дијахронијске промене, дијатописке, дијафазиске и дијастратиске варијације, односно с обзиром на параметре времена, простора, жанра и социјалне стратификације (у оној мери у којој су дата поља до сада истражена у србистичкој дијахронији).<sup>2</sup>

## 2. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ПЕРИОД

Уобичајено се у литератури говори о томе да је српску средњовековну писменост,<sup>3</sup> као и остале словенске писмености у оквиру културног круга *Slavia Orthodoxa*, одликовала хомогена диглосија тј. функционално диференцирана употреба два језичка идиома – српскередакције старословенског језика (српскословенског) у функцији вишег стила изражавања, и српског вернакулара (у којем се одражавају црте штокавског наречја) у функцији нижег стила изражавања.

Међутим, треба имати у виду и то да су „штокавци, као носиоци српског језика, припадали двама културним круговима: већински

2 Наведене термине преузимамо у следећој вредности: „In the continental European tradition the distinction has been often treated unitarily in terms of the “four diadimensions”, in accordance with the terminology of classical Greek flavor adopted by Eugenio Coseriu in the tradition of Leiv Flydal (see Coseriu 1980; Albrecht 1986: 2003): (i) diachronic dimension (diachronia): variation across time; (ii) diatopic dimension (diatopia): variation across space; (iii) diastratic dimension (diastratia): variation across socio-economic classes and social groups; (iv) diaphasic dimension (diaphasia): variation across situations“ (Berruto 2010: 227).

3 Под српском средњовековном писменошћу подразумевамо целокупну писмену продукцију на једном од идиома српског језика насталу у периоду од краја XII века па све до прве половине XVIII века, што се хронолошки поклапа са временом постојања и употребе српскословенског језика у богослужбеној и књишкој функцији у српској писмености.

кргу Slavia Orthodoxa и мањински кргу Slavia Romana. Та су се два културна кргу на српском језичком простору преплитала и у културном и у језичком смислу, и то управо зато што је штокавштина, тј. *lingua serviana* [уп. П. Ивић 1991: 207–222], како је овај идиом најчешће био називан у службеним документима на латинском или италијанском језику, функционисала као „језички мост“ између двеју култура, упијајући утицаје и једне и друге“ (Павловић 2017: 169). Произилази да је део српске средњовековне писмености настао и у средини коју је одликовала хетерогена диглосија. Утицаји двеју културних зона могли су се осетити и на плану књижевног, тј. српскословенског језика.

Редакције старословенског језика се, да подсетимо, дефинишу као језички системи наслеђени из старословенске епохе фонолошки прилагођени одговарајућој говорној средини. Као такве оне се сматрају варијантама заједничког црквенословенског језика (Грковић-Мејџор 2007а: 427). Наследивши старословенски граматички и лексички систем, оне су наследиле и његову основну функцију – богослужбену и функцију језика високе (црквене) књижевности. У науци се од друге половине XX века указује на то да је у оквиру редакција црквенословенског језика потребно разликовати њихове две основне варијанте (језичке реализације), оне које Пикио (2003: 402) назива „язык славянског церковного богослужения“ и „язык православного славянства“, Н. И. Толстој (2004: 5–22) – стари словенски књижевни језик и књишко-словенски језик староруског, старосрпског или старобугарског типа, В. М. Живов (1988: 49–99; 1996: 31–41) – стандардни и хибридни тип књижевног језика, а Ј. Грковић-Мејџор (2007а: 443–459) – виши и нижи стил књижевног језика и сл.

Српскословенски језик богослужбених књига (тј. српско-словенски вишег стила) током читавог шестовековног трајања у тој функцији тежио је да остане непромењен, јер се као варијанта заједничког црквенословенског језика доживљавао једним од важних симбола православне културно-језичке заједнице. Ван богослужбене употребе, односно у оригиналним делима књижевног карактера (у службама, житијима српским светитељима, књижевним посланицама, похвалним словима и др.), али и у (црквено) правним делима (типцима, законправилима, указима), потом у делима историографског и нелитургијског наративног карактера (родословима, летописима, хронографима, повестима, романима, апокрифима и сл.), као и у оним научног карактера (медицинским,

филилошким списима и др.), овај језик је имао своју унутрашњу и спољашњу динамику развоја.

Са дијатопијског аспекта посматрано, он се употребљавао на штокавском говорном подручју и ван територијалних граница српске средњовековне државе, а често и ван православно обележених конфесионалних граница, и то у делима која нису имала национални печат, већ су припадала фонду опште словенске литературе. „Посредством ове литературе Срби су, заједно са осталим православним Словенима улазили у широк круг европско-медитеранске културе, на овој лектири се васпитавали у хришћанској религиозности и стицали сва тада потребна знања из разних области. Била је то у пуном смислу речи ‘литература посредница’, како је назива Д. С. Лихачев.“ (Маринковић 2000: 8). Таквој литератури поред библијских текстова, припадају и средњовековни романи, повести и апокрифи.

Унутрашња динамика развоја овог језика водила је ка његовој вертикалној стратификацији која се испољавала у виду лепезе жанровски условљених стилова одређених типом, карактером и садржином текста (Грковић-Мејџор 2007б; 2012а). Сваки жанр<sup>4</sup> одликовао се одређеним регистром језичких средстава и правилима њихове употребе, односно конкретним релацијским односом конкурентних форми наслеђених из старословенског (нпр. номинално~вербално или књишко~општесловенско средство).

Са друге стране, спољашња динамика развоја српскословенског језика подразумевала је контакте између њега и њему функционално комплементарног штокавског вернакулара (у дијатопијској варијацији), што је у резултату доводило до постепене промене норме српскословенског језика кроз време,<sup>5</sup> али и до стварања регионалних норми.<sup>6</sup>

Стога осим о дијакхронијским променама и дијафазиски (стилски) условљеним варијацијама говоримо и о дијатопијски условљеним иновацијама унутар српскословенског.

4 Н. Толстој (2004: 153) је све ове жанрове сликовито представио као нивое хијерархизоване пирамиде, која представља метафору свеукупне и панхронијски схваћене српске средњовековне писмености, у којој су они распоређени, почевши од врха ка дну, по принципу опадајуће сакралности. Она представља полазиште у описивању језичкостилских реализација у српској писмености.

5 Део књижевне норме постајале су језичке промене које су биле општештокавског карактера или су обухватале већину штокавских говора (Јерковић 1984).

6 Не треба запоставити ни чињеницу да је *спољашња динамика норме делимично утицала и на унутрашњу*, будући да су нека средства, нпр. синтаксичка, постајала фреквентнија у одређеном стилу управо захваљујућу утицају вернакулара.

Оне су, иако присутне од почетака српскословенске писмености и у богослужбеној литератури, поготову на фонетско-фонолошком нивоу,<sup>7</sup> нарочито карактеристичне за текстове профаног карактера настале у периоду под турском влашћу, када долази и до јаче диференцијације дијалеката, када је језички израз у великој мери зависио од образованости самог писара, од његовог односа према самом тексту који преписује, али и од утицаја који су допирали са простора где се неговала световна књижевност ренесансне инспирације (Ивић 1986: 120; Грковић-Мејџор 2007б: 260). Губљење државности и временско удаљавање од ћирилометодијевске епохе у српскословенској писмености одразило се и на језички план: долазило је и до несистематског преплитања књишких и вернакуларних штокавских црта на свим нивоима у језику текстова из жанровски граничне зоне, односно до стварања *мешаног* српскословенско-српског (у дијатопиској варијацији) језика у којем долази до *ad hoc* мешања књишких и вернакуларних елемената на свим језичким нивоима. Појава мешаног језика са једне стране сведочи о слободнијем односу писара према предлошцима неканонског карактера, а са друге о непостојању јасне свести писара о разликама између књишких и некњишких црта у познијем периоду српскословенске писмености.

Досадашња испитивања српскословенског језика показала су да је динамичност његове норме могућа међу делима истог писца,<sup>8</sup> међу жанровима унутар истог рукописа,<sup>9</sup> међу текстовима истог жанра, као и између различитих преписа истог текста. Док се у прва два случаја ради о стилски мотивисаној варијацији, у друга два случаја осим стилских варијација, говоримо и о језичким иновацијама условљеним различитим регионалним нормама и временом настанка текста. Илустроваћемо последње речено појединим примерима.

Једно истраживање синтаксичке норме српскословенског језика спроведено је на српским преписима апокрифа из различитих

7 Уп. нпр. рефлексацију јата у Никољском јеванђељу са терена западне штокавштине и у Чајничком јеванђељу са терена источне Босне (Јерковић 1975: 117–123; Купа 2008: 106–108, 117–121; Грковић-Мејџор 2012б: 24)

8 Довољно је указати на дела која се приписују Светоме Сави. Док су Житије и Служба Светом Сименону дела писана српскословенским високог стила, типичи су писани нижим стилем, док у Писму студеничком игуману Спиридону тежња ка говорним обрасцима највише долази до изражаја (уп. Куршевић 2019).

9 Пример оваквог рукописа је НБС Рс 40 у склопу којег се налази текст Александриде писан књижевним језиком са доста елемената говорног језика, док је други текст, Повест Методија епископа патарског, писан традиционално литерарним језиком (Штављанин-Ђорђевић и др. 1986: 77–78).

епоха и различите провенијенције (Курешевић 2016) са двоструким циљем: најпре, да се открију стабилне језичкостилске одлике српскословенског језика овог жанра, а потом и да се укаже на то у којим сегментима синтаксичка норма показује динамичност и од чега је то зависило (да ли се у томе манифестује индивидуални стил писара или стил одређене писарске традиције или нешто треће). Запажено је да се заједничким језичкостилским одликама српскословенског језика на синтаксичком нивоу језика апокрифа сматра избор оног средства из књижевнојезичког регистра које истовремено има упориште и у вернакуларном систему језика (нпр. употреба партиципа у функцији герунда, употреба инфинитива у функцији допуне уз модалне, фазне, волунтативне глаголе и сл.) и одсуство вештачких конструкција које су се и у старословенској епоси ретко употребљавале (попут 'чланских' партиципских или инфинитивних конструкција или употребе апсолутних инфинитивних конструкција са везницима), што су генералне особине нижег стила српскословенског језика. Поред њих у појединим преписима запажене су и иновације које нарушавају књижевнојезичку норму, чији је извор увек интерференција са функционално идентичним средством вернакуларне провенијенције (нпр. употреба партиципа у функцији придева или герунда у неконгруентној форми или, чак, у вернакуларном лику, продор везника из вернакуларног лексичког регистра и сл.). Овакве иновације нарочито су карактеристичне за текстове из западних и југозападних крајева штокавског говорног подручја.

До сличних закључака доводила је филолошка анализа различитих преписа истог текста. Тако је, на пример, лексичка анализа именица за номинацију лица у три српска преписа текста о Акиру Премудром који ислуструју дијахронијску и дијатопијску различитост – савинског из 1380. године, дубровачког из 1520. године и западnobосанског из треће четвртине XVI века – показала да је у млађим текстовима са југозапада (дубровачки препис) и запада штокавске територије (западnobосански препис), за разлику од текста са југа те територије (савински препис), постојала већа учесталост творбених модела из вернакулара (нпр. оних изведених помоћу суфикса -ик/-ник, -ар, -ишт/-ић/-ичић) (уп. Курешевић – Бјелаковић 2018).

Такође, један препис Александриде са западnobосанског терена (Берлинска Александрида) настао, судећи према воденим знацима, у последњој деценији XV века, који се може везати за српскословенску



матицу овог текста (Van den Berk 1970: 16), својим језичким особинама илуструје потпуно разлабављену норму српскословенског језика, коју нарушавају вернакуларне црте које упућују на рубне југозападне ивице штокавске територије.

Уз многе српскословенске црте на фонетско-фонолошком, морфолошком, синтаксичком и лексичком нивоу (као што су нпр. рефлeksi за прасловенске гласове *\*t'*, *\*d'*: ношѣ 14б/3, госпоѣдн 85б/3; чување финалног *-л*: чиннѣ 26а/2; чување иницијалне групе *вс-*: всѣ 22а/13; чување финалног *-ѣ* у 3. л. јд. и мн. презента: естѣ 58а/3; наставак ген. јд. *-ѣ* у заменичкој и придевској промени: сего 58а/1; чување старих падежних наставака у именичкој промени: вѣ рѣкн 64б/9; употреба апсолутног датива и детерминативног и супстантивизираниог партиципа, лексеме попут аще, глаголатн, егда, епистолатѣ, повелѣтн, тисѣща итд.), забележене су у истим категоријама и вернакуларне црте општештокавског карактера: тисѣѣъ 6б/12, мѣѣъ 6а/8; приѣнѣго 13б/3–4; сва чѣстѣ 5б/8; ѣ наши земѣн 101а/9, ѣзѣтн 175а/12; трѣнѣѣ се 175а/5; да мѣ носѣ све нѣѣ еѣ велика господа 178б/4–5; сннѣ своѣа 7а/11; са кннѣгомѣ 7а/12; ѣ неговѣ рѣкѣ 76а/12–13; као и речи које припадају вернакуларном лексичком регистру: када, ере, говоритн, книга (у значењу 'писмо') итд. Поред општештокавских срећу се и језичке особине које упућују на југозападне ивице штокавске језичке територије. Такве су, на пример, икавска рефлексација јага, рефлексација назала предњег реда у /а/ иза гласа /ј/ у корену само једног глагола *\*pri-je-ti*: и приѣ нѣъ 9а/10, рефлекс /ј/ за прасловенско *\*d'* у изолованој речи: госпоѣ 29а/11, прѣлаз *-м>-н*: невиднѣ бнѣвашѣ 30а/5, веома ретко прѣлаз *-л* у *-а*: еда бн га нѣлнѣнѣ 172а/9–11, замена *ѣ* са *ѣ*: сопнѣкн пнѣлѣсопѣ 9а/6, а ѣима се могу додати и неки везници: заѣцо којим се уводе узрочне реченице, као и асертивно да уз перцептивне и комуникативне глаголе референцијалног типа. Због сплета оваквих особина језик овог дела назива се мешаним (уп. Курешевић 2021). Иако је преписивач Берлинске Александриде био са терена прѣлазног штокавско-чакавског говорног подручја, односио се толерантно<sup>10</sup> према називу језика који се на два места у тексту назива српским, на основу чега се, између осталог, овај текст може сматрати и делом српског језичког наслеђа: н сѣзѣдѣше градѣ на томѣ мнѣстѣ н нарекоше нѣде еѣмѣ едннѣ-срѣдѣ он се еносѣнѣ нѣѣ по срѣбѣскоѣмѣ езнѣкѣ нарнѣтетн се едннѣо-срѣдѣ станѣкѣ 26б/11–27а/3; вѣ макариннѣскн ѣтоѣкѣ вратн се макари бо по срѣбѣскоѣмѣ езнѣкѣ нарнѣѣ се блаженн 105а/7–11.

10 'Толерантно' у смислу да га није га заменио другим.

У историјскојезичкој литератури употреба мешаног језика, поред овог, забележена је у појединачним текстовима из XVI и XVII века који жанровски припадају доњем делу Толстојеве пирамиде, као што су нпр. Хиландарски медицински кодекс, са простора југоисточне штокавштине (уп. Јовић 2011), Слово Акира Премудрог из рукописног зборника Народне библиотеке Србије бр. 53, са простора западне Босне (Куршевић 2016; Куршевић – Бјелаковић 2018) и Поклоњеније часнаго гроба Гаврила Тадића, са простора централне Босне (уп. Цветковић Теофиловић 2021).

Из свега реченог произилази да је сврсисходно у оквиру српске редакцијске писмености разликовати две групе текстова: једну коју чине они писани чистим српскословенским језиком (вишег или нижег стила, са варијацијама унутар нормe), а другу они писани мешаним језиком у којем долази до *ad hoc* мешања књишких и вернакуларних елемената на свим језичким нивоима, при чему границе српскословенске писмености са лингвистичког аспекта, које се везују за штокавштину, не треба мешати са професионалним или државно-политичким границама.<sup>11</sup>

### 3. СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИЦИ У 18. И ТОКОМ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА

3.1. Рускословенски и руски књижевни језик. Књижевнојезичка ситуација коју затичемо у српској средњовековној писмености додатно се компликује уласком у 18. век и постепеним преласком са диглосије на полиглосију, у оквиру које књижевни језици најпре коезистирају, а онда – крајем 18. столећа – почињу да конкуришу један другом стварајући изузетно комплексан и неуједначен систем, у којем се језичке специфичности једног варијетета често приказују само као обриси, назнаке и тенденције у појављивању – никако као општа места и регуларности из којих је могуће извести правило. Отуд се међујезичке границе књижевних језика ове епохе морају такође посматрати на градуираној скали. Поред тога, употреба

<sup>11</sup> Тј. мора се претпоставити ситуација идентична оној каква је постојала на источнословенском терену, где су од најранијег периода у употреби поред народног били и црквенословенски и упрошћена варијанта црквенословенског, тзв. хибридни црквенословенски (Живов 1988). Слична ситуација је постојала код Хрвата, на просторима где се неговала глагољска писменост, где се такође поред текстова писаних чистим чакавским вернакуларом разликују текстови писани чистим црквенословенским хрватске редакције, и они писани мешаним језиком (црквенословенско-чакавским) (Corin 1991–1993: 177).

сваког од српских књижевних језика 18. и 19. века била је често у директној зависности од различитих фактора – стилске формације (што је нарочито видљиво у књижевноуметничким текстовима), жанра, социјалне стратификације учесника у комуникативном чину, тематско-структурне организације текста.

Током прве половине 18. века, нарочито након отварања Славенске школе у Сремским Карловцима 1726. године, долази до замене српскословенског језика рускословенским, који би – из савремене перспективе – могао да се посматра и као страни језик, што повлачи за собом импликацију да текстови на овом језику не могу да се посматрају као део српског писаног наслеђа. Међутим, наведени прелазак с једног на други књижевни језик треба посматрати у идентитетско-политичком, а не у лингвистичком светлу јер се не може порећи чињеница да је управо рускословенски у то време постао званичан богослужбени језик Српске православне цркве, њене црквене администрације, али и *оригиналној стваралаштву* (в. Младеновић 1989: 9-47; Ивић 1998: 115-125). Због тога је природно да се на стваралаштво на рускословенском међу Србима гледа као на део српског књижевнојезичког наслеђа. У овом погледу, посебно место заузимају црквена администрација, те дела оригиналног и преводног карактера чији су аутори пореклом са српског говорног подручја (нпр. *Поздрав Мојсеју Путнику* З. Орфелина из 1757. године; *Велизар* Павла Јулинца из 1776. г.; *Калиграф* Захарија Орфелина из 1759. г.; *Трагедија о смрти Уроша Пејо* Јована Рајића из 1798. г.; *Јесетљивословије* Павла Кенгелца из 1811. г. и др.). Због тога рускословенски језик не може и не сме бити искључен из историјског српског књижевнојезичког континуитета. Због тога му се и даје статус једног од историјских *српских* књижевних језика. Ако би се овај језички идиом занемарио, изоставио и посматрао као страни језик, то би значило да у једном временском периоду српски народ није имао књижевни језик, а овакво сагледавање представљало би анахрону пројекцију савремених лингвистичких критеријума на историју језика, што је недопустиво, самим тим што је у време његовог прихватања рускословенски доживљаван као део заједничког културног наслеђа Православне Славије. Подсетимо се чувене реченице Мојсеја Путника, која највероватније најбоље илуструје ову поставку: *А славјански језик је наш језик!* (према Младеновић 1989: 11).

Када је реч о временском периоду у оквиру којег је рускословенски живео у српској писмености, требало би напоменути и то да у

србистици још није дефинисана његова горња хронолошка граница, која свакако надилази оквире Унбегаунове периодизације (1995: 21) и налази се на оном месту на хронолошкој оси 19. или чак и 20. века када су српска црквена администрација (протоколи, матичне књиге и сл.), као и натписи на надгробним споменицима престали да буду исписивани овим књижевним језиком, што је – сасвим је сигурно – варијабилно и у дијатопијском погледу и што тек треба системски истражити.

3.1.1. Слична је ситуација и са животом руског књижевног језика у писмености на српском језичком простору, такође репрезентованог ређим, али вредним делима веће или мање оригиналности, пре свега историографског карактера, насталим из пера српских аутора (нпр. *Крајкоје введеније в истѳорију йроисхожденија славеносерѳскаѳо народа* Павла Јулинца (1765); *Истѳорија разних славјанских народов, најйаче Болѳар, Хорваѳтов и Сербов* Ј. Рајића (1798); *Вјечни календар* З. Орфелина (1783) и др.) (в. Ивић 1998: 126–129). Ситуација постаје додатно сложенија када се узме у обзир чињеница да границе између рускословенског и руског језиком у сачуваној оригиналној грађи са српског културног простора често нису оштре, те да се диференцијалне црте у њима међусобно преплићу, уз спорадичне наносе вернакуларних српских карактеристика, стварајући необичну симбиозу, у потпуности атипичну за руско стваралаштво на овим језицима у Русији 18. и 19. века, што им и обезбеђује посебан статус.

3.1.2. На основу наведеног, сасвим је јасно да се овде отвара ново питање – питање допирања граница једног књижевног језика у идентитетском смислу, као и питање минимума параметара које је неопходно остварити како би се о једном језику који је преузет из другог културног/етничког/националног круга говорило као о сопственом наслеђу.

3.2. Славеносрпски (и доситејевски) језик. *Хронолошке* границе у историји језика представљају динамичну категорију, а стабилност утврђене периодизације зависи од броја пронађених и анализираних извора. У том смислу, рецентнија истраживања славеносрпског језика, једног од централних српских књижевних идиома 18. и 19. века, указују на потпуно ново сагледавање његове генезе и еволуције. Раније поставке о појави овог књижевнојезичког типа као рефлексије просветитељских идеја друге половине 18. века, пре свега међу образованим мирјанима на територији Јужне Угарске, у оквиру којих се тежило општој интелектуализацији, демократизацији и образовању друштва у целини, што је и подстакло ауторе да почну

свесно да стварају на језику који је био семантички прозирнији од рускословенског, биле су засноване пре свега на *шишамјаној* продукцији (в. Младеновић 1989: 75-93; Ивић 1998: 129-135). Резултати новијих анализа *рукописних* текстова из прве половине 18. века указују, међутим, на дијаметрално супротну поставку. Славеносрпски језик, као специфична мешавина рускословенског, српскословенског, руског књижевног и српског народног језика на свим језичким нивоима, у рукописној је документацији посведочен од тридесетих година 18. века у Јужној Угарској, чиме је доња хронолошка граница померена за три деценије уназад, а *дијасџирајскијска* слика докумената писаних овим типом књижевног језика указује на високо свештенство и угледно грађанство као на иницијаторе његовог настанка, што се опет разликује у односу на исти књижевнојезички тип настао под окриљем просветитељства. Поред тога, *дијафазискијска* анализа указује на то да је у овим рукописима реч или (1) о званичној црквеној документацији и/или о пословноправној преписци (што је, по свему судећи, дијатопијски маркирано; в. Бјелаковић 2019а; 2019б), те (2) о текстовима са специфичном тематско-структурном устројеношћу, у оквиру које се уочава интратекстуална језичка варијабилност, те се присуство вишег стила везује за семантичка поља која се односе на религију, највише социјалне сталеже, титуле, поједине институције, хронотоп и устаљене формулације или пак на одређене делове писаног текста - протокол и есхатокол (у документима који имају средњовековну концепцију), односно увод и крај (у млађем типу епистоларног дискурса) (в. Бјелаковић 2019а; 2019б; Бјелаковић/Нинковић 2020). На језичкој равни, у пословноправној писмености ово је остварено уздизањем српске вернакуларне базе, присутне у текстовима истог жанра с почетка 18. века, и њеног преплитања са књишким цртама рускословенске, српскословенске и руске провенијенције (в. Бјелаковић 2019б; Бјелаковић/Нинковић 2020).

Слична унутартекстуална језичка раслојеност посведочена је и у штампаној продукцији, међу различитим жанровима: у новинским вестима, некролозима и другим публицистичким поджанровима (в. Бјелаковић 2012; Милановић 2013; Милановић/Бјелаковић 2016), што тек треба да буде системски испитано.

Новија истраживања славеносрпског језика указала су и на извесне *дијалектске* варијације. Добијени резултати јасно указују на то да се границе славеносрпског језика не везују искључиво за области Јужне Угарске, него и за ијекавско подручје херцеговачко-

крајишког дијалекта (в. нпр. Бјелаковић 2019б; 2021), а сасвим је извесно и за читаво штокавско подручје, те за области ван наведених подручја које су током 18. и 19. века биле насељене српским становништвом (нпр. Трст, Беч, и др.).<sup>12</sup>

Конечно, умреженост језичких специфичности различитог порекла (руског, рускословенског, српског, српскословенско) утицала је и на то да се данас не може говорити о јасним границама између два централна српска књижевна језика последњих деценија 18. и прве половине 19. века – славеносрпског и доситејевског. О томе сведочи и чињеница да поједини историчари језика овом другом књижевнојезичком типу никада нису признали легитимитет посебног, него су га сматрали ‘нижим слојем славеносрпског’, ‘више србизираним славеносрпским’, па чак и ‘српским народним’ (в. Суботић 2004). Доситејевски је тип књижевног језика, ипак, надживео славеносрпски и истрајавао у конфронтацији са вуковским народним све до седме деценије 19. века, да би се од тада његова употреба видно потискивала, а број посведочених лексичких славенизама постао минималан.

#### 4. ЗАКЉУЧАК

Говорити, дакле, о историјским границама неког језика подразумева истовремено укрштање низа критеријума, у извесном степену другачијих од оних који су релевантни за савремене језике, критеријума који морају да укључе и параметре попут времена, жанра, социјалне стратификације корисника датог језичког израза, те тематско-структурне организације текста.

Овим освртом на историјске границе српског књижевног језика показали смо да се простор у лингвистичком смислу везује пре свега за друштво и културу, због чега се и говори о социо-културном језичком простору (в. Urciuoli 1995; Mæhlum 2010: 18–32; Palander et al. 2018: 8). Истовремено, у случају диглосије или полиглосије, што су основне одлике српске историјске друштвенојезичке ситуације, језичке границе подразумевају и ванјезичку и унутарјезичку градуираност, због чега се морају тумачити у фазичном смислу и приказивати на скалираној оси без оштрих резова (в. Радовановић 2015).

<sup>12</sup> Више о српском становништву у Трсту у 18. веку в. у Костић (2013: 163–182). О Србима у Бечу у овом периоду в. у Медаковић 1998.

## ЛИТЕРАТУРА

- Бјелаковић 2012:** Исидора Бјелаковић, „Језик новина код Срба крајем XVIII и почетком XIX века“, у: Gordana Ilić Marković, Anna Kretschmer und Miloš Okuka (hrsg.), *An den Anfängen der serbischen Philologie. На почетцима српске филологије. Сало дебелог јера либо азбукојрошрес Саве Мркаља (1810-2010)*, Frankfurt am Mein: Peter Lang. Internationaler Verlag der Wissenschaften, 49–80.
- Бјелаковић 2019а:** Исидора Бјелаковић, „Језик докумената Архива Српске православне епархије будимске у Сентандреји (прва половина 18. века)“, Научни састанак слависта у Вукове дане, 48/1 (2019): 89–101.
- Бјелаковић 2019б:** *Исидора Г. Бјелаковић*, „Језик докумената Архива манастира Савине (18. век)“, у: *Српско језичко и књижевност на јорсијоруданашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас: зборник радова са Другој међународној научној скупи одржаној у Подгорици 26–28. маја 2017. године* (ур. Јелица Стојановић), Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори; Нови Сад: Матица српска; Бања Лука: Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 515–526.
- Бјелаковић/Нинковић 2020:** Исидора Г. Бјелаковић и Ненад Ђ. Нинковић, „Пословноправна преписка српских капетана из Јужне Угарске (Национални архив у Сегедину, 1727–1746)“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 68/2 (2020): 455–482.
- Бјелаковић 2021:** Исидора Бјелаковић, „Језик Тефтера Хаџи Гавра (1684–1751)“, у: *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне, Хума и Травунице* (ур. Зорица Никитовић), Бања Лука: Филолошки факултет – Филозофски факултет; Источно Сарајево: Филозофски факултет, 379–398.
- Грковић-Мејдор 2007а:** Јасмина Грковић-Мејдор, *Сјиси из историјске лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грковић-Мејдор 2007б:** Јасмина Грковић-Мејдор, „Језик српске средњовековне писмености: достигнућа и задаци“, у: *Шестдесет година Института за српски језик САНУ: зборник радова I*, Београд, 249–266.
- Грковић-Мејдор 2012а:** Јасмина Грковић-Мејдор, „О функционалности српскословенског језика“, у: *Кирило-Методијевски сјудији 21* (=Средновековни текстове, автори и книги. Сборник в чест на Хайнц Миклас), Софија: Българска академия на науките, Кирило-Методијевски научен център, 288–299.
- Грковић-Мејдор 2012б:** Јасмина Грковић-Мејдор, „Средновековно језичко наслеђе Босне и Херцеговине“, у: *Језик и писмо у Републици Српској*, Бања Лука: Академија наука и уметности Републике Српске, 17–35.
- Грковић-Мејдор 2021:** Јасмина Грковић-Мејдор, „Ка историјском речнику српског језика“, у: *Историјска лексикографија српског језика* (ур. Јасмина Грковић-Мејдор, Исидора Бјелаковић и Марина Курешевић), Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Огранак – Матица српска, 11–24.
- Живов 1988:** В. М. Живов, „Роль церковнославянского в истории славянских литературных языков“, у: К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаева (ред.), *Актуальные проблемы славянской языкознания*, Москва: Издательство Московского университета, 49–99.
- Ивић 1986:** Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, друго издање, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ивић 1998:** Павле Ивић, *Прејлед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановић.

- Јерковић 1975:** Вера Јерковић, *Палеографска и језичка истраживања о Чајничком јеванђељу*, Нови Сад: Матица српска.
- Јерковић 1984:** Вера Јерковић, „Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему“, *Јужнословенски семинар за старе слависте*, 33–34: 55–67.
- Јовић 2011:** Надежда Јовић, *Језик хиландарској медицинској кодекса*, Ниш: Филозофски факултет.
- Костић 2013:** Мита Костић, „Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века“, у: *Из историје Срба у Угарској и Аустрији XVIII и XIX века*, Загреб: СКД Просвјета.
- Кречмер 2000:** Ана Кречмер, „О књижевно-језичкој традицији до 1800. код Срба и Руса (размишљања о словенској историјској стандардизацији)“, *Јужнословенски филолој*, LVI/1–2: 543–559.
- Куршевић 2016:** Марина Куршевић, „Стабилност и динамика синтаксичке норме српскословенског језика у српским преписима апокрифа“, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*, LIX/2: 7–23.
- Куршевић 2019:** Марина Куршевић, „Од књишког ка вернакуларном: два начина језичког изражавања у списима Светога Саве“, у: *Наслеђе и стварање. Свети Тирило. Свети Сава (869–1219–2019)* (ур. Јованка Радић и Виктор Савић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 361–382.
- Куршевић/Бјелаковић 2018:** Марина Ф. Куршевић, и Исидора Г. Бјелаковић, „Номинација лица у три преписа Приче о Акиру Премудром“, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик* 66/2 (2018): 605–625.
- Куршевић 2021:** Марина Куршевић, „Понародњавање језика у Берлинској Александриди на синтаксич-ком нивоу“ у: *Српско йсано наслеђе и историја средњовековне Босне, Хума и Травуније* (ур. Зорица Никитовић), Бања Лука: Филолошки факултет – Филозофски факултет; Источно Сарајево: Филозофски факултет, 355–378.
- Маринковић 2000:** Радмила Маринковић, „Средњовековна књижевност“, у: Радмила Маринковић и др., *Крајак ирејед српске књижевности*, Београд: Лирика, 7–24.
- Медаковић 1998:** Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад: Прометеј.
- Милановић 2013:** Александар Милановић, *Језик весма йлезан*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Милановић/Бјелаковић 2016:** Александар Милановић и Исидора Бјелаковић, „Толстојева периодизација и питање жанра“, у: А. А. Alekseev et. al. (hrsg.). *Slavische Geisteskultur: Ethnolinguistische und philologische Forschungen. Teil 2. Славянская духовная култура: этнолингвистические и филологические исследования. Часть 2. Zum 90. Geburtstag von N. I. Tolstoj. Philologica Slavica Vindobonensia. Band 3, Frankfurt am Mein: Peter Lang, 197–217.*
- Младеновић 1989:** Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сад – Дечје новине.
- Павловић 2017:** Слободан Павловић, „Српска лингвистика на почетку XXI века“, *Јужнословенски филолој*, LXXIII/3–4, 163–205.
- Пикио 2003:** Риккардо Пикио, *Slavia Othodoxa: лингвистика и јазик*, Москва: Знак.
- Радовановић 2015:** Милорад Радовановић, *Фази лингвистика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Суботић 2004:** Љиљана Суботић, „Из историје књижевног језика: ‘питање језика‘“, *Предавања из историје језика*, Нови Сад: Филозофски факултет, 142–191.



- Толстој 2004:** Никита И. Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Нови Сад – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.
- Унбегаун 1995:** Борис Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*, Студије о Србима, Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин.
- Цветковић Теофиловић 2021:** Ирена Цветковић Теофиловић, *Зде, у свейоми іраду Јерусалиму: ірлоі іроучавању језика српске іуіойисне ірозе*, Ниш: Филозофски факултет – Центар за црквене студије.
- Штављанин-Ђорђевић и др. 1986:** Љубица Штављанин-Ђорђевић, Мирослава Грозданић-Пајић, Луција Цернић, *Оіис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Књига прва, Београд: Нродна библиотека Србије.

\*

- Corin 1991–1993:** Corin, Andrew R. Variation and norm in Croation Church Slavonic. *Slovo* 41–43: 155–196.
- Daurio/Turin 2019:** Daurio, Maya and Mark Turin. “Langscapes” and Language Borders: Linguistic Boundary-Making in Northern South Asia. *Euroasia border review* 10/1 (Fall): 21–42.
- Gaetano 2010:** Berruto, Gaetano, Identifying dimensions of linguistic variation in a language space, In: Peter Auer and Jürgen Erich Schmidt (eds.), *Language and Space: An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 1: Theories and Methods*. Berlin–New York: De Gruyter Mouton, 226–240.
- Kuna 2008:** Herta Kuna, „Srednjovjekovna bosanska književnost“, *Formu Bosane: kultura – znanost – društvo – politika*, 45, Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna.
- Mæhlum 2010:** Mæhlum, Brit. Language and social spaces. In: Peter Auer and Jürgen Erich Schmidt (eds.), *Language and Space: An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 1: Theories and Methods*. Berlin–New York: De Gruyter Mouton, 18–32.
- Palander/Koivisto 2018:** Palander, M. H. Riionheimo and V. Koivisto. Introduction: Creating and Crossing Linguistic Borders, In: M. Palander, H. Riionheimo and V. Koivisto (eds.), *On the border of Language and Dialect*, Helsinki, 7–17.
- Urciuoli 1995:** Urciuoli, Bonnie, Language and Borders, *Annual Review of Anthropology* 24: 525–546.
- Van den Berk 1970:** Van den Berk, Christiaan Alphonsus. *Der „serbische“ Alexanderroman*. München: Wilhel Fink Verlag.

A REVIEW OF THE HISTORICAL BOUNDARIES  
OF THE SERBIAN LITERARY LANGUAGE  
(GENRE, SPACE, TIME AND SOCIAL STRATIFICATION)

*Summary*

The aim of this paper was to define the historical boundaries of the Serbian literary language in various forms of its manifestation from the 12th to the middle of the 19th century - from Serbian Church Slavonic, Russian Church Slavonic, Russian to the Slavonic-Serbian and Dositejan type of language. When defining the boundaries of these languages, it is necessary to take into account their diachronic changes, diatopic, diaphasic and diastratic variations, i.e. to define them with regard to the parameters of time, space, genre and social stratification (to the extent that the fields have been investigated so far in the Serbian diachrony linguistics).

This review of the historical boundaries of Serbian literature has shown that space in the linguistic sense is primarily related to society and culture, which is why we talk about socio-cultural linguistic space. At the same time, in the case of diglossia or polyglossia, which are the basic features of the Serbian historical socio-linguistic situation, linguistic boundaries imply both extra-linguistic and intra-linguistic gradation, which is why they must be interpreted in a phasic sense and displayed on a scaled axis without sharp cuts

*Key words:* Serbian literary language, internal and external dynamics of norm development, Serbian Church Slavonic, Serbian vernacular, Russian Church Slavonic, Russian, Slavonic-Serbian, Dositejan language type.

Marina F. Kurešević, Isidora G. Bjelaković

Милош М. Ковачевић\*

Филолошки факултет Београд

Филолошко-уметнички факултет Крагујевац

## ВАРИЈАНТЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО „ЗАЈЕДНИЧКИ ЈЕЗИК“

У раду<sup>1</sup> се освјетљава статус српског језика као „заједничког језика“, који је полицентичан и варијантски раслојен језик. Специфичност српског у односу на све друге варијантски раслојене језике у томе је што су његове варијанте назване језицима: хрватским, босанским и црногорским.

Према свим научним лингвистичким критеријумима идентитета књижевног (стандардног) језика – (1) генетичком, (2) структурном и (3) комуникативном – варијанте српскога језика јесу исти заједнички лингвистички језик. И то српски. Термин *српски језик* зато данас у (социо)лингвистици мора да има два значења: он је хипероним и кохипоним терминима *хрватски*, *бошњачки/босански* и *црногорски језик*. Као хипероним он једини има статус лингвистичког језика, док су сви остали само политички језици (језици само по имену) у лингвистичком статусу искључиво варијаната српскога језика. Лингвистичке границе српскога језика подударају се са границама његових варијаната.

*Кључне ријечи:* српски језик, заједнички језик, варијанте српскога језика, лингвистички језик, политички језици.

\*

\* \* \*

У (социо)лингвистичкој литератури данас се статус српскога језика често освјетљава кроз његов однос како са српскохрватским језиком, тако и са „хрватским“, „бошњачким/босанским“ па и са „црногорским“ језиком. При том су ти термини по правилу хијерархизовани, и то тако што се српскохрватски узима за хиперординирани термин, за својеврсни хипероним, док се остали термини сматрају координацијски повезаним субординираним терминима, односно својеврсним кохипонимима.

За таква и слична тумачења заслужни су прије свега Хрвати, који су распад СФРЈ а са њом и српскохрватског језика, дочекали спремљеном теоријом о српскохрватском као вјештачкој творевини,

\* mkovacevic31@gmail.com

1 Рад представља проширену и унеколико престилизовану верзију рада Ковачевић 2007а.

чијим нестанком његове саставнице продужавају самостални живот као посебни стандардни, односно књижевни језици. Такво тумачење засновано је, међутим, на погрешној великој (основној) премиси: да су у српскохрватском подједнако партиципирали српски и хрватски, тј. да српскохрватски значи српски и хрватски. А општепознато је да у случају неистините основне премисе закључак никако не може бити истинит. Неистинитост основне премисе огледа се у томе што српскохрватски никада није био „спој“ српског и хрватског. У српскохрватском никада није партиципирао хрватски језик, него је тај назив представљао само преименовани Вуков(ски) српски књижевни језик. (То питање смо освијетлили у посебном раду: Ковачевић 2007).

Најприје у заносу југословенства, а потом на таласу братства и јединства, српски књижевни језик добио је, уз српски пристанак, сложеничко име српскохрватски, не због тога што је он (етно) лингвистички и хрватски, него због тога што су га као свој књижевни језик, како би то рекао отац илирског покрета Људевит Гај, „пригрлили“ и Хрвати. Прихватање тог сложеничког назива наметало је и укорјењивало привид о равноправном српском и хрватском учешћу у датоме језику. Истовремено тај је назив затамњивао истину да је у њему хрватски дио без садржаја, јер је српскохрватски једноставно био и остао само преименовани српски књижевни језик.

Ако је – а јесте – српскохрватски преименовани српски, онда данашњи српски књижевни језик представља враћање његовом имену прије преименовања у српскохрватски, или из друкчије перспективе посматрано, представља дезименовање српскохрватског, уз задржавање истог обима и садржаја. Јер, како је то констатовао и П. Ивић – „замена назива ’српскохрватски језик’ називом ’српски језик’ није повукла никакве измене у особинама тога језика“ (Ивић 1999:6). А како би их и повукла када је у питању исти језик само једном ослободен и хрватским приљепком у имену.

Данашњи српски књижевни језик, за разлику од српскохрватског, именован наглашава етнолингвистичку истину – да је то и етнички и лингвистички изворно српски језик. То, међутим, не значи да је он и употребно искључиво српски језик, односно да се њим само Срби служе. Српски језик спада у ону не тако бројну, али зато врло препознатљиву групу свјетских језика којим се користи већи број народа и/или држава, какви су, на примјер, енглески, њемачки, шпански и португалски, да само њих поменемо. Нико у свијету не

спори етнолингвистичку једност а употребну вишеструкост тих језика: они етнолингвистички припадају једноме, а употребно већем броју народа. Садржај и опсег појма њемачки или енглески језик, узмимо само њих за примјер, данас нико не везује само за територију Њемачке или Енглеске. Осим што је њемачки језик књижевни језик у Њемачкој, он је такође, под истим именом, књижевни језик и у Аустрији, и дијелу Швајцарске и у Луксембургу и у Лихтенштајну. Њемачки као књижевни језик не употребљавају, дакле, само Нијемци него и Аустријанци и дио Швајцараца и Луксембуржани, и Лихтенштајнци. Сви они га сматрају својим књижевним језику, и сви га зову њемачки језик. Енглески још бјелоданије потврђује њемачки примјер: њим се говори у десетинама земаља свијета мимо Енглеске, али се у свима њима он зове енглески језик. Употреба њемачког или енглеског језика у различитим земљама и код различитих народа довела је до нужне варијантације тих језика. Али без обзира на варијантност реализације, критеријуми истости граматичке структуре, истог генетског исходишта и разумљивости (тј. могућности несметаног споразумијевања) као основни лингвистички критеријуми идентитета језика, показују да је у питању један њемачки, односно један енглески језик. А та „једност“, без обзира на покаткад велике варијантске, посебно лексичке, разлике, одражена је и истим, историјски и етнички задатим, именом (њемачког, односно енглеског) језика. Енглески, односно њемачки јесте један лингвистички језик по томе што има једну (исту) граматичку структуру, и по томе што се сви који га употребљавају лако међусобно на њему споразумијевају. Употребно се, међутим, ти језици не остварују као у свему подударни у свим државама, односно код свих народа који их користе за свој књижевни (стандардни) језик. Због тога се они у лингвистици и сматрају полицентричним језицима. Полицентрични језик се дефинише као „језик с неколико националних стандардних варијаната, које се додуше у појединим тачкама међусобно разликују, али не толико јако да би могле конституисати посебне језике, нпр. енглески (британски, амерички, аустралијски итд. стандардни енглески), немачки (немачки, аустријски, швајцарски стандардни немачки), португалски (португалски, бразилски стандардни португалски)“ (Глик 2000: 472).

Научно је са њемачком и енглеском језиком готово подударан српски језик. Наиме, ни он се не остварује само у једној држави нити само код једног народа. Ни на почетку своје стандардизације

српски језик није био језик који је створен само за Србију, него је то био језик који је Вук Стеф. Караџић стандардизовао за све Србе „без разлике вјерозакона и мјеста становања“. Зато он и јесте назван српски, а не, на примјер, србијански језик. Временом сви Вукови Срби (а Вук је, подсјетимо се, Србима сматрао и Србе грчкога, и Србе римскога, и Србе турскога закона) нису остали Срби него су неки преведени у друге народе (Хрвате, Црногорце и Муслимане, односно Бошњаке), а ни све земље у којима су Срби живјели или живе нису у поствуковом периоду обједињене у једну српску државу. Тако данас Вуков(ск)и српски језик као књижевни језик не употребљавају само Срби, него и Хрвати, Црногорци и Муслимани (који себе национално преименоваше у посљедњем десетљећу XX вијека у Бошњаке). Српски Вуков(ск)и књижевни језик, према томе, јесте књижевни језик и Срба, и Хрвата, и Црногораца, и Муслимана (Бошњака), и употребљава се не само у Србији и Републици Српској, него и у Црној Гори, Хрватској и Федерацији Босне и Херцеговине. Употребљава се, дакле, попут њемачког или енглеског језика, и код више народа и у више држава.

Његова граматичка структура је, без обзира на све те различите националне и територијалне употребе, иста, тако да је он на структурном плану и даље један језик. Уз структурну истост српски језик је и на комуникативном плану (на плану разумљивости његових говорника) такође један језик. Али он је, због своје националне и територијалне „некомпактности“ нужно варијантно раслојен језик. Он се остварује у више варијаната, између којих су најпрепознатљивије хрватска и муслиманска, односно загребачка и сарајевска варијанта српскога књижевног језика. Савремени српски је, дакле, један стандардно полицентричан и варијантски раслојен језик.

По свему томе случај српскога језика прије је подударан неголи различит од поменутих случајева њемачкога и енглескога језика. Зато се он, с обзиром на структурну истост, а варијантску раслојеност остварује и као *српски језик* и као *српски језици* (Ковачевић 2003). Чак и више неголи њемачки и енглески језик. Више, зато што су се његове варијанте, за разлику од варијаната њемачког и енглеског језика, именом од њега „дистанцирале“. Тако је хрватска или загребачка варијанта српскога језика политички преименована у *хрвајски књижевни језик*, а муслиманска или сарајевска варијанта у *бошњачки/босански књижевни језик*, док је црногорска варијанта преименована у *црногорски језик*. Управо у тој неподударности

назива варијаната као кохипонима и језика као хиперонима српски језик се и разликује од других полицентричних језика. Разлика се, дакле, не тиче лингвистичке нити етничке суштине српскога језика, него прије свега политичког чина његовог преименовања. А тај (политички) чин преименовања српскога Вуков(ск)ог књижевног језика у тзв. хрватски, бошњачки/босански или пак црногорски језик налази своје упориште у аналогном случају из блиске историје српскога језика: у случају преименовања српскога у српскохрватски књижевни језик.

И структурни, и генетски и комуникативни критеријум – а то су три једина лингвистички и социолингвистички релевантна критеријума у одређењу идентитета једнога језика – јасно и недвосмислено показују да се у случају ових именом различитих „језика“ не може говорити о посебним стандардним или књижевним језицима, него искључиво о варијантама лингвистички једног те истог језика – српског.

Становиште да српски, хрватски, босански/бошњачки и црногорски представљају само варијанте једнога језика заступа и позната *Декларација о заједничком језику*, усвојена у Сарајеву 30. марта 2017. године<sup>2</sup>. У тој Декларацији се наглашава да се „у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Хрватској и Србији *уједињена заједнички језик*“, и да „ту чињеницу потврђују штокавица као заједничка дијалекатска основица стандардног језика, омјер истога спрам различитога у језику и посљедична међусобна разумљивост.“ Посебно се истиче да „кориштење“ *четири* *назива* за стандардне варијанте – босански, црногорски, хрватски и српски – не значи да су то и четири различита језика.

Основни циљ Декларације садржан је у двјема тврдњама: 1) да су „све четири постојеће стандардне варијанте (српска, босанска, хрватска и црногорска) равноправне и не може се једна од њих сматрати језиком, а друге варијантама тог језика“, и 2) „чињеница да се ради о заједничком полицентричном језику оставља могућност сваком кориснику да га именује како жели“, што ће рећи да је и српско и хрватско, и босанско и црногорско именовање језика равноправно, и да треба да буде на целом простору „заједничког

2 О *Декларацији* смо писали у Ковачевић (2018: 70–72); оvdје наведене анализе без цитирања су одатле преузете.

језика<sup>3</sup> прихваћено. Та два става из Декларације директно негирају научне филолошке чињенице, а у корист српске штете.

Првом тврдњом српски језик се изједначава са својим варијантама. Јер су историјске и научне чињенице недвосмислене: хрватска, бошњачка и црногорска варијанта, које су политички проглашене језицима, јесу само варијанте српскога језика. Зато је историјски и научно оправдан назив језика Срба *српски језик*, док би књижевни језик Хрвата био *хрватскосрпски*, Бошњака – *бошњачкосрпски*, а Црногораца – *црногорскосрпски*. Српски језик једини има статус лингвистички утемељеног језика, док се његове варијанте политички језици,<sup>4</sup> што ће рећи језици само по политички им наметнутом несрпском имену.

У недостатку лингвистичких критеријума, статус књижевног језика за „хрватски“, а потом сљедствено за „босански“ и „црногорски језик“ покушавао се издејствовати уз помоћ политичких критеријума, који су, будући научном ригорозношћу неусловљени, кудикамо бројнији од лингвистичких. Изњедрено је чак осам политичких критеријума за одбрану језичке самосвојности тих назовијезика, а то су: 1) *критеријум самопројекције говорника датог језика, односно вредновања језика од стране његових говорника*, 2) *критеријум права свакога народа да свој језик назове властитим именом*, 3) *критеријум имена језика*, 4) *критеријум договора нелингвистичких, односно јолингвистичких ауторитета*, 5) *критеријум уставног одређења језика*, 6) *критеријум јолингвистичког одређења језика са јолингвистичким нацијом*, 7) *критеријум културних разлика*, и 8) *критеријум јолингвистичког одређења независне државе*.

Пошто смо у посебном раду (Ковачевић 2008: 243–257) не само именовали заступнике сваког од датих критеријума, него смо сваки од тих критеријума, с обзиром на њихову (не)заснованост, и анализирали и доказали њихову ирелевантност за одређење идентитета једнога језика, овдје се на њима нећемо задржавати. Сви ти критеријуми углавном су и смишљани као оправдања за преименовања српскога језика. А колико су ти критеријуми негација суштине постојања лингвистике као науке, најбоље показују они који

3 Име „заједнички језик“ користе творци Декларације. То је „име које тај језик још није носио. Име за које више нема мјеста, јер је тај језик подијељен границама других, данашњих имена. Име које заправо не номинира већ деноминира постојећа имена“ (Пуповац 2022:185).

4 Термине *лингвистички језик* и *јолингвистички језик* први је, колико нам је познато, увео енглески лингвиста Диксон (1997: 7–8).



су њима бранили „постојање црногорског језика“, пошто су они чак и јавно захтијевали да се „именовање црногорског језика не смије препустити експертима“ (Брковић 2004). Зар онда треба да чуди научно несувисла одредба о језику у новом црногорском уставу, која гласи: „Службени језик у Црној Гори је црногорски језик. Тириличко и латиничко писмо су равноправни. У службеној употреби су и српски, босански, албански и хрватски језик“. Овдје су, како се види помијешане жабе и бабе: црногорским уставотворцима било је битно да раздвоје „црногорски као службени“ од српског, босанског, албанског и хрватског „као језика у службеној употреби“. Зар „службени језик“ не значи исто што и језик „у службеној употреби“?! Очито црногорски уставотворци, бјежећи од „лингвистичких експерата“, желе инаугурисати нову теорију по којој, с једне стране, службени језик није онај који је у службеној употреби, а на другој страни, језици у службеној употреби нису службени (sic!). Зато је и једна од најжешћих поборница црногорског језика, иако је, залажући се за надређеност политике лингвистици, давно раскрстила с лингвистиком и њеним критеријумима, резигнирано закључила „да ће писци Устава морати да прецизирају на што су конкретно мислили и која права се дају побројаним народима“ (Глушица 2007: 8). Очито је да незадовољна „лингвистичка“ очекује од уставотвораца да пропишу новоцрногорској лингвистици разлику између „службеног језика“ и „језика у службеној употреби“, као што су прописали да су „црногорски“, „босански“ и „хрватски“ равноправни српском језику, а одвојени од њега баш као и „албански“, који је с њима равноправан „у службеној употреби“.

Тај „црногорски језик“, који постоји и који ће очито постојати само у црногорском уставу и нигдје више, не само да није посебан језик у односу на српски него тешко да може добити и статус његове варијанте, јер се ни по чему не разликује од ијекавског српског књижевног језика. А статус варијанте и обезбјеђују употребне специфичности, најчешће лексичке, једнога те истога лингвистичког језика код говорника на одређеној територији, најчешће подударној с територијом одређене државе. Тих специфичности, засад, црногорским уставом констатовани „црногорски језик“ нема, иако увезени и домородачки „лингвисти“ монтенегристи васпостављају црногорске нормативне специфичности за које тврде да су довољан показатељ постојања „црногорског“ као посебног језика (в. опширно у Ковачевић 2013: 243–272; 2020: 267–307). Баш попут Стјепана Бабића који устврди да је „норма оно битно по чему се разликује српски од

хрватскога“ (Бабић 2007). Општепознато је, међутим, да норма није критеријум идентитета једнога језика, него прије свега критеријум идентитета варијанте једнога језика. Због тога нормативне разлике, и то оне лексичке, ортографске и ортоепске, нити су биле нити могу бити критеријум лингвистичког уздицања реализације једнога језика на ранг посебног стандардног или књижевног језика, како то желе приказати готово сви заговорници „хрватског“, „босанског“ и „црногорског језика“.

Српски језик данас се, према критеријуму норме, остварује у четири варијанте: српској, хрватској, бошњачкој варијанти и црногорској. Наиме, свака од тих варијаната на нормативном плану има неке специфичности (о сличностима и разликама у ортографским рјешењима в. детаљно у Муратагић-Туна 2005) које су само показатељ различите реализације истога језика, а никако критеријум негирања лингвистичке истости српскога језика. Због тога не треба да чуди што ће се и на хрватској страни покаткад наићи на поборнике примјене лингвистичких критеријума у разматрању међуодноса датих „језика“. Тако нпр. И. Прањковић (2006: 42) каже да су „на стандардолшкој разини, хрватски, српски, босански, па и црногорски језик различити варијетети, али истога језика. Дакле, на чисто лингвистичкој разини, односно на генетској разини, на типолошкој разини, ради се о једноме језику, и то треба коначно јасно рећи. Ако се нетко с тим не слаже, нека изложи аргументе“. Таква мишљења показују да код оних којима је до лингвистике стало, лингвистички критеријуми морају бити основа сваког језичког просуђивања. Такви су, на жалост, врло ријетки међу кроатистима, бошњакистима и монтенегринистима. Много су бројнији они који – попут Стјепана Бабића – негирајући принципе науке којој номинално припадају, захтијевају да се мора „стално дизати глас на свим разинама прије него ли се догоди да неко тијело изгласа закључак да су српски, хрватски, бошњачки и црногорски заправо један језик“ (Бабић 2007а). Таквима, како се и види, нису ни битни лингвистички критеријуми, него само политички, није дакле битно шта каже лингвистика, него је битно да то случајно не потврди и политика, да то „неко [европско] тијело не изгласа“.

Без обзира на сва изгласавања разних политичких тијела у Хрватској, Федерацији Босне и Херцеговине и Црној Гори, лингвистички критеријуми су неумитни: оно што се данас назива „хрватски“, „босански“ и „црногорски језик“ јесу само варијанте српског као полицентричног језика. То најбоље потврђују поређења

бившег српскохрватског са другим полицентричним језицима, будући да је српскохрватски само преименовани српски књижевни језик (Ковачевић 2007). Бивши српскохрватски (а заправо српски) који се данас именује као српски, хрватски, босански/бошњачки и црногорски језик више је него репрезентативан примјер једног полицентричног стандардног језика. Сва три (социо)лингвистички релевантна критеријума идентитета једнога језика – а то су комуникативни (који подразумева међусобну разумљивост), структурни (који подразумева системсколингвистичку подударност) и генетски (који подразумева заједничку дијалекатску основицу) недвосмислено потврђују да је у питању један језик (Ковачевић 2003: 22–38). „Разлике између његових варијанта – како то показује С. Кордић (2006: 324) сумирајући истраживања већег броја свјетских социолингвиста – до данас нису веће од разлика између варијаната других полицентричних језика (D. Blum). Чак су мање (V. L. Thomas). Познато је да су мање од разлика између америчке и канадске варијанте енглеског језика (S. McLennen), да су мање од разлика између њемачке и аустријске варијанте њемачког језика (H. D. Pohl), да су на свим системским разинама мање од разлика између ’холандске’ (сјевернониоземске) и ’фламенске’ (јужнониоземске) варијанте низоземског језика. Чак су и структурне разлике између језика бијелаца и језика црнаца у великим градовима на сјеверу Америке – а оба језична облика су само подваријанте варијанте америчког енглеског – веће од оних између хрватског, босанског/бошњачког и српског (B. Gröschel). Услијед такве незнатности разлика, међусобна разумљивост између варијаната српскохрватског језика чак ’превазилази ону између стандардних варијаната енглеског, француског, њемачког или шпањолског’ (V. L. Thomas)“.

Ако се зна да је српскохрватски лингвистички исто што и српски, зар то није најбољи показатељ апсурдности настојањима да се докаже да су, с једне стране, хрватски, бошњачки/босански и црногорски посебни стандардни језици, а с друге – да имају равноправан статус са српским књижевним (стандардним) језиком. Сви ти називи језици само су варијанте српскога језика. Зато термин *српски језик* данас у (социо)лингвистици мора да има два значења: он је хипероним и кохипоним терминима *хрватски*, *бошњачки/босански* и *црногорски језик*. Као хипероним он једини има статус лингвистичког језика, док су сви остали само политички језици (језици само по имену) са лингвистичким статусом варијаната српског језика.

## ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 2007:** Stjepan Babić, „Unitaristi u ofenzivi“, *Fokus*, Zagreb, 27. 4. 2007: internet izdanje.
- Бабић 2007а:** Stjepan Babić, „Bitka za hrvatski jezik“, *Fokus*, Zagreb, 13. 4. 2007: internet izdanje.
- Брковић 2004:** Jevrem Brković, *Imenovanje crnogorskog jezika ne smije se prepustiti ekspertima*, Podgorica, 9. 4. 2007: forum.cafemontenegro.com
- Глик 2000:** Helmut Glück (ur.), *Metzler Lexikon Sprache*, Stuttgart: Verlag J. B. Metzler.
- Глушица 2007:** Rajka Glušica, „Crnogorski umjesto srpskog“, *Vijesti*, Podgorica, 26. 10. 2007, 8.
- Диксон 1997:** E. M. W. Dixon, *The rise and fall of languages*, Cambridge.
- Ивић 1999:** Павле Ивић, „Језичко планирање у Србији данас“, *Језик данас*, III/9, Нови Сад, 5–10.
- Ковачевић 2003/ 2020/2021:** Милош Ковачевић, *Српски језик и српски језици*, прво издање, Београд: БИГЗ, СКЗ, 2003. [друго допуњено издање – Београд: "Штампар Макарије", 2020; треће непромијењено издање – Београд: Јасен, 2021].
- Ковачевић 2007:** Милош Ковачевић, „Однос српског и српскохрватског књижевног језика“, у: *Језик, књижевности и уметности, Књига I: Српски језик и друштвена креиња*, Крагујевац: ФИЛУМ, 51–62.
- Ковачевић 2007а:** Милош Ковачевић, „Српски језик и његове варијанте“, у: *Српско ишћање и србисћика, Србисћика*, ванредни број, Зборник радова 2, прир. Петар Милосављевић, Бачка Паланка – Ваљево, 255–262.
- Ковачевић 2008:** Милош Ковачевић, „Књижевни језик у Црној Гори између лингвистичких и политичких критеријума“, у: *Језичка ситуација у Црној Гори – норма и стандардизација*, Научни скупови, Књига 87, Одјељење умјетности, Књига, 29, Подгорица: ЦАНУ, 243–257.
- Ковачевић 2013:** Милош Ковачевић, „О актуелном правопису и граматичности црногорског језика“, у: *Лингвистика као србисћика*, Пале: Филозофски факултет, 243–271.
- Ковачевић 2018:** Милош Ковачевић, *Србисћичке најомене*, Београд: Јасен.
- Кордић 2006:** Snježana Kordić, *Forum: La situazione linguistica attuale nell'area a standard neostokavi (ex-serbo-crvato)*, Studi Slavistici III, Firenze: Firenze University Press, 323–331.
- Муратагић-Туна 2005:** Hasnija Muratagić-Tuna, *Bosanski, hrvatski, srpski aktuelni pravopisi (sličnosti i razlike)*, Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- Прањковић 2006:** Ivo Pranjković, „Hrvatski i srpski su jedan jezik“, *Slobodna Dalmacija*, Split, 7. 2. 2006, 42–43.
- Пуповац 2022:** Milorad Pupovac, „Vernakulari država i diskursi nacija: rasprava povodom knjige *Crnogorski jezik i nacionalizam* Rajke Glušice“, *Tragovi*, V/2, Zagreb, 176–221.

## VARIANTS OF THE SERBIAN LANGUAGE AS A “COMMON LANGUAGE”

### *Summary*

The paper illuminates the status of the Serbian language as a “common language”, which is a polycentric and variantly stratified language. The specificity of Serbian in relation to all other variantly stratified languages is that its variants are called languages: Croatian, Bosnian and Montenegrin.

According to all scientific linguistic criteria of literary (standard) language identity - (1) genetic, (2) structural and (3) communicative - variants of the Serbian language, although named as languages, represent the same common linguistic language. And it is Serbian. Therefore, the term *Serbian language* today in (socio)linguistics must have two meanings: it is a hyperonym and cohyponym of the *Croatian, Bosniak/Bosnian and Montenegrin languages*. As a hyperonym, it is the only one having the status of a linguistic language, while all the others are only political languages (languages in name only) in the linguistic status exclusively as variants of the Serbian language. The linguistic boundaries of the Serbian language coincide with the boundaries of its variants.

*Keywords:* Serbian language, common language, variants of the Serbian language, linguistic language, political languages

Miloš M. Kovačević



Бојана С. Милосављевић\*

Горан Н. Зељић\*\*

Универзитет у Београду

Факултет за образовање учитеља и васпитача

Катедра за српски језик, књижевност и

методику наставе српског језика и књижевности

## ГРАНИЦЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ГРАМАТИЧКИМ УЏБЕНИЦИМА ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ<sup>1</sup>

У раду се указује на то да се у граматичким уџбеницима за српски језик за основну школу идентитетске границе српског језика не одражавају на задовољавајући начин. Разлога за то је више, а један од њих је одсуство научне самосвести и смелости да се научне истине ставе изнад политике, као и недостатак ефикасних механизма (друштвених и државних) да се писање уџбеника за српски језик и књижевност, измести из сфере комерцијалних издавачких послова у сферу послова националног приоритета.

*Кључне речи:* српски језик, граматички уџбеници, српскохрватски језички конструкт, двоизговорност, двоазбучност, функционалностилске границе текста, идеолошке границе, статус српског језика.

У овом прилогу тема граница српског језика осветљава се из угла граматичких уџбеника за основну школу.<sup>2</sup> Појам *границе* овде се не узима само у смислу основног, просторног значења речи *граница* – 'линија, појас која раздваја различита подручја', него и шире од тога – као 'све оно чиме се одређује обим, опсег нечега, чиме је нешто обухваћено, оквир, одређена, уобичајена норма' – како је у Речнику САНУ и описано једно од секундарних значења речи *граница* (s.v. граница (Зв)). Отуда се о границама српског језика говори са више

---

\* bojana.milosavljevic@uf.bg.ac.rs

\*\* goran.zeljic@uf.bg.ac.rs

- 1 Идеја да се општа тема – Границе српског језика – за ову прилику посматра у контексту уџбеничких садржаја потекла је од проф. др Александра Јовановића, уваженог професора Учитељског факултета у Београду, који, нажалост, због смрти није дочекао одржавање Треће интеркатедарске конференције.
- 2 У питању су граматички уџбеници од 5. до 8. разреда основне школе који су објављивани од 60-их година до данас. Списак разматраних уџбеника налази се на крају овог прилога.

аспеката и разматра се питање – да ли су садржаји у граматичким уџбеницима за основну школу начином интерпретације усаглашени и са оним основним принципима националне језичке политике, одн. националне културе. Покушаћемо стога показати на који начин граматички уџбеници српског језика за основну школу одражавају границе српског језика у оном идентитетском смислу – име језика, изговор, писмо итд. То су у србистици добро позната питања и недоумице чије се разрешавање, услед различитих политичких околности, деценијама одлагало, што се свакако негативно одражавало и на наше школско образовање и на саму наставу српског језика и књижевности. Ова тема посебно задире у питање квалитета уџбеничких садржаја, те се тиче свих оних који су директно или индиректно укључени у процес израде, одобравања и издавања уџбеника – најпре државе Србије, али и аутора уџбеника, рецензента, састављача наставних програма, издавача и др. Тиче их се у том смислу што је нужно да уџбенички садржаји у свим својим структурним и семантичким деловима буду усаглашени и са принципима нашег националног, језичког и културног идентитета, поред тога што се усаглашавају са дидактичко-методичким, педагошко-психолошким стандардима и др. стандардима на којима се последњих година нарочито инсистира.

За потребе овог реферата у разматрање смо узели у обзир следећа питања из области српског језичког и национално-културног идентитета: питање места српског језика међу другим словенским језицима, затим, питање које се тиче односа српског језика према лингвистичком конструкту „српскохрватски језик”, двоизговорност српског језика, двоазбучност, затим, функционалности граница које уџбеници одражавају, и на крају, питање које се односи на идеолошке границе текстова у граматичким уџбеницима. Наравно, свака од ових тема заслужује посебну пажњу и детаљну анализу, коју ми овде из оправданих разлога не можемо спровести. С друге стране пак, овим питањима идентитета српског језика у најширем смислу били су заокупљени многи наши лингвисти. Многе конференције, округли столови и сл. били су посвећени разматрању статуса српског језика у теорији и пракси, односно у науци и настави итд. Литература о томе је заиста богата. Но, исто тако нерадо констатујемо да су са тих научних састанака закључци најчешће остајали непримењени, а одлуке неспроведене, и то, нажалост, вољом оних који највишу одговорност имају за статус националног језика у друштву и



држави.<sup>3</sup> Ипак, то не сме да нас обесхрабрује и није разлог да се о неким питањима идентитета српског језика и овде не говори, бар у оној мери колико је могуће дати осврт на проблематику не би ли се општа тема Треће интеркатедарске конференције – „Границе српског језика” – представила и у контексту школских уџбеника.

## 1

Савремена наука о српском језику по питању односа појмова српски језик и српскохрватски језик прилично се другачије изјашњава него што је то било раније, у време када је постојао језички конструкт „српскохрватски језик”. Према Р. Маројевићу, „у најауторитативнијим изворима нашега времена овај језик [српскохрватски] се и погрешно назива и нетачно дефинише. Назив српски језик контаминира се с називом другог јужнословенског језика (хрватски) или се чак њиме замјењује. На сјеверозападу у њега се укључују језички системи који му никада нису припадали (тзв. кајкавско и чакавско нарјечје), а на југоистоку се из њега изузимају језичке области које с њим чине генетско јединство“ (Маројевић 2007). Ове нетачности у дефинисању српског језика и његовог називања представљају заблуде идеологизоване науке о српском језику. Оне су се у граматичким уџбеницима из времена постојања језичког конструкта „српскохрватски језик” доследно представљале, и то на начин, рекли бисмо, својствен афективној манипулацији. Наиме, у основношколским уџбеницима за српскохрватски језик, када се говорило о томе којим се језиком говори у заједничкој држави Срба, Хрвата, Црногораца и Муслимана (а која је најдуже постојала под називом Југославија), посебно се инсистирало на тврдњама да је српскохрватски / хрваткосрпски *заједнички језик Срба, Хрваџа, Црногораца и Муслимана*, да је то *наш мајерњи језик, наш језик, завичајни језик*, да су називи *српскохрвајтски и хрвајтскосрпски равноправни називи* итд. (Алексић и Станић 1959: 106; Пецо и Николић 1987: 7). Лексичке јединице као што су *мајерњи језик, заједнички језик, језик завичаја*, као и друге, недвосмислено су по својој функцији била средства афективне манипулације, којима се код ученика желело постићи осећање заједништва, тј. сједињавања,

3 В. нпр. судбину закључака донетих на Међукатедарском састанку свих катедара за српски језик и књижевност у РС, који је одржан у Београду 2015. године, а о чему говори В. Брборић (2021).

стапања<sup>4</sup>. Међутим, у вези с том идејом сједињавања и заједништва српског и хрватског језика „највише што се може рећи, а што би“, сматра Р. Маројевић, „било и најтачније, јесте факат да се српски језик са својим западним словенским сусједима (првенствено с хрватским) налазио и налази у некој врсти језичкога савеза и у односима типолошког приближавања или к о н в е р г е н ц и ј е“ (Маројевић 2007). Да назив српскохрватски језик не именује језичко заједништво српског језика и хрватског језика отворен је став данас наших лингвиста, који такође сматрају „да су Вуков(ски) српски и новосадски српскохрватски заправо само различити термини за исти језик, односно да је српскохрватски само преименовани српски књижевни језик“ (Ковачевић/Шћепановић 2011: 28).

У граматичким уџбеницима за основну школу ове научне чињенице, ни након престанка постојања Југославије, не интерпретирају се, како запажају наши научници, на одговарајући начин. У вези с тим В. Брборић (2015: 153) констатује да „уџбеничка литература за основну школу, по правилу, бежи од ваљаних објашњења овог проблема. Заправо, аутори ову тему избегавају и тиме наше ученике остављају ускраћене за важна питања језичког и националног идентитета. У уџбеницима ретко сусрећемо разговор о овој теми, па нам овакав приступ није близак и не можемо га разумети“. Овај аутор такође напомиње и да „немамо разлога крити да је српски језик ушао у европску и светску лингвистику са српским именом, неко време је остао без одговарајућег имена, био је преименован, враћањем на српско име ми не крећемо испочетка. Српски језик има своју историју и свој континуитет. То морају знати наши ученици, то се мора ученицима на време објаснити“ (Брборић 2015: 154–155).

У граматичким уџбеницима за основну школу од 5. до 8. разреда штампаним после распада и СФРЈ и СРЈ, запажамо да аутори не само да, како то каже В. Брборић, избегавају да се јасно одреде по датим питањима него ту тему, можемо рећи, избегавају на врло вешт начин.

Један од начина да се избегне разговор о овој теми јесте скретање пажње ученика са главне теме на мање важне и споредне чињенице. Тако се у једном уџбенику у одељку посвећеном месту српског језика

4 Бретон (2000: 86), говорећи о афективној манипулацији и о поступку стапања (фузије) манипулатора и изманипулисанога, наводи да тај процес стапања у афективној манипулацији почива, између осталог, и на посебном начину представљања поруке, којим се лакше савладава могући отпор публике.

међу словенским језицима преко табеле даје подела словенских језика на источнословенске, јужнословенске и западнословенске језике, при чему се у јужнословенску групу равноправно сврставају и српски и хрватски и бошњачки језик. Уџбенички текст који прати ову табеларну поделу језика пажњу ученика уопште не усмерава на тај део табеле где се помиње српски језик и не даје се неки додатни коментар у вези са тим какви су то језици хрватски и бошњачки. Пажња ученика се заправо усмерава на нешто друго – на то да у табели међу наведеним (јужно)словенским језицима нема турског језика (Штасни/Добрић 2011: 8).

Други начин избегавања разговора о односу појмова српски језик – српскохрватски језик – хрватски језик – бошњачки језик јесте давање информација о томе узгред, у смислу 'да и то поменемо'. Тако се у цитираном уџбенику у додатку *За оне који желе више* дају одломци из *Грамаџике српског језика* И. Клајна и из књиге *Лица језика* Р. Бугарског, посвећени управо теми која се тиче настајања хрватског и бошњачког језика као политичких језика (Штасни/Добрић 2011: 17; 33). Оно што се може сматрати недостатком у овом уџбенику је то што се ове чињенице важне за српски језички идентитет не дају у оквирима, тј. у границама главног уџбеничког текста као садржај који се мора (бар) прочитати, па и знати, него се маргинализују и третирају као 'научне занимљивости' – информације које могу (али не и нужно) бити од значаја ученицима, и то само понеким радозналим појединцима.

Мора се, међутим, констатовати и то да је незнатан број граматичких уџбеника у којима се однос српског језика према другим новонасталим језицима на простору некадашње Југославије настоји објаснити у релевантном језичкополитичком контексту. У уџбенику, штампаном 2015. г., у јужнословенске језике убраја се српски, хрватски, словеначки, бугарски и македонски језик, уз констатацију да је дата подела јужнословенских језика уобичајена и да се бошњачки и црногорски језик, који су после распада Југославије, политичким одлукама установљена као два нова језика за сада обично не наводе као посебни јужнословенски језици (Ђукановић 2015: 31). Међутим, и у овом уџбенику изостаје објашњење о односу српског и хрватског језика.

У појединим уџбеницима, истина, аутори, пишући о односу појмова српски језик и српскохрватски језик, а у жељи да не залазе на терен (језичке) политике, иако је та тема понајвише у домену (језичке) политике, како истичу М. Ковачевића и М. Шћепановић

(2011: 44), чине и материјалне грешке у вези с одређењем идентитета српског језика.<sup>5</sup>

Тек понеки аутор граматичког уџбеника за основну школу јасно истиче чињеницу да су Хрвати у 19. веку за свој књижевни језик преузели вуковски језик, а са стварањем заједничке државе 1918. године да се јавља и нов назив језика: српскохрватски у Србији, а хрватскосрпски и хрватски или српски у Хрватској (Ломпар 2011: 22). Ипак, најчешће се у уџбеничкој литератури преименовање српског језика у *српскохрватски језик* и даље представља као стварање заједничког језика – нпр. са стварањем заједничке државе, *сјворен је и заједнички језик* – српскохрватски језик. Налазе се и констатације типа – Срби и Хрвати *развијају* заједнички књижевни језик или *зближавају се* књижевни језици Срба и Хрвата или *уједначавају се* (Штасни/Добрић 2011: 31–32) или развија се идеја да српски и хрватски језик *ипредстављају један* стандардни језик (Ђукановић 2015: 27) или да заједница Срба и Хрвата *доноси* заједнички језик под називом српскохрватски језик (Слијепчевић Бјеливук и др. 2021: 98) итд.

На сличан начин се у уџбеницима (а и у научној литератури) интерпретира и враћање нашег језика изворном називу *српски језик* након престанка постојања заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Српскохрватски језик се, како се наводи у уџбеницима, *распао, распало* на српски и хрватски језик (и бошњачки) (Ломпар 2011: 22). Ове сликовите формулације распадања, растакања српскохрватског језика и сл. стварају пак илузију код ученика као читалаца да је тиме српски језик разорен, разграђен и претворен у безобличну масу и да свој идентитет тек треба да изграђује, што поједина истраживања међу школском популацијом управо то и потврђују.<sup>6</sup> У употреби су, како примећујемо, формулације које су још увек у манипулаторском духу иако им стварање заблуде код читалаца свакако није циљ. Природа овакве манипулације у датим уџбеницима заправо проистиче из несигурности аутора како да

5 Реч је о уџбенику Српски језик и језичка култура за 8. разред Д. Кликовац у издању Завода за уџбенике из 2010. г. Детаљније о свему томе в. Ковачевић/Шћепановић 2011: 41–47.

6 Наше запажање поткрепићемо и конкретним резултатима која су проистекла из истраживања И. Чутуре и М. Бабић и Б. Сладоје-Бошњак, а која показују да свршени средњошколци, тј. студенти учитељских и филолошких факултета у Републици Србији и Републици Српској недовољно познају чињенице о идентитету српског језика, нарочито о његовим именима, а притом нису ни заинтересовани да се о томе обавесте (Чутура 2015: 139; Бабић / Сладоје-Бошњак 2012: 130–131).

се поставе према овој теми, као и из одсуства одлучности да се пређу границе укореење идеологизоване науке и стане на страну научно утемељених чињеница<sup>7</sup>. О том 'међустању' оних који пишу уџбенике (и наставне програме) говори и чињеница да се у једном истом уџбенику, поред неспретно срочених формулација којима се пластично настоји објаснити однос српског језика и српскохрватског језика, налазе и интерпретације у којима се препознаје жеља аутора да несугестивно укаже на чињеницу преименовања српског језика у српскохрватски језик, нпр. – „У југословенском периоду [...] српски стандардни језик нормира [се] под називом *српскохрватски језик* [...] После 1991. године поново се употребљава назив *српски језик*” (Ђукановић 2015: 27–28); „Назив српскохрватски језик одржао се у Србији до распада заједничке државе 1991. године. Сада је у Србији званични назив српски језик” (Штасни/Добрић 2011: 32); „Овакав назив језика [српскохрватски, одн, хрватскосрпски и хрватски или српски] био је званичан све до распада СФР Југославије, 1991. године, када се распада и заједнички, српскохрватски књижевни језик. Код Хрвата је остао назив хрватски, а Срби су се вратили [термину] српски језик. Бошњаци у Србији употребљавају назив босански [бошњачки] језик” (Ломпар 2011: 22, Ломпар 2022: 21) итд.

Но, тек у граматичким уџбеницима најновијег датума (од 2020. г.) налазимо ваљано интерпретиране тврдње које су и научно утемељене. Тако се у граматичким основношколским уџбеницима данас у јужнословенску групу језика сврставају српски, словеначки, македонски и бугарски, с јасном напоменом да су хрватски, бошњачки и црногорски језик варијанте вуковског српског језика (нпр. Слијепчевић Бјеливук и др. 2021: 74). До оваквог одлучнијег заокрета у уџбеничком представљању јужнословенске групе језика и у представљању односа између српског и хрватског и бошњачког језика, односно српског и српскохрватског језика дошло је, верујемо, захваљујући и Одбору за стандардизацију српског језика, који је, на захтев Завода за унапређење образовања и васпитања и Завода за уџбенике 2020. године да изнесе своје стручно мишљење у вези с тим који језици спадају у групу јужнословенских језика, и дао ово решење, које се, како видимо, нашло и у уџбеницима. Тај податак нам јасно говори да начин на који ће одређени садржаји из домена језичког, националног и културног идентитета бити интерпретирани у уџбеницима српског језика у највећој мери зависи

7 Овде треба имати у виду и то да су стране издавачке куће издале велик број уџбеника за српски језик.

од одлучности наше науке и њених научних тела да правовремено јасно заузму став према појавама које угрожавају идентитет српског језика постављајући изричите границе између онога што јесте наука, лингвистика и што мора ући у домен школског образовања и онога што није наука, већ део различитих идеологија (политичких, друштвених, родних итд.) и друштвених инжењеринга, те се никако не сме наћи на страницама школских уџбеника.

## 2

Вишегодишње двоумљење наше науке о језику како да се одреди према нарушавању идентитета српског језика, које је започето стварањем других политичких језика на простору бивше СФРЈ и СРЈ, имало је негативних последица и на другим плановима бриге о националном језику. Занемарене су активности на језичком образовању нације и на ширењу језичке културе, као и на утврђивању односа према двојностима у језику, као што су двоизговорност – екавски и ијекавски изговор, а посебно двоазбучност – ћирилица и латиница. Указујући на те проблеме као на проблеме са којима се српски лингвисти, а и друштво, нужно морају суочити, М. Шипка је тако својевремено предложио Кодекс употребе српског стандардног језика (Шипка 2003), а деценију после тога, тачније 2021. г. донет је и Закон о употреби српског језика у јавном животу и заштити и очувању ћириличног писма.<sup>8</sup> У вези са тим и са писањем уџбеника, истичемо следеће.

Граматицки уџбеници за основну школу писани су екавским изговором с обзиром на то да је у Србији у службеној употреби екавски стандард. Ијекавски изговор налазимо само у књижевноуметничким текстовима чији су аутори пореклом са ијекавског изговорног подручја. Став наше науке о језику и нормативистике је да је било какво превођење или прилагођавање говора, усменог или писаног, једном или другом изговору излишно јер двојни изговор ни у ком случају не угрожава разумевање и споразумевање међу говорницима српског језика различитих изговора, а пре свега је такво превођење с једног изговора на други штетно за српски језик јер се коси са основним принципима наше националне језичке политике. Стога у уџбеницима за српски језик сматрамо непримереним превођење књижевних текстова изворно писаним ијекавицом на екавицу, чак ни под изговором да се тако

8 Службени гласник РС, бр. 89/2021.

текстови прилагођавају наставним потребама, као што се одломци из књижевних дела скраћивањем, лексичким и синтаксичким упрошћавањем прилагођавају нпр. обиму уџбеника, простору у уџбенику итд. Срећом, у граматичким уџбеницима писаним после СФРЈ, а које смо ми прегледали, такве појаве су спорадичне. На пример, народне приповетке које је Вук С. Караџић сакупио и објавио 1853. године у књизи *Српске народне њриповјејке*, а које су у књизи ијекавским изговором дате, у уџбеницима су екавизиране. Тако је у једном уџбенику за осми разред основне школе екавизирана народна приповетка *Дјевојка цара надмудрила* (Кликовац 2011). Из ауторске прозе налазимо да су екавизирани одломци из књижевног опуса Петра Кочића, приповетка *Кроз мећаву* (Добрић и др. 2011б). Такође запажамо и да се екавски и ијекавски изговор у истом тексту мешају, као што је то случај у речничком чланку *Божих* из Вуковог *Српског рјечника* (Штасни/Добрић 2011). Међутим, у граматичким уџбеницима из периода СФРЈ екавизираних текстова има врло мало – екавизирана је нпр. само песма у прози *Кроз мајлу* Петра Кочића (Алексић/Станић 1959), што нам ипак јасно предочава какво је стање било у тадашњој научној јавности. Водила се већа брига о равноправности ових двају изговора у службеној и јавној употреби посебно зато што се неоправдано хрватски језички стандард поистовећивао са ијекавским изговором, а српски језички стандард са екавским изговором, па се, рекли бисмо, већа пажња усмеравала на равноправну заступљеност текстова и једног и другог изговора из политичких разлога, а не из бриге да се очува двоизговорност као идентитетско обележје српског језика. Последице тог погрешног тумачења језичке стварности осећају се данас управо у нашој слабој свести о двоизговорности српског језичког стандарда. Језичка образовна политика морала би убудуће више узимати у обзир ову чињеницу како би се у уџбеницима српског језика и ово спорадично превођење са ијекавског на екавски изговор и мешање екавског и ијекавског изговора на које смо ми наишли у уџбеницима у потпуности елиминисало.

Употреба ћирилице у граматичким уџбеницима српског језика пак доследна је и у складу је са општеважећим законима да се уџбеници пишу ћириличким писмом, осим, наравно у оним деловима где се по наставном програму захтева другачије. Будући да смо у овом излагању тему ограничили на граматичке уџбенике, изостављамо из дискусије употребу ћирилице и латинице у школи и ван ње (нпр. које писмо се користи у јавној и службеној комуникацији школе,

у комуникацији наставника и ученика, ученика међусобно итд.). Судајући по литератури која се бави употребом ћирилице у јавној, службеној и приватној комуникацији, проблеми са очувањем ћирилице не јењавају, а борба за ћирилицу наша је најтежа борба у свим борбама за очување идентитета српског језика.

## 3

Настава српског језика и књижевности данас се сусреће и са проблемима који проистичу из њеног нужног прилагођавања концепту тзв. савремене наставе, одн. концепту савременог образовања које, популарно речено, треба да буде по мери детета 21. века. Кључни појмови у том новом приступу настави, који се заснива на постструктуралистичкој парадигми образовања, јесу функционална писменост ученика, комуникативне компетенције ученика, комуникативне вештине, стваралачко понашање ученика, креативност, сарадња, инивијатива итд.<sup>9</sup> Значајну улогу у томе заузима уџбеник „јер жанровска особеност уџбеника јесте управо његова 'моћ' да подржи усвајање целовитог знања о одређеној научној области” (Стевановић 2012, према Стевановић/Димитријевић 2013: 390). Из тог угла гледано, лингвометодички текстови<sup>10</sup> везаног типа у граматичким уџбеницима за основну школу углавном припадају текстовима књижевноуметничког стила. Или другачије речено, писци уџбеника за лингвометодичке текстове углавном узимају одломке из књижевних дела. У том њиховом поступку одражава се добро познат нормативистички поглед А. Белића на језик – да на језику добрих писаца треба се учити и неговати свој језички израз. Таква пракса у писању уџбеника најдоследније је спроведена у уџбеницима из социјалистичке епохе (нпр. у уџбенику из 1959. године аутора Радомира Алексића и Милије Станића). У том уџбенику сви везани текстови су управо такви, а и изоловани примери реченица као текстови најчешће потичу из неког књижевног дела, неретко с тематиком о НОБ-у. Уџбеници новијег датума не напуштају ту традицијом утврђену праксу, али ипак показују тенденцију да се функционалностилске границе текстова прошире и на друге стилове, те се за лингвометодичке текстове узимају не

9 О томе како се настава српског језика и књижевности може сврсисходно прилагођавати новим концептима образовања в. нпр. Стевановић 2013.

10 По Вуку Милатовићу (Милатовић 2019: 384), полазиште сваког сазнања у настави граматике текст. Почине се од текста и вежба се на тексту. Текст може бити везан или невязан, говорни или писани. Све језичке појаве се најпре препознају у тексту, а затим се уопштава (Зељић 2020).



само одломци из књижевноуметничког стила већ и одломци из текстова других функционалних стилова, нпр. из текстова научног стила, тачније научно-популарног и научно-уџбеничког стила (нпр. Кликовац 2011; Штасни/Добрић 2011). Жанровској разноврсности текстова у уџбенику нарочито доприносе посебни одељци, сегменти на маргинама уџбеника насловљени као „Занимљивости”, „За оне који желе више”, „За радознале” и сл. У њима аутори представљају ученицима неки интересантан језички пример, језичку недоумицу, дилему или занимљиву језичку појаву како из синхроније тако и дијахроније, али на тим местима ученици се упознају и са додатном лингвистичком литературом, као што су језички приручници, речници српског језика, правопис српског језика итд. (Драгићевић 2008). Осим везаних лингвистичких текстова, јављају се и изоловане реченице као примери за увежбавање граматичких садржаја. У новијим уџбеницима те реченице често су језички конструкти самих аутора уџбеника, те у већини случајева одражавају разговорни језик који се ослања на књижевни, стандардни језик, али је слободнијег тона, са елементима хумора. Отуда има и стрипованх текстова, а и вицева (нпр. Ломпар 2011), што показује да у уџбеницима јача драмски метод<sup>11</sup> као вид интегралног приступа наставним садржајима. У појединим уџбеницима запажа се и то да писци уџбеника, када сами конструишу реченице за увежбавање неких језичких појава, нагињу разговорном језику који се не ослања на норму књижевног језика, већ има и призвук омладинског жаргона (Ђукановић 2015). Ипак, иако је један од функционалних приступа настави граматике вежбање засновано на коришћењу примера из непосредне говорне праксе, што наставу граматике приближује животним потребама у којима се примењени језик појављује као свестрано мотивисана људска делатност, не треба изгубити из вида да говорна пракса не значи нужно и добар пример праксе. Потребно је зато успоставити границе отворености уџбеника према ономе што долази из разговорног језика и популарне културе, јер може нарушити меру умесног и доброг укуса и негативно се одразити на васпитну улогу уџбеника.<sup>12</sup>

11 О драмском методу у настави детаљније в. Стевановић/Димитријевић 2013.

12 Научној јавности познато је да је било случајева да се у граматичком уџбенику као врста наставног текста нашла и једна новокомпонована песма музичког правца који се у музичкој критици оцењује као музички шунд и кич.

И управо та васпитна улога уџбеника представља посебну тему о којој овде желимо говорити, и то кроз призму идеолошке ангажованости уџбеничких текстова, и језика уџбеника уопште, указујући заправо само на тенденције у језику и образовању, некада и сада.

Законом о основама система образовања и васпитања<sup>13</sup> дефинисано је осамнаест циљева образовања и васпитања, а ми овде посебно истичемо следећи циљ образовања и васпитања: „Развијање личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности Републици Србији, поштовање и неговање српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа и националних мањина, развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине” (Грушановић 2021: 2).

Дакле, учење српског језика има за циљ, између осталог, и стицање основних знања о улози и значају језика у националној култури и у изградњи националног идентитета.

У литератури наставни програми су већ анализирани имајући у виду националну културу и актуелну идеологију, па је примећено да су наставни програми „дефинисани у складу са неолибералном идеологијом и стратегијом развоја, а то је учињено кроз селективно приступање културним вредностима, њихове евалуације и наметања другачијег погледа на свет“ (Базић/Секулић, 2017: 66). Те идеолошке чиниоце,<sup>14</sup> како констатују аутори, препознајемо управо кроз циљеве, задатке и наставне садржаје који се односе нарочито на: развој свести о државној и националној припадности; на развој религијске свести и верске толеранције; и на оспособљавање за живот у демократски уређеном друштву (Ибид.). Пошто је наведено истраживање обухватило више наставних предмета, ми овде у датим оквирима посматрамо граматичке уџбенике српског језика, с тим што изводимо извесне паралеле између уџбеника у време постојања

<sup>13</sup> Службени гласник РС, бр. 88/2017; 27/2018; 10/19 и 6/20.

<sup>14</sup> Кузмановић Јовановић истиче да „неолиберализам, као доминантан економско-политички систем, али и идеологија, већ неколико деценија структурира све сфере друштвеног живота, укључујући и образовне праксе, према законима слободног тржишта (Apple 2011), што утиче на комерцијализацију и комодификацију образовања и његову трансформацију у обичан производ са тржишном вредношћу” (Кузмановић Јовановић 2020: 163).

тзв. српскохрватског језичког конструкта и уџбеника из времена након враћања нашег језика називу српски језик.

Наша запажања су следећа.

У уџбеницима из периода после Другог светског рата, у време постојања српскохрватског језика, најзаступљенији су били текстови са тематиком Југославије и културно-уметничког стваралаштва у њој, а нарочито су биле истицане теме које се тичу НОБ-а и послератног развоја. У фокусу је била промоција једног новог друштвеног уређења и идеологије. У граматичким уџбеницима тога времена ови идеолошки елементи препознају се у текстовима засићеним не само примерима којима се илуструје нека језичка појава него и одговарајућом политички ангажованом лексиком – нпр. борац, непријатељ, друг, другарство, устанак, чета, пионери, *фабрика, зидари, зидати* и др., којима се јасно пропагирају друштвене и моралне вредности тога времена: моралност, борба, храброст, пожртвованост, рад, марљивост, светла будућност, нови живот, радник, радништво, сељаштво, народ итд., као што то илустративно показује следећи текст из једног уџбеника:

Народ подиже фабрику. Радници доносе камен. Зидари зидају темеље и зидове. Инжењери и мајстори намештају машине. Ковачи кују полуге. Помоћници укивају клинове. Млађи радници приносе материјал. Најјачи подмећу балване. Сви мисле о совјој деци. Спремају им бољи живот. Сви се радују и поздрављају нови живот (Лалевић 1958: 20).

Идеолошка усмереност оваквих текстова је поприлично уочљива.

Врло су фреквентни били и одломци из послератне ангажоване књижевности (нпр. одломци из романа *Далеко је сунце* Добрице Ћосића, затим анегдоте из НОБ-а, одломак из приповетке „Бриле“ Јована Поповића, затим из приповетке „Вели Јоже“ Владимира Назора и др.). Занимљиво је поменути и то да су у појединим уџбеницима штампаним увелико после СФРЈ и СРЈ и даље били актуелни текстови с ратном тематиком из југословенског периода. На пример, у уџбенику М. Николића из 2008. године задржан је текст из романа *Далеко је сунце* (2008: 30), те текст „Муња“ (2008: 118).

Друштвено-политичке промене започете двехиљадитих година у Србији осим „смене владајућих елита и прерасподеле политичке моћи“, довеле су и до промена „у друштву и систему вредности, а потом и до реконструкције српске државности. Истовремено, дошло је до промене владајуће идеологије и одлучног преуређења државе на платформи неолибералне стратегије друштвеног развоја“

(Базић/Секулић, 2017: 67; в. и Костић Тмушић / Ђукић, 2021). Све то подразумевало је и промене наставних програма и уџбеничке литературе.

Ново време донело је и другачији начин конципирања уџбеничке литературе. Сада су идеолошки садржаји из претходног периода замењени примерима којима се представља и промовише национална култура и национална историја, али и грађанска демократија, људска и мањинска права и слободе и припадност европским принципима и вредностима (нпр. Драгићевић 2008; Ломпар 2019: 87). Српски национални и културни идентитет у граматичким уџбеницима гради се индиректно преко вешто бираних реченица на којима се увежбава нека језичка појава. На пример, учећи о правописним правилима, ученици се на одабраним примерима уједно упознају и са институцијама значајним за српску културу (нпр. Народни музеј), затим са личностима и појмовима из наше културне историје (Стари Словени, Свети Сава, Стефан Немања, Мирослављево јеванђеље, просветитељство и др.), са географијом наше земље (Стара планина, Борско језеро, Градачка река, Ђердапска клисура, Сврљишки Тимок, Бели Дрим, Велика Морава, Стари Бегеј, Петровац на Млави и др. (Милићевић / Ракоњац Николов, 2019: 51–52; 144).

Уџбенички текстови, како се да приметити у свим временима, нису само текстови који имају конкретну сврху у настави, већ су и текстови који, зависно од општеобразовне политике једног времена, могу да имају за циљ да изграђују различите односе према одређеним појавама – од суптилног позитивног односа према свом језику, нацији, култури, држави, према другим народима, страним културама итд. до израженог наметања одређених ставова и образаца понашања који су идеолошки засновани. На уму имамо не само социјалистичку и комунистичку идеологију после Другог светског рата, о којој је овде било речи, него нарочито имамо на уму данас врло активне идеолошке покрете који угрожавају граматички идентитет српског језика, и то на начин који се у литератури описује као „насилна феминизација језика”, „уродњавање српског језика”, „језик мимо граматике”, „родно осетљив језик”, „законодавно разарање језика”, „идеолошки центрифугални поход на језик”, „језички инжењеринг” итд. То су несумњиво данас најактуелнији политичко-идеолошки изазови и проблеми у српском језику, посебно што се покушало и Законом о родној равноправности такво идентитетско нарушавање језика опуноважити. У вези с тим, В. Ломпар, наш врстан познавалац

граматике српског језика и реномирани писац основношколских уџбеника, каже да би, применом Закона о родној равноправности, аутори уџбеника били у позицији да више размишљају о форми родно осетљивог језика него о садржају онога о чему пишу, као и да бисмо сви дошли у ситуацију да српским језиком говоримо као странам (Ломпар 2021: 40). Стога се можемо запитати где су границе идентитета српског језика и ко их поставља, чува или пак помера, као и то да ли идентитетска еманципација српског језика, тј. препознавање себе и своје вредности како у очима другог тако и у очима себе самога лежи у политичком активизму и идеологији или у неговању националног и културног духа.

## 5

Грамаичка уџбеничка литература за основну школу показала је да се у њој идентитетске границе српског језика не одражавају на задовољавајући начин. То се уочава не само када се упоређују уџбеници из времена „српскохрватског” језичког конструкта са уџбеницима из постјугословенског времена него и када се међусобно упоређују уџбеници постјугословенског времена па наовамо. У првом случају, разлог је очигледна потчињеност науке политичкој идеологији, а у другом случају, тих разлога је више. Међу њима доминира одсуство научне самосвести и смелости да се научне истине ставе изнад политике. Међутим, ту су и други разлози, као што је нпр. недостатак ефикасних механизма (друштвених и државних) да се писање уџбеника, нарочито писање уџбеника за српски језика и књижевност, измести из сфере комерцијалних издавачких послова у сферу послова националног приоритета. Предуслов томе је свакако издвајање српске лингвистике, филологије, као и наставе српског језика и књижевности у научне и наставне дисциплине од посебног националног значаја, на шта су већ многи наши лингвисти више пута у различитим приликама и помињали. То се и овом приликом намеће као ваљано решење којим би се садашња ситуација донекле поправила. Чврсто, дакле, верујемо да би то био један од најделотворнијих начина да српски језик у уџбеницима за српски језик буде и национално идентитетски дефинисан.

## ИЗВОРИ

- Алексић/Станић 1959:** Р. Алексић и М. Станић, *Грамајика српскохрватској језика за VIII разред основне школе*, Београд: Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије.
- Алексић/Станић 1972:** Р. Алексић и М. Станић, *Грамајика српскохрватској језика за V разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Добрић и др. 2011:** Н. Добрић, Г. Штасни и М. Живковић, *Српски језик и језичка култура: Радна свеска за 8. разред*, Београд: Едука.
- Драгићевић 2008:** Р. Драгићевић, *Српски језик и језичка култура за 5. разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Ђукановић 2015:** В. Ђукановић, *Српски језик : грамајика за осми разред основне школе*, Београд: Бигз школство.
- Кликовац 2011:** Д. Кликовац, *Српски језик и језичка култура за 8. разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Лалевић 1958:** М. С. Лалевић, *Грамајика српскохрватској језика за V разред основне школе*, Београд: Научна књига.
- Ломпар 2011:** В. Ломпар, *Грамајика 8 : српски језик за осми разред основне школе*, Београд: Клет.
- Ломпар 2019:** Весна Ломпар, *Грамајика, Српски језик и књижевност за 5. разред основне школе*, Београд: Клет.
- Ломпар 2022:** В. Ломпар, *Грамајика 8 : српски језик и књижевност за осми разред основне школе*, Београд: Клет.
- Милићевић/Раковац Николов 2019:** Д. Милићевић и С. Раковац Николов, *Грамајика : српски језик и књижевност за петти разред основне школе*, Београд: Вулкан знање.
- Николић 1981:** М. Николић, *Моћ говора : Грамајика српскохрватској језика за за V разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Николић/Николић 2008:** Милија Николић и Мирјана Николић, *Српски језик и језичка култура за 5. разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Пецо/Николић 1987:** А. Пецо и М. Николић, *Наше језичко коло. Грамајика српскохрватској језика за VIII разред*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1987.
- Слијепчевић Бјеливук и др. 2021:** С. Слијепчевић Бјеливук, Н. Станковић Шошо и Б. Сувајдић, *Језичко блато: Грамајика српској језика за осми разред основне школе*, Београд: Логос.
- Штасни/Добрић 2011:** Г. Штасни и Н. Добрић, *Српски језик и језичка култура: уџбеник за осми разред*, Београд: Едука.

## ЛИТЕРАТУРА

- Бабић / Сладоје-Бошњак 2012:** М. Бабић и Б. Сладоје-Бошњак, „Статус српског језика на универзитетима у Босни и Херцеговини“, *Радови Филозофској факултету* 14/1, Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 131–146.
- Базић/Секулић 2017:** Ј. Базић и Б. Секулић, „Идеолошки циљеви и садржаји у програмима за први циклус основног образовања у Србији“, *Политичка ревија*, 2, (XXIX) XVI, vol. 52, 65–85.

- Брборић 2015:** В. Брборић, „Језички и национални идентитет у основној школи“, *Узданица*, XII/1, 147–156.
- Брборић 2021:** В. Брборић, „Нека питања и проблеми србистике на србистичким катедрама“, у: *Стајтус српског језика и књижевности у образовном систему* (ур. М. Ковачевић), Београд: ЗУОВ.
- Бретон 2000:** Ф. Бретон, *Изманијулисана реч*, Београд: Клио.
- Грушановић 2021:** *Нејовање културе српског народа и развијање националне идентичности* – приручник за наставнике у основном образовању и васпитању (ур. З. Грушановић), Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања.
- Зељић 2020:** Г. Зељић, „Лингвометодички текст у настави морфологије српског језика на млађем школском узрасту“, у: *Програмске (ре)форме у образовању и васпитању – изазови и перспективе* (ур. З. Опачић и Г. Зељић), Београд: Учитељски факултет, 115–126.
- Ковачевић/Шћепановић 2011:** М. Ковачевић, М. Шћепановић, *Српски језик у вртилоу и олимпије*. Никшић: Издавачки центар Матице српске.
- Костић Тмушић / Ђукић 2021:** А. Костић Тмушић и М. Ђукић, „Српски језик, друштво, идеологија“, *Социолошки преглед*, LV, 3, 806–832.
- Кузмановић Јовановић 2020:** А. Кузмановић Јовановић, „Академско писање из перспективе критичке педагогије: вид отпора неолибералној идеологији у високом образовању“, *Андрагошке студије*, 1, 163–177.
- Ломпар 2021:** В. Ломпар, „’Родно осетљив језик’ и питање израде уџбеника“, у: *Положај српског језика у савременом друштву. Изазови, проблеми, решења* (ур. Д. Станић и С. Танасић), Нови Сад: Матица српска – Београд: Одбор за стандардизацију српског језика, 39–40.
- Маројевић 2007:** Р. Маројевић, „Српски језик међу словенским језицима“, у: *Српско ишћање и србистика, реферати и саопштења, зборник радова 1* (ур. П. Милосављевић и М. Суботић), Бачка Паанка – Ваљево: Логос – Књиготворница Логос, 245–254. [http://www.svevlad.org.rs/srbistika/marojevic\\_srpskislovenski.html](http://www.svevlad.org.rs/srbistika/marojevic_srpskislovenski.html)
- Милановић 2021:** А. Милановић, „Настава српског језика у средњим школама“, у: *Стајтус српског језика и књижевности у образовном систему* (ур. М. Ковачевић), Београд: ЗУОВ.
- Милатовић 2019:** В. Милатовић, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд: Учитељски факултет.
- ЛОТ:** *Лексикон образовних термина* (ур. П. Пијановић), Београд: Учитељски факултет, 2014.
- Речник САНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. САНУ: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Стевановић/Димитријевић 2013:** Ј. Стевановић, М. Димитријевић, „Подстицање иницијативе, сарадње и стваралаштва у настави српског језика и књижевности“, *Зборник Института за педагошка истраживања*, год. 45, бр. 2, 381–403.
- Чутура 2015:** И. Чутура, „Идентитет српског језика у настави“, *Узданица*, XII/1, 131–145.
- Шипка 2002/2003:** М. Шипка, „Предлог Кодекса употребе српског стандардног језика“, *Наш језик*, XXXIV/3–4, 253–271.

## BOUNDARIES OF THE SERBIAN LANGUAGE IN THE GRAMMAR TEXTBOOKS FOR PRIMARY SCHOOL

### *Summary*

The grammar textbook literature for primary school showed that it does not satisfactorily reflect the identity boundaries of the Serbian language. This can be seen not only when comparing textbooks from the time of the "Serbo-Croatian" language construct with textbooks from the post-Yugoslav period, but also when comparing textbooks from the post-Yugoslav period to the present. In the first case, the reason is the obvious subordination of science to political ideology, and in the second case, there are more reasons. Among them, the absence of scientific self-awareness and the audacity to put scientific truths above politics dominates. However, there are other reasons, such as e.g. the lack of effective mechanisms (social and state) to move the writing of textbooks, especially the writing of textbooks for Serbian language and literature, from the sphere of commercial publishing work to the sphere of work of national priority. A prerequisite for this is certainly the separation of Serbian linguistics, philology, as well as the teaching of the Serbian language and literature into scientific and teaching disciplines of special national importance, as many of our linguists have already mentioned on various occasions. On this occasion as well, it is imposed as a valid solution that would improve the current situation to some extent. Therefore, we firmly believe that it would be one of the most effective ways for the Serbian language to be nationally defined in textbooks for the Serbian language.

*Key words:* Serbian language, grammar textbooks, Serbo-Croatian language construct, bilingualism, Cyrillic, Latin, functional boundaries of texts, ideological boundaries, status of the Serbian language.

Bojana S. Milosavljević, Goran N. Zeljić



Драгана С. Новаков\*

Државни универзитет у Новом Пазару  
Департман за филолошке науке  
Студијски програм Српска књижевност и језик

## ПОЛОЖАЈ СРПСКОГА ЈЕЗИКА НА ДРЖАВНОМ УНИВЕРЗИТЕТУ У НОВОМ ПАЗАРУ

У раду се разматра положај српскога језика на Државном универзитету у Новом Пазару с нарочитим освртом на СП Српска књижевност и језик, а потом се указује на потенцијалне опасности и дају неке препоруке за побољшање тога стања.

*Кључне речи:* српски језик, Државни универзитет у Новом Пазару, Српска књижевност и језик.

На почетку, изнећу неколико информација о Државном универзитету у Новом Пазару који спада међу најмлађе високообразовне установе у Републици Србији. У кратким цртама, а ради вашег увида представићу садашње стање, али ће тежиште бити на предлогу два предмета која су била планирана за нови циклус акредитације.<sup>1</sup>

Државни универзитет у Новом Пазару основан је Одлуком Владе Републике Србије од 26. 10. 2006. године као први интегрисани државни универзитет у Републици Србији. Структура Универзитета грађена је према департманском моделу. За обављање научноистраживачке делатности Универзитет је акредитован 26. 11. 2007. године у области природно-математичких, техничко-технолошких, медицинских, друштвених и математичких наука. Поред тога, Државни универзитет у Новом Пазару први је у Републици Србији испунио услове за акредитацију за обављање образовне делатности за сва три нивоа студија, а 9. 5. 2008. године добио акредитацију од Комисије за акредитацију и проверу квалитета. Уследиле су акредитације 2013. и 2018. године. Данас укупно има осам департмана, а у овоме раду фокус је на Департману за филолошке науке, који чине два

---

\* dragananovakov1@yahoo.com

1 У време одржавања Интеркатедарске србистичке конференције на којој сам говорила о овој теми ситуација је била таква, како ћу у даљем тексту представити.

студијска програма:<sup>2</sup> Српска књижевност и језик и Енглески језик и књижевност. Прецизније, сагледаћу само СП Српска књижевност и језик, и у оквиру њега статус српскога језика.

Српски језик на Државном универзитету у Новом Пазару изучава се на СП Српска књижевност и језик, а као предмет постоји и на СП Васпитач у предшколским установама као једносеместрални, на 1. години студија (некада је било два предмета – Српски језик 1 и Српски језик 2).

На СП Енглески језик и књижевност постоји Правопис српског језика са основама академског писања.

На нефилолошким групама на Државном универзитету у Новом Пазару, као што су на пример: Хемија, Психологија, Математика, Математика и физика, Математика и информатика изучавају се Култура изражавања и правопис српског језика/Језик и култура изражавања, што јесте веома корисно да ови будући стручњаци о језику макар нешто науче.

Као што је поменуто, у овоме раду детаљније ћемо се позабавити СП Српска књижевност и језик, те сагледати тренутно стање и покушати предложити нека решења која би помогла да се српски језик нађе у бољој позицији него што је то сада.

СП Српска књижевност и језик (на којем сам од 2012. године) тренутно има базичну структуру предмета који се тичу српскога језика (као на пример, Историјска граматика српског језика, Стандардни српски језик 1: фонетика са фонологијом, Стандардни српски језик 2: морфологија; Стандардни српски језик 3: синтакса и др.). Наравно, било би лепо да имамо још неке предмете, али с обзиром на то да смо најмлађи славистички СП у Србији, да смо мања катедра, оваква се програмска структура у поменутом контексту може оправдати, при чему нам је књижевност номинално надређена називу одсека, а као такав је и акредитован.

Међутим, овом приликом позабавићу се оним што се не може разумети, истаћи оно што је недопустиво и скренути пажњу на оно што је проблематично, а тиче се нове акредитације, јер постаје све јасније да српски језик на нашем СП може да добије конкуренцију.<sup>3</sup>

СП Српска књижевност и језик на Државном универзитету у Новом Пазару налази се пред постепеним сломом: садржаји који

2 У даљем тексту СП.

3 Како је Рајна Драгићевић упозорила: „српски језик се повлачи пред некаквим босанским усред Србије“ (*Вечерње новости*, 18. 6. 2019).

су предвиђени у оснивачком акту Универзитета дискриминишу се и покушавају да уклоне пред налетом некаквих неразумљивих идеја које су изузетна опасност по српски језик и што води у правцу његовог урушавања.

Покушаћу да сведем ово излагање на суштину проблема, а из ње се „ишчитава“ настојање да се српски језик фактички почиње потискивати у овом делу РС Србије, јер се (већ други пут) предлаже нешто што је недопустиво, тј. увођење *босанској* језика на србистичкој катедри и у високошколски систем Републике Србије, мимо свих добрих међународних обичаја и конвенција (предвиђених, између осталог, и чл. 37 Закона о основама система образовања и васпитања (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 72/09)). И то се мора означити као двоструко бесмислено: Одбор за стандардизацију српског језика упозорио је да је термин *босански језик* неприхватљив јер се језици именују према *народу-носиоцу*, не према *држави*, а књижевност не може имати име различито од имена језика. Наши Бошњаци, међутим, хоће *бошњачку* књижевност, а неће *бошњачки* језик, али хоће да обе те „немогућности“ упакују у наставни план СП Српска књижевност и језик. Настојања да се уведе *босански језик* на катедри за Српску књижевност и језик јесте пут за разарање српског језика и за разарање суверенитета српског језика у Србији и суверенитета српске државе у целини. Могу ли се уопште на СП (па био он и у Новом Пазару) предавати два правописа (како је предлагано), три историје језика, и да ли се може предавати и нека друга и нормалнија *хисторија* (а да се све то не извргне у много опаснију – *хистерију*)?

Нова структура СП Српска књижевност и језик предложена је и изгласана прво на Седници СП 26. 2. 2022. године, а потом на Већу Департамента 27. 2. 2022. године на Државном универзитету у Новом Пазару.

На предложеном списку нашла су се два спорна изборна предмета: *Правовис босанској језика* и *Историја босанској књижевној језика* (V година). Имам и неформална усмена сазнања, од пре неки дан (до којих сам дошла уочи почетка Интеркатедарске србистичке конференције) – да су поменута два предмета искључена из списка за акредитацију. Међутим, ја ћу за ову прилику изложити оно што је све било, јер то јесте било, и то се припрема, и на томе се ради. Наше су претпоставке да је то засад склоњено или замаскирано, али постоји оправдавана сумња да ће ти предмети поново бити структурирани као део СП србистике, односно то може бити остварено у времену које је пред нама. Дакле, све је то актуелно, и то најживље. У сваком случају реч је о некаквим „играма“ које ја наслућујем, а не прозирем јасно.

Да необичност буде већа, наведене предмете из језика предложио је професор књижевности. Као једини наставник српскога језика, на Седници СП *Српска књижевност и језик* обавестила сам све присутне колеге да не могу учествовати у гласању. Такав однос према гласачкој иницијативи објаснила сам својом потребом да се консултујем са колегама из струке, те и да проверим исправност свог поступка. Питање је, заправо, да ли оно што сам учила двадест или тридесет година више не важи, тј. да ли се може прекрајати не само историја дисциплина, већ и историја научних чињеница. Према томе, академска част и дужност обавезују ме да одржим реч коју сам на поменутој седници дала колегама, па да вас, у вези с тим и овде замолим за мишљење. Силабуси за поменута два предмета никако ми нису били доступни, те вам их не могу показати, иако сам на академски пристојан начин покушавала доћи до њих.

Прочитаћу део писма упућеног Одбору за стандардизацију српскога језика 9. маја 2022. године, којем се овом приликом захваљујем на разумевању тамошњег проблема, акцептирању мог писма, као што се и унапред захваљујем на мерама које је ово тело предузело у вези са изнетим проблемом. Уверена сам да ви сви као и ја, са нестрпљењем очекујемо да ће све то имати одјек какав треба да има. Дакле, Одбору сам се обратила јер проблем није могао бити решен на СП, дијалога јесте било, али он није био продуктиван, те није постигнуто ништа што се сматра значајним или јасно видљивим, односно перспективним за структуру СП. Да је договора било, проблем би био решен, тамо где се то очекивало и подразумевало. Наравно, много би ме више радовало да сам се на одсеку могла разумети с колегама са којима имам деценијску, и углавном пријатну сарадњу. Међутим, око овога питања, нажалост, то је изостало.

Очекивала сам да ме на састанку СП Српска књижевност и језик нико не убеђује у то да се могу уводити и предавати две или пет историја једнога језика, односно језика чији се рођендан прецизно одређује на 27. септембар 1993. године. Можда ће се неко питати шта је тај језик био пре тога? Он је био српски и не може бити босански за последњих 30 година.<sup>4</sup> Стога је парадоксално да се на простору једне суверене српске државе може дозволити таква репресија над српским језиком, а незамисливо је и да Србија мора да брани свој језички

4 Према речима Миланке Бабић, „ново име језика старије је и од самог народа који то име сматра својим“ (2016: 127), и поставља питање да „ако је босански језик Бошњака, откуд му споменици на црквама“ (2016: 127). То, сматра поменути аутор, ствара код ученика „увјерење да су Срби одвајкада Бошњаци, не само у Босни и Херцеговини него и шире, и у Србији и у Црној Гори“ (2016: 131).

суверенитет, ако хоће да брани свој територијални историјски суверенитет. Уосталом, зашто бисмо тако нешто ћутке прихватили када је неспорна при том чињеница да је Вук утемељи(вао)о српски језик и дозвољавали да га сада зове свако како хоће?,<sup>5</sup> јер језику идентитет даје историјски континуитет.

Моје је мишљење да СП на Државном универзитету у Новом Пазару под именом Српска књижевност и језик структурално потпуно мора бити упоредив пре свега са славистичким катедрама у Републици Србији, а тек након тога са иностраним. Наравно, увек неколико курсева могу бити специфични, али не и да буду дуплирани, као на пример: Српска средњовековна књижевност, Старија бошњачка књижевност; Усмена књижевност 1 и Усмена књижевност 2 (коју би притом изводила два различита наставника); Српска књижевност 20. века 1, Бошњачка књижевност 20. в. 1; Српска књижевност 20. в. 2, те Бошњачка књижевност 20. в. 2, и други, које овом приликом даље нећу наводити. Али, предмет Методика наставе српског језика и књижевности 1 и Методика наставе српског језика и књижевности 2 постоји само са одредницом – *српској*.

Наравно, увек се све може и кориговати, те таква структура побољшати, да се на пример, можда уведу предмети који се баве српским језиком у употреби, а имамо читаву палету тих предмета од Функционалне писмености, до Научне и Медијске писмености и, многих других курсева, чијим се увођењем не би довео у питање сâм назив СП, а студенте никако не бисмо доводили у заблуду. Исто тако, требало би ојачати и Српску средњовековну књижевност (уместо предложених изборних предмета: Готска књижевност, Шекспирове велике трагедије, Енглески језик и друштво), јер је њено утемељење итекако везано за српску средњовековну државност на којем је овај СП.

Проширење опсега наставе српског језика са бар још пет или шест предмета, али и уз могућност модификације наставнога програма и путем изборних курсева на СП Српска књижевност и језик, ојачало би и компетенције самих студената и несумњиво омогућило солиднија знања, што би помогло бољем разумевању граматичких правила.

5 „Док је Вук био жив, нико ни код Срба ни у целој „ученој Европи“ није доводио у питање српски карактер српског књижевног језика. Српски је језик и именом и етнолингвистички био српски. Чак је и Љ. Гај као творац илирског покрета, чија суштина и бејаше преузимање српског Вуков(ск)ог језика за књижевни језик Хрвата, тврдио да су Хрвати „пригрлили српски језик“ (Ковачевић 2003: 45–46; Ковачевић 2006: 10).

Чудно је да се на терену рашке области покушава увести *босански* језик под именом српског. Такође, треба истаћи и да смо статусно у врло лошој ситуацији у односу на друге србистичке катедре, јер имамо проблем са кадром, са избором предмета, са статусом, те би све то требало боље структурирати, али и србистички фундирати. Нама недостаје србистички кадар јер нисмо успели у време које је за нама да решимо то питање, а бојим се да нећемо ни у времену које је пред нама. Пропустили смо могућност да ојачамо наставнике на СП, те сада изражавам и страх да то нећемо решити у догледно време, а што директно угрожава и статус српскога језика на СП.

Дакле, несумњиво, наш статус јесте најгори, и због тога морам да изразим жаљење и забринутост, јер наш труд пропада и ево нас сада где смо ми у Новом Пазару, са тако мало кадра и са таквом предложеном наставно-програмском структуром. Наравно, нама је важно било да кадром покријемо акредитацију и да упослимо људе који су потребни нашем Универзитету, а не да удомљавамо оне којима је потребан наш Универзитет и који не могу сносити онолику одговорност колику ми који смо стално запослени.

Дакле, моје је опште питање и куда ми идемо даље, посебно због тога што у оваквој ситуацији постоји опасност да нам се та ситуација може погоршати. На нашем СП предложено је и доста предмета који припадају бошњачкој књижевности, а како се види у плану је да ће се предмета везаних за српски језик прихватати људи којима те студије нису биле примарне и за које имам права да посумњам да им и неће бити ни од највеће важности. Наравно не бих волела да се моје сумње обистине и да се створи некаква другачија реалност, па апелујем да се још једном присетимо реченице која је дошла од стране Одбора за стандардизацију српскога језика (*Полиџика*, 17. 7. 2019) да се никако не сме допустити да се „српски језик и књижевност подводе под босански језик, књижевност и културу” и да се у будућности можда на таквом студију „легаллизује прекрајање научних истина и присвајање српске језичке и културне баштине” (*Полиџика*, 17. 7. 2019).

Социјални, односно академски простор је врло скучен и нетранспарентан, и све све то одражава на квалитет студија, на понуду предмета, на могућности проучавања српског језика с различитих аспеката и то сигурно одбија или ће одбијати будуће студенте србистике. Све то изазива и међуколегијалну непријатност, што се рефлектује и на студенте, и уопште на квалитет студија и

резултате које ми постижемо. А потенцијално бисмо могли много више урадити и постићи веће резултате у србистици.

За почетак, светла тачка јесте то што што су у том предлогу Историја српског језика, Историја српског књижевног језика и Правопис српског језика обавезни предмети, а Историја босанског књижевног језика и Правопис босанског језика, предлагани као изборни, али ће претпостављам у следећој акредитацији то бити обрнуто, јер иде поступно – прво имамо Старију бошњачку књижевност, Бошњачку књижевност 20. века 1, и 2 и сл., па се кроз статусно признање бошњачке књижевности покушава успоставити босански језик.

Једно је сигурно, никако се не сме нарушавати интегритет катедре за Српску књижевност и језик (јер би се тиме могао довести у питање и сâм назив СП), а ако би се отворио нови СП Босански језик и књижевност (како је предлагано 2018. године), онда бисмо несумњиво имали проблем, јер, највероватније, нико не би уписивао Српску књижевност и језик. Но, то је сада сасвим друго питање, које и није предмет овога рада, нити је у очекиваном теоријском хоризонту мојих истраживања уопште.

Оно што ја могу да кажем јесте да СП под називом Српска књижевност и језик не може имати паралелне предмете и из другог језика, јер би по таквом моделу то могло да се шири и на друге србистичке катедре у РС. Поставимо питање, на шта би то личило када би се ово што се овде предлаже применило на пример, у Новом Саду, те да се поред Историје српског језика паралелно уведе и Историја румунског, словачког или неког другог језика, или књижевности. Такве предлоге не би требало узети у разматрање, јер су научно неутемељени, нити познати у региону, нити толерисати било каква прелазна решења.

Здрав разум и елементарно познавање струке никако не могу дати покриће постојању паралелних предмета: *Историја српској књижевној језика* и *Историја босанској књижевној језика*, као и *Правопис српској језика* и *Правопис босанској језика*.

Увођењем курса *Историја босанској књижевној језика* отвара се простор за псеудонаучно конструисање историјске еволуције *босанској језика*, на универзитетском нивоу у Републици Србији, односно за трајну наставно-научну верификацију такве социјално-идеолошке поставке. Тиме би се не само студенти довели у заблуду, него би, пре свега, и предавачи на курсевима србистике дошли у

незахвалну позицију. Поштујући *Евројску повељу о регионалним или мањинским језицима* и споразуме о реципроцитету, истичем да се овде не ради о праву мањина, него о студијама српскога језика, које би на овај начин биле девастиране. Отуда и мој мотив да се на овај начин обратим, у жељи да вас упознам с опасним преседаном који на овај начин угрожава србистику у целини. Осећам личну и професионалну обавезу да реагујем на овакве предлоге, јер бих ћутњом директно ударила у своју струку и на темељ објективног научноистраживачког приступа. Нисам и не могу бити равнодушна према тој појави која је и наставна и научна.

И да цитирам професора Драгољуба Петровића: „Српско министарство не може исправљати сарајевску памет, али од његове санџачке експозитуре мора тражити разјашњење: шта је то „бошњачка књижевност“ ако нема „бошњачког језика“ на коме би она, по простој терминолошкој логици, морала бити заснована”.<sup>6</sup> Поменимо ту и неке паралеле.

Неспорно је да је овде реч о политичком питању које је у суштинском сукобу са језичком реалношћу, те је заступницима тезе о различитим стандардним језицима сасвим јасно да однос српскога и *бошњачкога* стандарда није и не може бити једнак односу српског и руског, а камоли српског и француског. Зато се сама расправа о тим проблемима у целини с предложена два правописа, три историје језика, две историје књижевности и сл. не може свести на ранг озбиљне расправе, него на ранг политичкога терора, јер је у питању чиста политичко-терминолошка расправа, нарочито ако се има на уму чињеница да се подела језика ионако и другде увек заснива на политичким разлозима (стандардизација, државне границе и сл.).

Тако, на пример, Кинези имају 240 дијалеката, и међу њима би макар стотину могли имати ранг језика. Тамо, у таквим случајевима Кинези на ТВ титлују те говорнике, па је Кинезима и поред свега тога, то један јединствени књижевни, мандарински језик (који је темељ стандарда),<sup>7</sup> и њега форсирају као државни,<sup>8</sup> а Кинеза ипак,

6 <https://naukaikultura.com/grogirana-pamet-o-bosanskom-jeziku/> (23/12/2021).

7 Пекиншки варијетет, изговор, тзв. путонгхуа – савремени стандард није скроз исти као пекиншки више, али и мандарински има своје дијалекте.

8 Који је према неким ауторима чисто политичка чињеница. Постоји и књижевни кантонски, рецимо у Хонг Конгу или шангајски. Према мишљењу Мата Каповића (усмено) кинески има више „дијалеката“ који су структурално заправо језици и ти се регионални језици могу делимично употребљавати и у службеним приликама – нпр. кантонски у Хонг Конгу, а у последње време се у Кини све више форсира баш мандарински па се онда, рецимо, традиционални шангајски у Шангају све мање употребљава.



има „мало више“ него Бошњака, Хрвата и Црногораца заједно. Распарчавање језика,<sup>9</sup> тачније растурање српскога језика и идеја да се тај језик прогласи полицентричним у последње време чује се све више. Сва је истина да истакнути слависти знају праву природу проблема и одолевају захтевима за деобу. У нашем случају то би могло значити да се ти „центри“ налазе у Загребу, Сарајеву, Подгорици и Београду и ваља питати пропагаторе те памети хоће ли се арапски језик, по истој формули, распасти на 22 полицентрична језика – јер неко рече да има толико арапских нација. Та прича о полицентричности језика показује сав апсурд такве језичке памети, и ту је бесмисленост Милош Ковачевић сасвим коректно назначио у идеји која се не може порећи, говорећи о Декларацији о заједничком језику, формулисаном у Сарајеву 2017: „Декларација као основни циљ има рјешавање“ српског националног и језичког питања у БиХ и Црној Гори, тако што ће се Срби превести у Босанце и Црногорце, а српски језик укинути у „босанском“ или „црногорском“, остављајући могућност да српски језик као варијанта обитава само у Србији. И да се све српско и у филологији сведе само на *србијанско*.<sup>10</sup> Може се и то догодити, али макар вреди подсетити: *македонски* је утемељен – 2. августа 1944, *босански* – 27. септембра 1993, *црнојорски* – 21. маја 2006. године, а српски је стар макар 2000 година и о томе сведочи Плиније Старији списком од 27 херцеговачких племена из оног времена кад је Син Божји имао 12 година – ако заборавимо онај посредни податак да су српски језички корени, пре пет хиљада година, покренути с Балкана и преко Руске низије и јужног Урала, стигли до Индије и до тога да их Панини, на 400 година пре Христа „углача као санскр[ит]“ (Петровић 2022).

На то се своди сва хрватскобосанскобошњачкоцрногорскосрпска полицентрична памет. Али, не да се језик ситним трговцима. И нико га не може ни купити ни поткупити!

Свесни смо чињенице да се налазимо у једном важном историјском и политичком тренутку и политичким приликама кад треба да се опредељујемо између простих историјских и лингвистичких чињеница и „тумачења“ неуких „интерпретатора“ по којима су *Повеља Кулина бана* и *Чајничко јеванђеље* писани *босанским* језиком. Једно је сигурно, тешко се могу објашњавати научне чињенице: не може се име језика изводити из имена *државе*, а књижевност из имена *носилаца језика* и они „зналци“ који се за то

9 О распарчавању в. више у Петровић 2018.

10 Ковачевић [интервју] 2018.

залажу имају право на то да се ругају и свом језику и својој држави, али своју бруку и своје незнање не могу просипати по Србији.

У нашој средини не може бити више решења, односно да се признаје и *босански* и *бошњачки*. Став мора бити потпуно јасан и морамо се држати лингвистичких критеријума. Ако ишта од тога признамо, онда морамо прихватити чињеницу да смо се при доношењу такве одлуке држали ванлингвистичких критеријума, јер се све помешало. Нажалост, често онако како одговара појединцима и групама. То збуњује свакога. И обичног човека, а поготово србисту. И иде се ка збуњивању и једној дезоријентацији, а поставља се питање која је сврха. Решење је блокирати све осим промоције српскога језика, само је питање на који начин. До скоро је српски језик проглашен жртвом, јер се све у њему распадало због некакве енглеске речи. Међутим, наш језик има чврсту структуру и фонолошку и морфолошку, и творбену, и синтаксичку. Српски језик има вишевековну старину, а остали језици на српском су утемељени – јуче! Његово богатство јесте што има дијалекатску разуђеност. Стога сматрам да је та прича пренаглашена, баш као и она друга, сада веома актуелна о родно осетљивом језику која је закупила пажњу готово свих лингвиста. Српски језик јесте (нај)стар(ији) језик на овом простору и његова структура биће неуништива док постоји и последњи његов говорник који се потписује ћирилицом! Очигледно је да са српским језиком проблеме имају – други. И то – нерешиве проблеме.

Ово је лепа прилика да сви ми заједно предложимо решење, аргументовано и јасно, они који добро познају историју српскога језика и они који се баве стандардологијом. А сада су, ауторитети, итекако потребни, јер језик, једнако као ни друштво, не може бити препуштен „анархији“ и „улици“ и потребан је неко ко ће одредити шта и како и куда даље?

Очекујем да ће све то имати одјек какав треба да има, пошто српски језик не сме изгубити битку, иако стрепим, јер ми на ум падају речи професора Драгољуба Петровића: „Српска лингвистика, једноставно, одавно се налази у некаквој врсти светског затвора, без реалних изгледа да из њега буде ускоро ослобођена и због тога је тешко говорити о перспективама славистике уопште и србистике посебно“.<sup>11</sup>

11 Разговор с Милошем Јевтићем у емисији „Гост Другог програма Радио Београда“, 30. октобра и 7. новембра 1997.

Истичући овај проблем на СП Српска књижевност и језик на Државном универзитету у Новом Пазару доведиће се у питање и многе друге појединости српске културне историје које се сада или намерно превиђају или историјски „ревалоризују“ и „уписују“ у тековине других култура. Ако, пак, све оно што су далеке и већ готове историјске чињенице ипак препустимо историји, пажљивије бисмо морали пратити бар оно што нам се сада догађа или што је алармантно. То професор Драгољуб Петровић зове „прекрађе“ које су почеле, односно боље рећи, које су већ „одмакле, а Срби се понашају као да се ништа не дешава“! (1997).

Актуелна питања су друштвено провокативна, а лингвистички значајна. Ако се то сада пусти и пропусти, односно будемо бесловесни сносићемо националну одговорност, не само научну, јер се ово касније лепезасто може ширити ка свим универзитетима у Србији, и никако се не можемо сакривати иза мисли да се ништа не питамо. Чини се да је ово преломни тренутак да нешто о свему овоме кажемо, те да српски језик добије нешто од нас, а лако ћемо решити проблем родно осетљивог језика.

И као што рече Радоје Симић (2011: 21): „Куда ћемо кренути, зависи од нас самих. Али уз једну напомену: у одлукама од националног значаја не би ваљало руководити се себичним и непринципијелним интересом, већ свешћу о значају проблема којем приступамо. Најгоре ће ипак бити, ако пристанемо на диктат уметника закулиских борби који лични интерес стављају на прво место, а заташкавање и манипулацију примењују као најефикасније средство у борби за приватни бизнис представљен као начелно залагање за националну ствар“.

У оваквим околностима и на овом простору, разуме се, српски језик јесте у великом „проблему“<sup>12</sup>, јер фактички зависи од појединца, пријатељских и колегијалних односа које има на факултетима, богорадећи по „надлежним институцијама“ – најчешће остаје беспомоћан<sup>13</sup>.

12 „Право на властите идеје о језику, идентитету итд. не дају никоме право да их користи као параван за штетне језичне политике, нити да икоме брани да их критикује, као што не може бити прихватљиво ни да се незнанствене идеје бране тобожњим позивањем на знаност“ (Каповић 2022: 125).

13 Стога М. Бабић (2016: 142) истиче да „заштита српског језика као најважнијег националног духовног богатства мора бити институционална и може се водити само научним чињеницама“.

И на крају, а још једном, многе од ових појединости указују на то да се настоје у СП Српска књижевност и језик уградити елементи *босанској језика* и *бошњачке књижевности* – што је двоструко проблематично: термин босански језик оспорио је Одбор за стандардизацију српског језика,<sup>14</sup> а термин бошњачка књижевност оспоравају творци *босанској језика* јер она није настала на *босанском језику*. Пре него што се реши тај *терминологишки спор првој рега* ризично је упуштати се у неке озбиљније промене СП Српска књижевност и језик.

И да завршим Његошевом реченицом: „Овде људско запире познање!“

## ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 2016:** М. Бабић, *Проблеми српској језика*, Београд: Јасен.
- Каповић 2022:** М. Каповић, „O standardnom dijalektu, nacionalizmu i ideologiji“, *Jezikoslovlje*, Zagreb, 87-128.
- Ковачевић 2003:** М. Ковачевић, *Српски језик и српски језици*, Београд: БИГЗ – СКЗ.
- Ковачевић 2006:** М. Ковачевић, „Српски као већински и мањински језик у Србији“, *Узданица*, 9-15.
- Ковачевић 2018:** М. Ковачевић, „Код Бошњака данас је на дјелу 'повампирена' Калајева језичка политика!“ [интервју], *Искра. Свејила стјрана свејла*, 26. 08. 2018.
- Матасовић 2019:** R. Matasović, „O položaju i identitetu hrvatskoga jezika u BiH“, *Vijenac* 654, *Književni list za umjetnost, kulturu i znanost* 28. оžujka. *Jezikoslovlje*, Naslovnica, Zagreb.
- Петровић 1997:** Д. Петровић, *Разговор с Милошем Јевтићем у емисији „Госћ Другој иројрама Радио Београда“*, 30. октобра и 7. новембра 1997.
- Петровић 2018:** Д. Петровић, *Српски језички зајерци*, Београд: Мирослав.
- Петровић 2021:** Д. Петровић, <https://naukaikultura.com/grogirana-pamet-o-bosanskom-jeziku/> (23. 12. 2021), приступљено 29. 1. 2023.
- Петровић 2022:** Д. Петровић, *Вук и српски језички њоломи*, <https://izmedjusnajave.rs/> (19. 11.2022), приступљено 29. 1. 2023.

14 На ово питање у хрватској средини реагују на следећи начин, на пример, академик Ранко Матасовић истиче да је „босански сада назив којим Бошњаци називају свој стандардни језик, а који Хрвати називају бошњачким, у складу с правилом да се имена језика изводе из измена народа (као *њемачки* од Нијемац, *француски* од Француз, *талијански* од Талијан, и слично). И наравно, то не значи да ми Хрвати желимо оспорити право Бошњацима да развијају свој властити стандардни језик и да га они називају како желе, док га ми на стандардном хрватском језику називамо бошњачким. То није нимало различито од неспорне чињенице да Нијемци свој језик називају *deutsch*“. Међутим, он даље истиче да нико нема „права наметати тај језик босанскохерцеговачким Хрватима“, јер „хрватски језик већ постоји, он је стандардни језик за све Хрвате и босанскохерцеговачки дио хрватскога народа не ће га ни под коју цијену напустити како би прихватио који други језик“ (2019).

**Симић 2011:** Р. Симић, „Начело 'пиши као што говориш' двеста година после Мркаља“, *Научни састџанак славистиџа у Вукове дане*, 40/1, 15-21.

**Службени гласник Републике Србије**, бр. 72/09.

**Вечерње новости. Друштво**, Srpskog jezika manje a bosanski jača, Београд (18. 6. 2019).

<https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:801188-Srpskog-jezika-manje-a-bosanski-jača>, приступљено 27. 1. 2023.

**Политика**, Не постоји посебан језик Бошњака, Београд (17. 7. 2019). <https://www.politika.rs/scc/clanak/>, приступљено 27. 1. 2023.

## POSITION OF THE SERBIAN LANGUAGE AT THE STATE UNIVERSITY IN NOVI PAZAR

### *Summary*

The paper examines the position of the Serbian language at the State University of Novi Pazar, with particular reference to Serbian Literature and Language, indicates potential hazards and makes recommendations for improvements.

*Key words:* Serbian language, State University of Novi Pazar, Serbian literature and language.

Dragana S. Novakov



Нина З. Говедар\*

Универзитет у Бањој Луци  
Филолошки факултет  
Катедра за србистику

## ГРАНИЦЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ДИЈАЛЕКАТСКА КЊИЖЕВНОСТ

Простирање српског идентитета и културе неумитно се поклапа са границама српског језика као главног носиоца културног и културолошког развоја, како у историјском, тако и у просторном контексту. Будући да се однос према језику једног народа понајбоље одсликава кроз књижевност на њему писану, у овом раду постављамо питање статуса дијалекатске књижевности на српском говорном подручју, те њене укључености у наставне програме. Констатујемо како нам познавање дијалекта/дијалеката омогућава нам да се повежемо са старијим генерацијама, њиховим начином живота, традицијском и културном заоставштином, те да на основу тога боље разумијевамо сопствену прошлост и прошлост свог народа. Зато је дијалекат важна карика у изградњи не само личног него и колективног идентитета цијелог народа. У раду се разматра функционалност и естетска улога дијалеката у књижевним дјелима, те се нуди могуће проширење обухвата појма дијалекатске књижевности.

*Кључне ријечи:* дијалекат, књижевност, границе, маргина, култура.

Простирање српског идентитета и културе неумитно се поклапа са границама српског језика као главног носиоца културног и културолошког развоја, како у историјском, тако и у просторном контексту. Колико кроз историјска преплитања, толико и кроз савремена преклапања и контакте – језик је тај који нам најконкретније одговара на питање граница, индивидуалног и колективног, контактнoг и интегралног, иманентног и преузетог. Питање језика, из данашње позиције, могуће је проблематизовати са просторног, временског, културолошког и социолошког становишта. Док нас простор упућује на географско распрострањавање језика, контакте са сусједним језицима и питања савремене комуникације, временска/историјска перспектива нуди својеврсну вертикалу сагледавању проблема граница у смислу детерминисања поријекла језика и, посебно, успостављања језичког стандарда.

С обзиром на заједничку политичку и друштвену прошлост народа на Балкану, српски језик се налази у специфичном положају у

---

\* [nina.govedar@flf.unibl.org](mailto:nina.govedar@flf.unibl.org)

коме се изнова проблематизује његова распрострањеност и употреба у различитим географским и политичким срединама које су се осамосталиле распадом Југославије (Србија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Црна Гора). Поред проблема просторних и временских граница српског језика, а посебно с обзиром на специфичности друштвеног уређења у 20. вијеку и језичке политике која је из њега произашла, посебну пажњу потребно је посветити унутрашњим раслојавањима<sup>1</sup> језика. Не залазећи у проблематику контаката и односа према другим језичким стандардима и варијететима у окружењу, овим радом желимо да скренемо пажњу на унутарјезичко раслојавање, односно дијалекатске специфичности српског језика и чињеницу да се књижевност писана на дијалекту (у потпуности или само дјелимично) често налази у подређеном положају у свим областима књижевне продукције и рецепције (издаваштво, промоција таквих издања, тиражи, удио дјела писаних на дијалекту у наставним програмима), а посебно у наставном контексту.

Будући да је стандард српског језика формиран селективно, базирајући се на двама дијалектима, тј. узимајући их као основу, али не и као искључиви формални оквир, оно што данас сматрамо стандарним, односно књижевним српским језиком заправо је идиом који надилази појавност и садржај било ког специфичног народног говора. Самим тим, стандардни изговор никоме од говорника српског језика није у потпуности иманентан, иако су говорници појединих његових дијалеката својим језичким осјећањем и изразом ближи стандарду. У складу са унитарном политиком обје Југославије (Краљевине, а затим и ФНРЈ/СФРЈ), незванична културна политика била је усмјерена ка његовању грађанског друштвеног слоја који се, као доказ припадности новоуспостављеном социјалном миљеу, служио претежно стандардним језиком. Народни говори<sup>2</sup> били су

1 Језичка раслојавања најчешће се сагледавају из више углова, па се тако говори о 1) територијалном (дијалекти и нарјечја), 2) социјалном (социолекти), 3) функционалном (употребни стилови) и 4) индивидуалном (идиолекти) раслојавању (уп. Бабић 1994: 193). У савременој језичкој пракси ова раслојавања се, готово без изузетка, донекле преклапају, те заједно чине специфичне *вернакуларе*, односно језик у живој употреби – „свакодневни нестандардизовани говорни језик урбаног подручја“ (Појмовник: *вернакулар*).

2 „У србистици, односно српској традиционалној дијалектологији, дијалекат се углавном дефинише као нестандардни језички варијетет / нестандардни народни говор који је настао територијалним раслојавањем језика. За дијалекте урбаних центара се у новије време уобичајно термин *вернакулар*. Урбане језичке варијетете на српским дијалекатским подручјима чини, пре свега, њихово дијалекатско залеђе, тј. они су задржали дијалекатску основу околних руралних средина” (Појмовник: *дијалекат*).



стигматизовани као биљег који без грешке указује на неплеменито поријекло становника из провинције. Стога су, као и свака друга очигледна дистинкција, били непожељни у јавном простору. Протјерани су из канцеларија, са јавних скупова и из школских учионица као показатељ мање вриједности, недовољности или неуклапања у *ижељни* социјални круг.

Међутим, управо дијалекти у српском језику имају кључно мјесто у очувању језичког богатства и културног идентитета. Они омогућавају говорницима народних говора да изразе своју припадност локалној култури или одређеном географском простору, те да кроз дијалог очувају своје локалне карактеристике, традиционалне вриједности, обичаје, културу и наслеђе. Познавање дијалекта/дијалеката омогућава нам да се повежемо са старијим генерацијама, њиховим начином живота, традицијском и културном заоставштином, те да на основу тога боље разумијевамо сопствену прошлост и прошлост свог народа. Зато је дијалекат важна карика у изградњи не само личног него и колективног идентитета народа. Такође, специфичност општења на дијалекту омогућава темељније повезивање говорника из различитих језичких средина, будући да се и одступање од стандардне норме доживљава као спецификум који повезује локалне говоре и периферне просторе српског говорног подручја. Препознавање језичких специфичности, било на ортоепском, граматичком или лексичком плану у пракси доприноси успостављању осјећају повезаности, прихваћености и, на неки начин, солидарности припадника различитих локалних говора. Иако је у теорији стандардни језик тај који културно и културолошки повезује све говорнике једног језика, специфичности локалних говора су те које у пракси доприносе преношењу и ширењу специфичних локализама у којима се огледају специфични културни концепти, а који доприносе проширењу свијести о општем националном и традицијском наслеђу. То је посебно примјетно када говоримо о старим културним и обичајним (обредним) обрасцима чији се трагови данас препознају у архаичној лексици или семантици појединих крајева, чиме се, ипак, одржава некакав континуитет не само језичке него и културне традиције. Употреба дијалеката помаже у очувању разноликости језичког екосистема и спречава монотонију и униформност језика, па је и простор за креативност и иновације у језичком изражавању много шири.

Такви су књижевни бисери, рецимо, завичајни рјечник *Лук и вода* Ђорђа Нешића у коме се кроз не потпуно типичну, али ипак

лексикографску форму, даје суштина живота у славонској равници, на ушћу Драве у Дунав. Читав један културни и традицијски простор описан је и уписан у тим пажљиво пробраним појмовима кроз које се сликовито описује живот и менталитет људи једног краја. Са друге стране, Ђуро Дамјановић слика портрет крајишког човјека у својој збирци *Мајла у рукама*, којом је кроз афористичан и пословичан израз, специфичан за Босанску Крајину, можда понајвише заслужио да га критика доживи као Кочићевог наследника. На сличан начин језиком свој родни крај боји Бранко Летић у роману *Шљива са нож-сјенком*. Матија Бећковић у својој поеми *Рече ми један чоек* користи ровачки говор источнохерцеговачког дијалекта како би што вјерније дочарао ритам и мелодију говора свог приповједача, док Видосав Стевановић у роману *Нишчи* примјењује сплет „језика књижевне норме, дијалекатског идиома, говора урбаних средина и језика старијих епоха“ (Јовић 1985: 81) како би нагласио жељене нијансе у карактеризацији својих ликова.

Упознавање са оваквом и овако локално обојеном књижевношћу (уз јасан став о књижевној вриједности изабраних дијела, свакако) може допринијети реализацији далеко већег броја васпитних и образовних циљева у наставном процесу од бављења статистиком о броју становника, менталитетским посебностима и развијеношћу привреде у оквиру националне географије или историје. Познавање дијалеката и упознавање са дијалектима, у том смислу, може да има значајан утицај на наше познавање и разумијевање историјских прилика, али и да нам да неке специфичне увиде када је у питању разумијевање антрополошких значајки појединих крајева. Подсјетимо се кроз колико су нас специфичних локалних карактеристика, обичаја и увјерења провеле јунакиње у *Пејријиним венцу* Драгослава Михаиловића или *Сари* Петра Сарића захваљујући дијалекатској обојености свога језика.

Поставља се питање да ли је дијалекатска књижевност отклон (Новица Петковић) или бунт? Да ли је она изузетак или правило? Ако смо утврдили да је дијалекат један од културолошких спецификаума на којима се заснивају наша култура и традиција да ли онда маргинализујући дијалекат (и кроз књижевне текстове представљене у наставним програмима) својим ученицима сугеришемо да је он непожељан, да је егзотика која треба да остане окамењена као музејски експонат, да треба да се стиде свог говора и поријекла? Уколико се центар према периферији односи са подсмјехом и ниподаштавањем, то готово без изузетка сушереше својеврсну

кризу центра, како наводи Јовановић (2008: 37), што је само додатни разлог за инсистирање на учвршћивању културних и културолошких образаца који долазе са маргине, јер је дијалектика периферија–центар у сталном динамизму. Дијалектизми у књижевности, у том смислу, могу представљати естетску одступницу од норме, стандарда, општеприхваћених образаца, неку врсту отклона од културе центра, али и исказивање пијетета и снажне потребе „писаца са тла периферних дијалеката да конзервирају језичко стање које се неповратно брише пред снажним ударом књижевног језика и његовим моћним инструментима – образовном систему и масовним медијима“ (Милановић 2008: 43).

Је ли Цвијићев динарски тип који говори источнохерцеговачким дијалектом прототип коме се данас неупитно тежи? Шта ћемо са менталитетским разликама које се очитују, између осталог, и у говору? Јужњаци су брзи, ватрени, предузимљиви – такав им је и језик: одсјечан, брз, са много изостављања и вокала и сугласника, изговорног прилагођавања. Војвођани, у складу са равницом у којој живе, имају много спорији и тромији дух – све је полако, натенане, широко и развучено. Такав им је и говор. Како би то ђаци из Требиња или Неготина требало да сазнају и доживе, ако не кроз Сремчеве попове и Ивкову славу? У вези с тим, Мило Ломпар (2008: 88–89) се пита: „Зар нам приповедање Стевана Сремца не открива унутрашњу полифонију српске културе унутар изразито индивидуалног талента? Отуд можемо закључити – ако ствари сагледамо из најопштије перспективе – да улога дијалеката у нашој књижевности, било да говоримо о дијалектима писаца који припадају јужној и старој Србији, било да говоримо о дијалекту писаца који припадају српској Далмацији, открива нешто битно и, можда, одлучујуће о целини нашег бивствовања.“

Како се језичка култура и свијест о културном и културолошком значају језика понајприје и понајвише развија управо у формативним годинама и у школском контексту, формирање свијести о језичкој раслојености као језичком богатству требало би подстицати управо у наставном контексту – доводећи ученике у контакт са различитим територијалним и социјалним језичким варијацијама и на часовима језика и на часовима књижевности. И у овом смислу дијалекатска књижевност у наставном контексту може да има вишеструку улогу. На првом мјесту, ученици се сусрећу са језичким специфичностима и нијансама кроз које се сликају ликови у књижевним дјелима и посредно доживљавају и боље разумију менталитетске одлике

појединих крајева нашег језичког простора. То доприноси очувању локалног идентитета и јачању припадности заједници. Такође, сусрет са нестандартним језичким облицима у оквиру књижевних дјела доприноси осјећају валидације, тј. потврђује културну вриједност дијалекатских говора, како у историјском контексту, тако и у погледу питања савременог језика. Сусрет са дијалектом кроз књижевне текстове ученицима сугерише да локално маркирана употреба језика има своје мјесто и своју функцију, те указује на њену културолошку вриједност и важност очувања сваког језичког спецификаума. На тај начин, ученицима бива јаснија дистинкција између *јавне* и *приватне* употребе језика, односно између прилика у којима свака од језичких варијација може да нађе своју примјену. То нам омогућава да умјесто да протјерујемо дијалекте из јавног живота и школских клупа, јасно видимо и знамо у којим приликама и како можемо користити стандардне, односно нестандартне језичке облике, као и шта својим избором језичког *арсенала* сугеришемо саговорнику. Трећи важан аспект јесте проблем естетског обликовања умјетничког свијета, који се релативно једноставно преноси на ученичко искуство доживљаја и разумијевања реалног свијета, што нам омогућава да радимо на развоју емпатије, емоционалне интелигенције и комуникацијских компетенција наших ђака. Књижевност на дијалекту доноси аутентичне гласове људи који говоре одређени дијалект. То омогућава изражавање мисли, емоција и искустава на начин који је близак и природан говорницима специфичног дијалекта, чиме се постиже аутентичност и интимност у књижевном стваралаштву.

Не треба занемарити ни чињеницу да књижевност на дијалекту може привући ширу књижевну публику, укључујући људе који су емоционално и културолошки повезани с одређеним дијалектом. Ово отвара простор за дијалог и размјену између говорника дијалекта и оних који нису упознати с тим дијалектом, чиме се подстиче боље међусобно разумијевање и разноликост.

Поједина истраживања указују на чињеницу да на српском говорном подручју мање од половине становника говори језичким стандардом (Михаиловић 2007: 10). Међутим, иако су језичке политике у новије вријеме отвореније према дијалекатским говорима, стигма је и даље присутна – како у школском систему, тако и у јавном простору. Све је очигледнија дискрепанција између формалне употребе стандардног језика (нпр. у медијима из домена јавног сервиса и националних медија у којима се његује једна врста језичког пуризма), и нормализације карикиране и наглашено

неправилне употребе језика у савременим медијима и свакодневной приватној комуникацији. Оно што почиње као иронијски отклон према строгим језичким нормама и пуристичким захтјевима за искључивом употребом стандардног језика, те као врста разликовног обиљежја специфичних социјалних категорија, посљедично доводи до занемаривања језичке реалности у којој паралелно могу да постоје и стандардни и вернакуларни језички израз. У таквој атмосфери, већ годинама свједочимо све мањој заступљености дјела написаних на дијалекту у наставним програмима за Српски језик и у Србији и у БиХ<sup>3</sup>.

Дијалекатском књижевношћу, према ауторима *Речника књижевних ѿермина* (РКТ 1986: 121–122), сматра се „умјетничка, писана књижевност створена на дијалекту једног књижевног језика, а настала након формирања заједничкога књижевног језика као нормираног стандарда“, што искључује народну и усмену књижевност, али и ставља у прилично недефинисан положај дјела која су писана на регионалним језицима, односно дијалектима прије успостављања стандарда (попут дијела дубровачке књижевности, на примјер). Такође, аутори РКТ наглашавају како дијалекатску књижевност не треба изједначавати са регионалном или завичајном књижевношћу, па је овдје важно констатовати како до преклапања ове двије категорије, ипак, често долази (посебно када је у питању књижевност граничних крајева – Јужне и Источне Србије или Босанске Крајине, рецимо). И у РКТ Института за књижевност и уметност (1986) и у *Речнику књижевних ѿермина* Тађе Поповић (2007: 141) наглашава се како кориштење дијалекта у књижевном дјелу не чини то дјело дијалекатском књижевношћу, али је, такође, важно истаћи примјере дјела у којима се дијалекат користи као примарни језички израз и средство карактеризације ликова, док се стандард користи у, такорећи, корективне сврхе. Такође, у дефиницијама дијалекатске књижевности које се дају у оба рјечника инсистира се

3 У наставном програму за пети разред од дјела која нису писана (искључиво) књижевним језиком (на екавици) налазе се (поред избора из народне књижевности), *Чича Јордан* Стевана Сремца и *Поход на Мјесец* Бранка Ђопића. У шестом разреду то су *Јаблан и Јазвац ѿред судом* Петра Кочића, *Бојовљенска ноћ* Светозара Ђоровића, *Чудесна сирава* Бранка Ђопића; у седмом *Прича о кмету Симану* Иве Андрића, *Горски вијенац* Петра Петровића Његоша, *Пилијенда* Симе Матавуља, *Кроз мећаву* Петра Кочића. У наставним програмима за средње стручне школе овакви текстови су још слабије заступљени, те се први јавља тек у другом разреду – *Поваретта* Симе Матавуља, у трећем *Претјузничко вече* и *Вече на шкољу* Алексе Шантића, те *Нечистија крв* и *Кошћана* Боре Станковића; у четвртм избор из Ђопићеве збирке *Башија сјезове доје* и одломак из романа *Прољећа* Ивана Галеба Владана Деснице.

на томе да су дјела у цјелини писана на дијалекту (да се дијалекат не користи *само* као начин сликања ликова), те се констатује како српска књижевност нема дијалекатску књижевност, будући да су сва дјела која би се тако могла окарактерисати (каква су на примјер дјела дубровачке или староштокавске књижевности – Јовановић 2008: 24) писана прије успостављања заједничког стандарда. На исти начин аутори сматрају не постоји ни хрватска дијалекатска књижевност прије 20. вијека, односно прије успостављања заједничког стандарда, јер кајкавштина и чакавштина прије стандардизације представљају легитимне регионалне језике. У српском језику, ипак, постоји регионална лексичка, синтаксичка, па и морфолошка специфичност говора који се јављају у књижевним дјелима, а коју данас не можемо игнорисати, као што је случај са Матавуљевим дјелима.

Стога, чини нам се да би данас било функционалније под дијалекатску књижевност сврстати:

1. дјела у којима се дијалекат појављује спорадично, као говорни тип и један од начина карактеризације књижевних ликова (Стеван Сремац: *Зона Замфорова* или *Ивкова слава*);
2. дјела која су писана на дијалектима прије успостављања стандарда (Марин Држић: *Дундо Мароје* или *Новела од Сџанца*);
3. дјела савременије продукције (након успостављања језичког стандарда) која су у потпуности написана у једном дијалекту (Драгослав Михаиловић: *Пејријин венац*).

Сва три ова облика тек су спорадично заступљена у наставним програмима, посебно у програмима за млађе узрасте (нижи разреди основне школе) и програмима за средње стручне школе, чиме се јасно имплицира став да је дијалекатска књижевност на неки начин тек споредни рукавац националне књижевне продукције, те да је њена вриједност у односу на дјела писана на *сџангарду* мања. Овдје у обзир треба узети и примјетно мању заступљеност писаца са ијекавског говорног подручја у школским програмима, што је посебно примјетно у наставним програмима Републике Србије.

На концу, будући да смо констатовали како нам је дијалекатска књижевност изузетно важна ради очувања и валоризације језичке разноликости, закључујемо да ју је у далеко већем обиму неопходно уврстити у наставне програме и за основну и за средњу школу. Она наглашава богатство и јединственост различитих дијалеката, чиме се доприноси очувању културног идентитета и језичке баштине. Књижевност на дијалекту може бити

мјесто за наставно експериментирање језиком, стварање нових израза и облика изражавања. Поред тога што подстиче књижевне ствараоце да буду креативни, истражују границе језика и доносе свјеже перспективе у књижевност, књижевност писана дијалектом може да буде полазишна тачка за бројне стваралачке приступе у настави културе изражавања, као и подстицај ђацима на трагање за сопственим *мајтерњим мелодијама* и истраживање дијалекатских особености свог краја, чиме се продубљује познавање и поштовање породичне и националне баштине.

## ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 1994:** Stjepan Babić, „Jezična raslojenost“, *Filologija*, 22–23, Zagreb, 193–199.
- Јовић 1985:** Душан Јовић, *Језички систем и његовска грамајшика*. Београд: БИГЗ.
- Јовановић 2008:** Бојан Јовановић, „Српски језички идентитет у рајама договорне науке“, у: *Дијалекти и српска књижевност: тема Борине недеље 2007*, Врање: Књижевна заједница „Борисав Станковић“, 15–37.
- Ломпар 2008:** Мило Ломпар, „Полифонија српске културе“, у: *Дијалекти и српска књижевност: тема Борине недеље 2007*, Врање: Књижевна заједница „Борисав Станковић“, 79–89.
- Милановић 2008:** Александар Милановић, „Напомене о дијалектима у српској књижевности“. *Дијалекти и српска књижевност: тема Борине недеље 2007*, Врање: Књижевна заједница „Борисав Станковић“, 39–52.
- Појмовник:** *Појмовник српских лингвистичких термина*. Институт за српски језик САНУ: Одсек за стандардни језик. Доступно на: <https://www.lingvistickitermini.rs/pojmovnik>. Приступљено: 17. 5. 2023.
- РКТ 1986:** *Речник књижевних термина*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Поповић 2007:** Тања Поповић, *Речник књижевних термина*. Београд: Логос арт.

---

## BOUNDARIES OF THE SERBIAN LANGUAGE AND DIALECT LITERATURE

### *Summary*

The expansion of Serbian identity and culture inevitably coincides with the borders of the Serbian language as the main carrier of cultural and cultural development, both in the historical and spatial context. Since the attitude towards the language of a nation is best reflected through the literature written in it, in this paper we raise the question of the status of dialect literature in the Serbian-speaking area, and its inclusion in teaching programs. We note that knowing the dialect/dialects allows us to connect with the older generations, their way of life, traditional and cultural heritage, and that on the basis of this, we can better understand our own past and the past of our people. That is why the dialect is an important link in the construction of not only the personal but also the collective identity of the entire nation. The paper discusses the functionality and aesthetic role of dialects in literary works, and offers a possible expansion of the scope of the term dialect literature.

*Keywords:* dialect, literature, borders, margin, culture.

Nina Z. Govedar



Татјана Г. Трајковић\*

Универзитет у Нишу  
Филозофски факултет  
Департман за србистику

## СРПСКИ ЈЕЗИК ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ГОВОРНИКА ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОБЛАСТИ<sup>1</sup>

У раду се даје преглед ставова о представницима призренско-тимочких говора српског језика и појашњење њиховог положаја у нашем друштву. Циљ рада је да се обнављањем важних питања о језику и о његовим носиоцима, као и о различитостима међу њима, превазиђу предрасуде и неоправдани негативни ставови према онима који су својим дијалектом удаљенији од стандардизованог варијетета. Овом расправом се тежи сигурнијем успостављању једнакости говорника српског језика на свим друштвеним нивоима: наставном, образовном, научном, општекомуникацијском.

*Кључне речи:* српски језик, призренско-тимочка дијалекатска област, предрасуде, носиоци дијалекта.

*„Нийодашийавање дијалекта долази или из незнања, или из погрешној уверења или из њакости у односу на другој.“*

Недељко Богдановић<sup>2</sup>

### 1. УВОД

1.1. Тема којој се домаћи лингвисти повремено враћају јесте статус дијалеката у окружењу којим влада стандарднојезичка норма заснована на новоштокавским српским говорима. У том односу посебна пажња се увек посвећује социолингвистичком феномену „надређених” и „подређених” варијанти једног језика, а конкретно, у случају српског језика, то би био однос: стандардни варијетет

---

\* tatjana.trajkovic@filfak.ni.ac.rs

1 Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-47/2023-01/ 200165).

2 Из интервјуа са проф. Недељком Богдановићем: <https://blog.filfak.ni.ac.rs/teme/jezici-lingvistika/item/511-intervju-sa-prof-dr-nedeljkom-bogdanovicem>

српског језика и новоштокавски говори према осталим дијалектима, а посебно према косовско-ресавским и призренско-тимочким говорима, који се у нашем друштву често етикетају као они који су „неправилни”, па самим тим су њихови носиоци „смешни, глупи, нижег ранга”. Овом приликом још једном подсећам управо на ту тему с посебним задржавањем на говорима призренско-тимочке области. Циљ овог рада је да се да осврт на досадашња истраживања и ставове поводом статуса призренско-тимочких говора међу осталим варијететима српског језика и положај призренско-тимочких говорника у домаћем друштву с обзиром на одавно изграђене предрасуде о њима као о „необразованим” или „неспособним” представницима српског језика. Ово је још један у низу покушаја да се поводом таквих устаљених и често понављаних негативних ставова извуку поуке о развоју нашег језика, о његовом савременом стању на ширем плану, о потребама његових говорника и о могућим решењима која би могли да предузму не само струка, већ и друштво у целини.

1.2. На основу искустава стечених у вишегодишњем директном контакту са представницима призренско-тимочких говора, дошла сам до кључних питања којима су они преокупирани у вези са својим положајем у друштву као представници говора који у највише елемената одступају од нормиране варијанте српског језика. То су питања која се понављају на јавним расправама, трибинама, округлим столовима, али и у неким другим ужим конверзацијама. Моја одговорност да пренесем шта се то пита наш човек са југоистока Србије потиче из моје друштвене, професионалне и личне улоге, што подразумева да наступам не само као професор са нишког универзитета, не само као наставник српског језика и књижевности, не само као дијалектолог, већ и као изворни призренско-јужноморавски говорник. Дакле, оно што се најчешће може чути код представника призренско-тимочких говора јесу питања која углавном остају отворена, а дати одговори само су привремени и без конкретних решења:

1. Зашто се стидимо свог дијалекта? Односно: Докле иду границе поштовања неког говорника српског језика?
2. Докле заиста иду границе употребе дијалекта? Односно: Које су стварне функције различитих варијетета српског језика?
3. Докле иду границе учења стандардне српске акцентуације? Односно: Да ли просечан ученик или човек уопште са простора

призренско-тимочких говора може да научи новоштокавску акцентуацију?

4. Да ли филмска и сличне реализације књижевних дела на дијалекту треба да буду у потпуности на дијалекту или делимично? Односно: Докле иду границе употребе дијалекта српског језика у оваквим и сличним ситуацијама?
5. Да ли треба „титловати” / преводити филмска остварења у којима се говори на дијалекту? Односно: Докле иду границе разумевања у једном језику? Ово би се могло поставити и на другачији начин: Ако преводимо сопствене дијалекте, да ли то значи да се не разумемо?

На основу оваквих и сличних питања рекло би се да не треба говорити само о хоризонталним границама српског језика, већ и о његовим вертикалним границама, које имају велики значај нарочито у савременом друштву.

1.3. Иако у овом раду говорим пре свега о носиоцима призренско-тимочких говора, све ове недоумице могу се односити на било ког представника неког другог дијалекта. Ту су староштокавски, пре свега косовско-ресавски говорници, затим ијекавци, који су пред налетом екавице почели губити свој ијекавизам. Мора се признати да најнезахвалнији положај у овом смислу ипак имају говорници из југоисточне Србије.

1.4. Желим скренути пажњу наше савремене лингвистике и (пре свега) нашег друштва на говорнике са призренско-тимочког простора и на њихову диглосивну природу. Они, наравно, напореда користе најмање два варијетета српског језика:

1. свој дијалекат, односно његову руралну или урбану варијанту,
2. стандардни језик, односно своју варијанту стандардног српског језика, која вероватно никада неће бити довољно добра да би се у потпуности испоштовала норма, ако ни због чега другог, онда сигурно због природе акцента.

1.5. Известан број наставника српског језика, али у највећем броју озбиљни лингвисти, разумеју о чему се ради, али као да то не схватају као проблем, већ као неко стање које је неминовно, па самим тим и непроменљиво; стање, које треба прихватити такво какво јесте, без икаквих могућности измена, побољшања. Локални стручњаци реагују, одговарају, аргументовано наступају, али изгледа да их нико не чује. Шта то значи: чујемо се ми међусобно, на тим нашим

локалним медијима, конференцијама, међусобно разговарамо тамо на нашем терену, али нас друштво у ширем смислу не чује.

## 2. ДИСКУСИЈА

Расправу о наведеним темама и отвореним питањима представићу кроз три поглавља посвећена *друшћиву*, *настјави* и *рестјандардизацији*.

2.1. *Друшћиво*. Није мали број радова који се баве питањима стигматизације говорника тзв. јужних дијалеката, ставовима према дијалекту, наставом српског језика на дијалекатском подручју, културом изражавања, а све у вези са односом стандарда и дијалекта. У њима налазимо закључке са ставовима аутора, а у неким има и конкретних предлога за даљи развој пре свега наставе која се мора директно суочити са двама идиомима српског језика.

2.2. Стигматизација говорника са одређених дијалекатских подручја, а нарочито са призренско-тимочког и косовско-ресавског, могла би се сагледати из два угла: стигматизација од стране представника оних говора који су обухваћени језичком стандардизацијом и стигматизација сопствених говора, односно лична стигматизација или самостигматизација. Свакако су оба ова приступа посебном истицању оних које „не говоре како треба” међусобно повезана, јер је лична стигматизација условљена овом првом, општедруштвеном стигматизацијом. То би значило да ће се утицај вероватно пренети и онда када би се променио ток односа према истакнутим говорницима – стварање позитивног става у ширем друштву јачаће и позитиван лични став.

2.3. Заступање става да је стандардни варијетет један и непоновљив „прави” и „правиан” говор доводи „до стигматизације регионалних и нестандартних варијетета као ’мање вредних,’ неправилних,’ искварених,’ ’ружних,’ ’неразвијених,’ и то посебно оних чија је дијалекатска основица удаљена од стандарда” (Илић 2011: 520). Особе које су препознате као говорници српског језика чији говор није усклађен са стандардним варијететом често су „жигосане”, а њихова различитост у говору доживљава се као слабост, па и хендикеп (Шаре / Станковић 2011: 52). Посебно забрињава чињеница да је стигматизација говорника са призренско-тимочке области препозната чак и на највишим филолошким нивоима (Шаре / Станковић 2011: 47, 50–51). Говорници из ових области се представљају као да немају *стјандарднојезичку комјетјеницију* (Шаре / Станковић

2011: 47, 49), те се самим тим говорници српског језика подвајају у две групе: *комјетненїни* и *некомјетненїни* (Шаре, Станковић 2011: 47). Овакво груписање и обележавање оних који немају (или не могу да имају) друштвено прихватљиве језичке одлике доводи и до „друштвене изопштености” негативно означене групе, која ће због тога покушавати да „поправи” свој положај. Ти покушаји могу ићи у два правца: што боље се прилагодити жељеном и траженом, односно стандардном варијетету, или своја стигматизована обележја довести до статуса нормирања (в. Шаре, Станковић 2011: 52). У првом случају, када говорник настоји да се приближи стандарду, долази до појаве о којој се у домаћој литератури све више пише – *језичка анксиозност* у условима употребе дијалекта, под чим се подразумева „комплексна социопсихолошка појава која се може јавити када се говорник нађе у ситуацији која од њега захтева да на одређени начин употребљава језик или језички варијетет којим не влада у потпуности” (Чопа 2018: 118). У таквом стању говорници обележених дијалеката окупирани су схватањем да њихов говор никада није довољно добро усклађен према захтевима нормативистике.

2.4. Иако за наш лингвистички свет готово да нема дилеме поводом статуса призренско-тимочких говора, то веома мало значи за општи друштвени поглед на говоре југоисточне Србије, што потврђују и речи Г. Николића (који је довољно дуго помно пратио стање дијалекта у свом окружењу да је дошао до закључака, које би лингвиста могао методолошки истражити и сигурно потврдити): „У практичном животу у Србији, од ставова малобројних дијалектолога много је важнији утисак обичних људи који не само да су коментарисали да им пиротски говор личи на бугарски, већ су неретко и саме становнике пиротског краја називали Бугарима. То су у пракси доживеле многобројне генерације Пироћанаца у прошлости, али и не само Пироћанаца” (Николић 2021: 149). Поред националне обојености оваквих изругивања, дијалекти јужне и источне Србије омаловажавају се и захваљујући економској неразвијености јер се „становници мање развијенијих делова неке земље често унапред перципирају као мање вредни, а уколико се деси да се у тим регионима говори дијалектом који се приметно разликује од стандардног говора, могућност њиховог ниског вредновања је још већа” (Николић 2021: 150). Такво поистовећивање је постало толико распрострањено у самом друштву да се његова очигледност пренела на телевизијске емисије и серије, што је било општеприхваћено са одушевљењем јер је служило за забаву (Милорадовић 2014: 148,

Петровић 2016, Николић 2021: 150). Показало се да чак и када се економске околности побољшају, то не утиче на јачање самопоуздања у употреби матерњег говора, јер се тада изгледа појављује „додатни мотив да онима који су их омаловажавали због говора сада показују да могу у свему да буду као они, не само по приходима већ и у другим областима, па и на пољу говора” (Николић 2021: 152). Дакле, могло би се рећи да смо дошли до парадоксалне ситуације у којој се показује да су фрустрације због омаловажавања дијалекта толико снажне да се чак и у околностима када се указује на вредност народног говора и када се очекује његова употреба, чак и онда када га други поштују, ми сами поштујемо као необичност и дивимо му се као да је „нешто што је раритетет, нешто што има драж егзотике” (Трајковић 2021: 88), ценимо као „музејски експонат” (Николић 2021: 153), али и даље не одустајемо од покушаја да досегнемо престижни варијетет. Тако долазимо до самостигматизације, која настаје као резултат повезивања дијалекатске речи и необразованости или примитивности и њиховог поистовећивања, због чега се избегавају дијалекатска обележја у сопственом говору (в. М. Николић 2011: 145–146, Судимац 2018, Новаковић 2020, Г. Николић 2021 и др.). Одрицање од свог дијалекта, макар он имао и стандардизоване елементе, те примена прекључивања кода код односа дијалекат : стандард уочава се чак и онда када се ради о избору између екавског и ијекавског изговора код ијекавских говорника (Ковачевић 2005, Трајковић 2017). Рекло би се да се представник неког дијалекта несигурно креће у простору сопствене идентификације. Као да се не могу са сигурношћу одредити за оно што је њихово лично обележје садржано у дијалекту. У савременом окружењу које нуди лакшу доступност свему, па и стандардној форми језика, може постојати израженија опасност за такав идентитет. Међутим, „то што у време информатичке револуције свет као да заиста постаје нека врста „глобалног села” не значи аутоматски и да престаје потреба за неким посебним, па и локалним идентитетима, које отеловљују и дијалекти. Поред комуникацијске функције, локални говор може да „служи (и) за изражавање локалности, солидарности, везаности за место и простор” (Петровић 2016: 535). Идентитет се може остварити дводимензионално, управо онако како га друштвене околности обликују, што се огледа у релацији дијалекат – стандард (в. Пауновић/Лопичић 2008: 369). Представник једног дијалекта би требало да се слободно и без икаквих устручавања и nelaгоде осећа делом своје дијалекатске заједнице, а истовремено и делом шире

заједнице говорника српског језика као целине. Понижавањем и ниподаштавањем његовог ужег, али вероватно и јачег, идентитетског опредељења огледаног у дијалекту, подстиче се слабљење везе са оном широм заједницом, што може довести до њеног потпуног кидања, чему можемо бити сведоци, али и они који ће спречити такав процес.

2.5. С друге стране, у једном делу савременог друштва уочавају се и другачије појаве у вези са односом говорника према сопственом дијалекту. На подручју призренско-тимочких и косовско-ресавских говора осећај за изнијансирану и одмерену употребу дијалекта или стандардног језика није нарочито изражена, те се дијалекат среће и у комуникативним ситуацијама у којима би се очекивао стандард и такав се однос према функцији језика и дијалекта не може довести у везу са нивоом образовања. Све то заправо је последица „уклапања у средину”, па и онда када се говорници након школовања врате у свој родни крај. У супротном, односно онда када не би прихватили завичајни говор, дошло би до етикетирања као да је неко ко се „одродио” или „погосподио” (в. Милорадовић 2014: 146). С. Милорадовић наводи да је „губљење норми у многим областима живота” довело и до губљења свести о „месту и статусу стандардног језика”. Тако је дошло до промене односа према стандарду, што постаје све чешће, интензивније и храбрије, те данас сведочимо ситуацији да млађи представници једног дијалекта у урбаним срединама теже стандарду у ограниченом броју ситуација, а тај стандардни варијетет опет је још једна нова форма, тзв. *суйсџандардни сисџем* као спој „локалног вернакулара и интернационалне лексикона” (в. Милорадовић 2014: 146, 148). Опредељење младих да се превасходно служе дијалектом процењује се као „граматички оквир за лексичку посебност”, па се тако развија једна урбана дијалекатска варијанта са нејасном границом између дијалекта и жаргона (Јањић, Чутура 2012: 64). Слично примећује и Г. Николић у Пироту, где на пиротском (или на некој новој варијанти пиротског) инсистирају млади, нарочито онда када желе да кажу нешто ефектно (Николић 2021: 146). Тежњу младих људи да на посебан начин укажу на своју идентификацију примећује се и ван локалног дијалекатског простора, те се некада препознаје као специфично истицање оригиналности, те се у том моделовању новог стандарда препознаје „језички егзибиционизам” (Милорадовић 2014: 149). Оваква новија дешавања у српским дијалектима указују на чињеницу да се млади својим говором све више приближавају својим дедовима и бабама, те се тако разликују од својих родитеља, што говори о једној новој појави, која условљава

да се морају релативизовати досадашња закључивања о томе да се из дијалекта уклањају најмаркантнији облици (Милорадовић 2016: 84). Резултати истраживања С. Милорадовић довели су до закључка да „стандардни српски језик у овим срединама [косовско-ресавским и призренско-тимочким] још увек не представља озбиљну конкуренцију урбаном дијалекту”, који је заправо „узуални стандард” за говорнике дијалекатског подручја (Милорадовић 2016: 84). У урбаној средини косовско-ресавских и призренско-тимочких говора ствара се нова норма која подразумева „поштовање правила кодификованог језика” али и „усклађивање говора са дијалекатском нормом средине у коју се враћа и у којој се живи” (Милорадовић 2016: 85).

Долазимо до неочекиване појаве да се дијалекатска обележја одржавају упркос интензивном деловању стандардног језика. Тако И. Влајковић и Д. Стаменковић (2011), истражујући стање језичког идентитета говорника са југа Србије у комуникацији на интернету, закључују: „Говорници овог дијалекта се, дакле, не либе да буду доследни свом језичком идентитету, иако се на њихов дијалекат често гледа као на мање вредан говор, неподобан за комуникацију, и приписују му се различите неоправдано негативне конотације (нижи интелектуални ниво, степен образовања и сл., што у перспективи представља и најзначајнији фактор који може довести до његовог потискивања) од стране говорника дијалеката приближнијим стандардном српском језику” (Влајковић/Стаменковић 2011: 1569). Дакле, и поред претпоставки да ће таква „језичка глобализација” утицати на то да се дијалекат повлачи, аутори схватају да се то ипак не дешава, макар не у очекиваном смислу и обиму (Влајковић/Стаменковић 2011: 1569), што се сигурно поклапа са закључком С. Милорадовић: „Брзина неутралисања дијалекатских особености на нашим просторима ипак је, чини се, нешто мања” у односу на период након Другог светског рата када су се села масовно напуштала услед убрзане индустријализације (Милорадовић 2014: 149).

### 3. НАСТАВА

Директан контакт стандардног српског језика и дијалекта у којем је могуће најотвореније учити престижни положај стандарда јесте тзв. *настава на дијалекатском подручју*, при чему се подразумева оно подручје чији дијалекат није обухваћен стандардизацијом. Досадашња наставна пракса часова предмета Српски језик и књижевност показала је да се најмање времена посвећује дијалекту,



односно оном елементу који чини прави, изворни језички темељ било ког говорника. Дијалекат се често назива „каменом спотицања”, који омета носиоце дијалекта, нарочито оних чији је дијалекат више удаљен од стандарда, приликом усвајања „правилног говора”. Такође, може се чути или прочитати да говорници истих тих дијалеката са собом носе не само свој дијалекат, већ и „искварени говор” (в. Николић 2011: 144–145). Стандардни варијетет је у једином фокусу свих наставних планова, а нарочито његових реализација. Иако се наставним програмима и плановима формално предвиђају извесни часови посвећени дијалекту и неговању поштовања свих дијалеката српског језика, пракса је показала да се овом сегменту веома мало (или нимало) пажње посвећује. Износећи своје погледе на однос стандардног језика и дијалеката, С. Танасић (2001) наводи да би се ученицима из крајева оних дијалеката који су „покривени” стандардом треба говорити о другим српским дијалектима јер би то било од користи приликом поређења стандардног идиома са дијалектима уопште. Такође, Танасић упућује на значај дијалекатске синтаксе чијим би се примерима могла обогатити настава стандардног српског језика (в. Танасић 2001: 124–125). Све то доводи до схватања да дијалекат и стандард „нису у односу узајамнога искључивања, да сваки има своје домене функционисања, а да је наша потреба да научимо да се у одговарајућим приликама служимо једним или другим језичким идиомом.” (Танасић 2001: 129).

3.1. „У традиционалној настави дијалекат је остајао по страни, као незанимљив, безвредан и сувишан баласт у наставној структури” (Јањић 2009: 76), али у стварном животу дијалекат је „на врху језичке пирамиде” (Јањић 2004: 423) и то никако не треба занемарити. Управо је дијалекат тај који представља „доминантно средство комуникације, одомаћеног, искреног, топлог, фамилијарног, блиског обраћања” и „чини окосницу живота и рада људи на овом подручју” (Јањић 2009: 76). Оно што је настава у досадашњој пракси чинила јесте тежња да локални говор буде скрајнут, а заправо се тиме код ученика подстицало развијање „психолошке баријере између стандарда и локалног говора” (Јањић 2009: 72). Упућујући на модерније и ефикасније методе учења падежа у настави и образлажући позитивне стране постулата „нове школе”, М. Јањић истиче значај „принципа завичајности”, чијим се поштовањем може избећи осећај ниже вредности, страха и одбојности према стандардној варијанти српског језика, која се код неких носилаца дијалеката, а може бити и код већине њих, може доживети као нешто

непознато, стране и несавладиво (в. Јањић 2009: 71). М. Јањић указује на неговање „изворне говорне компетенције” ученика, чиме матерњи говор добија значајну стартну позицију у настави (Јањић 2009: 76). Тако се може са сигурношћу тврдити да су „најбољи наставници српског језика и књижевности они који се труде да помире дијалекат и књижевни језик повезујући их у нераздвојну целину, у којој сваки од њих има своје место и значај“ (Јањић 2004: 423).

3.2. Нису потпуно непозната инсистирања да се у наставном процесу поводом језичке културе шире и знања о ставовима према језику, односно према дијалектима, што би свакако значило да најпре професори српског језика и књижевности имају позитиван однос према дијалектима, те да их не виде само као препреку у усвајању стандардног језика, већ да их и сами доживе као равноправан систем са стандардним (с тим да та два система имају различите употребне функције), а онда да то пренесу и својим ученицима (в. Николић 2011: 145–147).

Настава у којој се ученици подучавају стандардном српском језику, а која се односи на поменута дијалекатска подручја, често се повезује са језичком културом и њеним неговањем. „Језичка култура схваћена је као део опште културе понашања и комуницирања карактеристичних за неко друштво или појединца. Она се испољава у степену познавања потенцијала одређеног језичког система који омогућује практично владање различитим функцијама тога језика.” (Николић 2011: 143) М. Николић објашњава „теоријско-методолошки оквир” међусобног односа *дијалекта*, *стандардног језика* и *језичке културе* као својеврсну пирамиду „у којој је дијалекат у подножју, на њега је дограђен стандардни језик, док се на врху, као највећи степен учења, усвајања и усавршавања, па и образовања уопште налази језичка култура” (Николић 2011: 144).

3.3. У литератури која се бави методиком наставе српског језика наилази се на препоруке да се гради позитиван став ученика према књижевном језику, што се посебно односи на говорнике са подручја призренско-тимочких говора, јер су општи закључци да средина, говорно окружење (породица, друштво, наставно и ненаставно особље школе) имају снажан утицај на говорне навике ученика, те се као предлог решавања наводи општији приступ употреби књижевног језика: „Стога, требало би на нивоу школе водити рачуна о начину изражавања свеукупног наставног особља, чиме би се развила свест о неговању књижевног језика не само у теорији, већ првенствено у пракси” (Јањић 2005: 140).

3.4. Предлоге које налазимо код неких аутора (в. Николић 2011, Јањић 2004, 2005, 2009) као могућа решења за побољшање језичког образовања и ширења позитивног става и према стандардном и према дијалекатском идиому, могу се свести на следеће: наставник би морао познавати дијалекат подручја у коме ради; требало би повећати број часова посвећених дијалектима; часови језичке културе би требало да буду социопсихолошке природе; дијалекат и стандардни језик представљати као целину, а не као елементе међусобне сметње; поштовање „принципа завичајности и поступности”; богаћење ваннаставних активности посвећених дијалекту; проналажење начина употребе дијалеката у настави српског језика и књижевности; избегавати потенцирање стандардног језика као надређеног система.

#### 4. РЕСТАНДАРДИЗАЦИЈА

Приликом расправе или током теоретских приступа могућој рестандардизацији српског акценатског систем дају се предлози да тада нарочито треба узети у обзир ставове најобразованијих слојева са новоштокавског говорног подручја: „приликом рестандардизације одлучујућу улогу треба дати говору најобразованијих становника наших градова с новоштокавске територије. [...] резултати истраживања ставова најобразованијих говорника према акценатским облицима речи треба да пруже поуздану основу за нимало лак и једноставан посао рестандардизације два века старе акценатске нормe” (Средојевић 2018: 194). Овде се ни не назире макар осврт на остали део становништва који говори српским језиком, додуше не новоштокавским говорима, а чије су се језичке одлике и ставови дуго занемаривали (вероватно се и даље занемарују), при чему се то посебно односи на говорнике са призренско-тимочког подручја. Ако узмемо у обзир најновија модерна истраживања експираторног акцента и улоге квантитета приликом приближавања говорника призренско-тимочке области стандардном српском језику (Лончар Раичевић 2020), као и мишљења наших најзначајних лингвиста, домаћа нормативистика би свакако морала да, при сваком новом предлогу у вези са „реконструкцијом нормe” или „рестандардизацијом”, као последњој фази у стварању језичке нормe (Радовановић 1979: 85, 91), подсетити се и стања до сада скрајнутих српских говора. Јасно је да су домаћа дијалектологија и нормативистика удаљене једна од друге јер „дијалектологија из описа народних говора испушта или заобилази све што би се могло сматрати књижевним, а нормативистика се скоро и не позива на

резултате дијалектолошке науке” (Богдановић 2007: 47). Наша норма се дуже од једног века не изграђује на народном говору. М. Ивић је још средином прошлог века сматрала да „само језик модерних писаца треба да оправда данашње граматичке норме“ (Ивић 1957: 126), што би значило „да народни говор може стићи у књижевни само преко писаца” (Богдановић 2007: 48). У контексту расправе о савременим проблемима са којима се суочава стандардни српски језик (који се понајвише односе на појаве „у условима политичких подела српскохрватског језичког подручја на нове државе и језике крајем 20. и почетком 21. века”), Н. Богдановић наводи: „И на крају, иако научна дијалектологија и савремена нормативистика српског језика иду својим путевима, добро би било да се сасвим не раздвоје. Дијалектологија не би требало да избегава и опис оних појава које се у дијалектима дешавају под очигледним утицајем књижевног језика, док би нормативистици добро послужило познавање унутрашњих законитости језичких промена које се остварују у народном говору” (Богдановић 2007: 50).

Уочавајући промене у нишком говору на временском плану, разлике између нишког вернакулара и његовог руралног залеђа, схватајући језичко стање у савременом нишком говору, као и друштвену улогу Ниша, Пол Луј Тома закључује да ће се на нишком подручју у будућности развити специфична „варијанта стандардног српског језика са регионалним изговором, лишеним квантитативних и тоналних дистинкција” (Тома 1994/95: 190). Нарочито треба истаћи став Павла Ивића, који се осврнуо на тренутно стање дијалеката призренско-тимочке области и дао своје виђење њиховог будућег развоја, али и могућег статуса: „У нашем случају, две су простране области структуралних разлика које треба да савлада Нишлија приликом усвајања стандардног језика: *акцентуација* (тачније, прозодија речи) и *исказивање њадежних односа* [истакла Т. Т.]. Показује се да се, упркос свему, падежни облици и њихова употреба могу некако научити, али да усвајање прозодијске структуре у најбољем случају остаје на пола пута. Акценти се могу изговорити на њиховом новоштокавском месту, али је готово немогуће заменити ЈЕДАН акценат системом од ЧЕТИРИ јединице које се међу собом разликују суптилним особеностима и уз то научити у којој од многих хиљада речи треба употребите коју од те четири јединице. *Персијекџива је, дакле, да се учврсти (и на неки начин лејализује) један реионални изјовор сџандарној језика чија би одлика била неутријализација џонских и кванџијџејских ојозиција уз изјовор акцентџа на месџу које џројисује норма* [истакла Т. Т.]” (Ивић 1998: 12).

## 5. ЗАКЉУЧНИ ОСВРТ

5.1. Након прегледа ставова и осврта на положај дијалеката и њихових носилаца, што се посебно односи на призренско-тимочко подручје, у нашем друштву, у настави и у науци, сажећу своје виђење, које сигурно неће бити новина, већ подсећање и освежавање до сада већ познатих уз најбитнији циљ – да ови ставови добију ширу подршку на највишем и најширем научном, наставном и друштвеном нивоу.

5.2. Сви говорници српског језика, без обзира на стандардизованост или нестандардизованост њихове дијалекатске подлоге, морају бити једнаки на свим научним (у шта не би требало бити сумње) и друштвеним нивоима – од општекомуникацијских, преко наставних до оних на највишем научном и образовном плану.

5.3. Сваки говорник, без обзира на природу и место његовог акцента (као и других дијалекатских карактеристика), заслужује једнако поштовање друштва у целини. Овде би било вредно истаћи речи нашег изузетног дијалектолога и цењеног универзитетског професора Недељка Богдановића: „У условима неке опште борбе за људска права, за заштиту мањинског статуса, може се, дакле, и однос према дијалекту, а то је исто што и однос према дијалекатском говорнику, схватити као угрожавање личног идентитета, будући да је језик битна одлика тога идентитета”<sup>3</sup>

5.4. Настава српског језика мора се обогатити часовима језичке културе, који ће, поред промовисања „лепог” и „узорног” говора, бити посвећени ставовима према дијалектима, што би код ученика покренуло развој културе толерантности и поштовања према дијалекатским различитостима међу људима.

5.5. У току могуће „рестандардизације” акценатског система, нормативистика би требало најозбиљније узети у обзир прозодијске специфичности српских говора призренско-тимочке области, те тиме једнако испоштовати све говорнике и њихове природне језичке одлике.

5.6. Могућности којима би се побољшао положај дијалекта, односно његових говорника, у друштву могу бити бројне уколико би им се посветила пажња. Као пример добре праксе на који би се могли угледати многи, овде наводим Карловачку гимназију, у којој се у оквиру школског пројекта обрађивало књижевно дело на сврљишко-

3 Из интервјуа са проф. Богдановићем: <https://blog.filfak.ni.ac.rs/teme/jezici-lingvistika/item/511-intervju-sa-prof-dr-nedeljkom-bogdanovicem>.

заплањском дијалекту чиме су се обухватили не само језички, већ и књижевно-уметнички, социолошки, психолошки нивои. Сигурно је да књижевна дела писана на дијалекту могу допринети богаћењу наставе језика, што може имати вишеструку вредност и допринос деци не само у ширењу језичких већ и социолошких знања и компетенција. Међутим, важно је да наставу посвећену дијалектима учинимо и обавезујућом, не само изборном, јер би се само тако омогућили сигурни увиди у важна питања о језику и његовим носиоцима, а понајвише о различитостима због којих се јављају предрасуде и неоправдани негативни ставови о онима који другачије говоре. Овакав приступ свакако недостаје нашој настави српског језика и књижевности – унакрсна упознавања са свим српским дијалектима омогућила би деци приближавање другачијим народним говорима и њиховим носиоцима, чиме би се остварило и лакше разумевање, које се некада наводи као проблем у комуникацији. То би подразумевало не само учење, већ и васпитавање, неговање културе у комуникацији са свим говорницима српског језика који се међусобно разликују по другачијем матерњем дијалекту. Низ предлога који би могли водити ка истом циљу даје Г. Николић (2021: 167–173) приликом закључивања своје расправе о узроцима, токовима и последицама нестајања пиротског говора где се, између осталог, наводе улоге надлежних министарстава, државних и локалних институција, предшколских и школских институција, локалне управе, телевизија са локалном и националном фреквенцијом, ангажовања појединаца и целог друштва.

## ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић 2007:** Недељко Богдановић, „Српски дијалекти и књижевнојезичка норма“, у: *Српски језик и друштвена кретиња*, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 47–50.
- Влајковић/Стаменковић 2011:** Ивана Влајковић и Душан Стаменковић, „Идентитет језика југа Србије у комуникацији на интернету“, *Теме*, 1559–1573.
- Ивић М. 1957:** Милка Ивић, „Једно поређење Вуковог језика са нашим данашњим књижевним језиком“, *Зборник матице српске за филологију и лингвистику*, I, 114–126.
- Ивић П. 1998:** Павле Ивић, „Предговор“, у: Пол-Луј Тома, *Говори Ниша и околних села, Српски дијалектолошки зборник*, LXV, 11–14.
- Јањић 2004:** Марина Јањић, „Настава падежа у школама на подручју призренско-тимочког дијалекта“, *Књижевност и језик*, LI, 3–4, 407–423.
- Јањић 2005:** Марина Јањић, „Настава падежа у дијалекатској средини“, *Књижевност и језик*, LII, 1–2, 137–142.

- Јањић 2009:** Марина Јањић, „Настава падежа на дијалекатском подручју“, у: *Дијалекатски – дијалекатска књижевности* (ур. Р. Жугић), Лесковац: Лесковачки културни центар, 69–76.
- Јањић/Чутура 2012:** Марина Јањић и Илијана Чутура, *Простор, време, друштво – сусрећи у језику*, Јагодина: Педагошки факултет.
- Лончар Раичевић 2020:** Александра Лончар Раичевић, „Улога квантитатива у њиближавању књижевном језику код говорника са њибленско тимочког њерена“, у: Актуелна питања фонетике и фонологије српског језика, Нови Сад – Андрићград: Матица српска – Андрићев институт, 249–270.
- Милорадовић 2014:** Софија Милорадовић, „Узуални стандард у урбаним центрима на косовско-ресавском и призренско-тимочком говорном подручју“, у: *Српски језик и актуелна њињања језичке њолишке* (ур. Срето Танасић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 143–150.
- Милорадовић 2016:** Софија Милорадовић, „Говорни тип града – ’комуникацијска стратегија’ и ’идентификацијска пракса’ у Србији данас“, у: *Релацијатива село <> њрад на словенскаџи њерџиорија денес (линџивџичко-социолошка анализа)* (ур. Зузана Топољњска и др.), Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Истражувачки центар за ареална лингвистика, 77–92.
- Илић 2011:** Марија Илић, „Вернакуларна аутентичност у српској дијалектологији: критичко преиспитивање“, у: *Дијалектџи српскоџа језика: исџираживања, настџава, књижевности*, 1, [Електронски извор] Лесковац – Ниш – Врање: Лесковачки кулџурни центџар – Универзитџет у Нишу – Педагошки факулџет, 519–529.
- Ковачевић 2005:** Борко Ковачевић, „Преукључивање између стандардног облика српског језика и његових дијалеката и између екавског и њекавског изговора“, *Зборник Матице српске за филологију и линџивџику*, 48/1–2, 283–297.
- Николић М. 2011:** Марина Николић, „Настава језика и дијалекат“, у: *Дијалекатски – дијалекатска књижевности* (ур. Радмила Жугић), Лесковац: Лесковачки културни центар, 143–153.
- Николић Г. 2021:** Горан Николић, „О мењању и напуштању пиротског говора у другој половини ХХ и почетком ХХИ века“, *Пиротски зборник*, 46, 133–176.
- Новаковић 2020:** Александар Новаковић, „Хиперкорекција у говору ученика и студентата на подручју призренско-тимочког дијалекта“, *Књижевности и језик*, LXIII/3–4, 333–350.
- Пауновић/Лопичић 2008:** Татјана Пауновић, Весна Лопичић, „У потрази за идентитетом“, *Српски језик*, XIII/1–2, 365–383.
- Петровић 2016:** Тања Петровић, Дијалекат као перформанс, у: *Дијалектџи српскоџа језика: исџираживања, настџава, књижевности*, 1 [Електронски извор], Лесковац – Ниш – Врање: Лесковачки кулџурни центџар – Универзитџет у Нишу – Педагошки факулџет, 531–539.
- Радовановић 1979:** Милорад Радовановић, *Социолџивџика*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Средојевић 2018:** Дејан Средојевић, „О restandardizацији акцентске норме српског језика“, у: *Језици и кулџуре у времену и њрстџору* (ур. Снежана Гудурић и Биљана Радић-Бојанић), VII/2, Нови Сад: Филозофски факултет, 185–197.
- Судимац 2018:** Нина Судимац, „Ставови средњошколаца према осам урбаних варијетета српског језика“, *Српски језик*, XXIII, 561–580.
- Танасић 2001:** Срето Танасић, „Стандардни језик и дијалекти“, *Наш језик*, 34, 123–129.

**Тома 1994/95:** Пол-Луј Тома, „Говори Ниша и околних села у социолингвистичкој перспективи“, *Зборник мајице српске за филологију и лингвистику*, XXXVIII/1-2, 185-191.

**Трајковић 2017:** Татјана Трајковић, „Диглосија у српским дијалектима – степен испитаности“, у: *Српски језик, књижевност, уметност. (Српски) језик у комуникативној функцији* (ур. Милош Ковачевић), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 167-178.

**Трајковић 2021:** Татјана Трајковић, „Промишљања о дијалекту“, *Наше стварање*, LXVIII, 3-4, Лесковац: Лесковачки културни центар, 88-98.

**Чопа 2018:** Миљана Чопа, „Језичка анксиозност код говорника косовско-ресавског дијалекта у контакту са стандардним идиомом“, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, LXIV/1, 115-130.

**Шаре/Станковић 2011:** Сандра Шаре и Станислав Станковић, „О феномену лингвизма међу србијском академском филолошком елитом“, у: *Дијалекат – дијалекатска књижевност* (ур. Радмила Жугић), Лесковац: Лесковачки културни центар, 46-54.

<https://blog.filfak.ni.ac.rs/teme/jezici-lingvistika/item/511-intervju-sa-prof-dr-nedeljkom-bogdanovicem> Посећено: 4. 1. 2023.

<https://lingvistickikruzok.com/2022/10/20/istrazivanje-dijalekta-na-primeru-knjige-joste-cekam-taj-rec-da-mi-rekne/> Посећено: 20. 12. 2022.

## SERBIAN LANGUAGE FROM THE PERSPECTIVE OF THE REPRESENTATIVES OF THE PRIZREN-TIMOK DIALECT REGIONS

### Summary

The paper provides an overview of the attitudes towards the speakers of the Prizren-Timok dialects and an explanation of their position in our society. Important topics about the language and its speakers, as well as the differences between them, are renewed. This problem was approached through three chapters: on society, on teaching, on restandardization. A review of the stigmatization of speakers from the Prizren-Timok dialect area and the position of the Prizren-Timok dialects among its speakers as well as in society in general is given. The influence of the standard variety of the Serbian language on the dialects and the creation of new characteristics in them. The position of dialects in the teaching of the Serbian language and the possibilities that teaching has in order to improve its content with the aim of fostering a more tolerant attitude towards dialects and their speakers in students are explained. The topic of restandardization is devoted to the position of the single-accent system in the novoštokavian environment, with the opening of the question of mutual consultation of dialectology and normativism. The goal of this discussion is to encourage a more intensive overcoming of prejudices against the speakers of the Prizren-Timok dialect area in society.

*Key words:* Serbian language, Prizren-Timok dialect area, prejudices, dialect representatives.



Марина С. Јањић\*

Универзитет у Нишу  
Филозофски факултет  
Департман за србистику

## СРПСКИ ЈЕЗИК У ШКОЛАМА ВАН ГРАНИЦА СРБИЈЕ

Рад се бави истраживањем актуелне наставне праксе у српским допунским школама Министарства просвете Републике Србије у иностранству. Практика показује да се наставници српског језика суочавају са бројним проблемима дидактичке природе приликом реализације ове наставе, а наш циљ је да дијагностикујемо проблематику и укажемо на потенцијална решења. Истраживање је обављено анкетирањем наставника ангажованих у овим школама како бисмо на основу њихових одговора могли доћи до тражених података. Истраживање је потврдило хипотезе да се у овим школама одвија настава по принципу српског језика као матерњег што не одговара статусу и нивоу познавања српског језика код деце наших исељеника. Рад препоручује нову методологију наставног рада по принципима завичјане педагогије уз примену завичјане КЛИЛ методе.

*Кључне речи:* српски језик, дијаспора, настава, иностранство, завичај.

### 1. УВОД

Настава српског језика ван граница Србије реализује се у различитим видовима организације од индивидуалног рада до формалног институционалног образовања у оквиру српских друштвених организација, цркве или српских допунских школа Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Овај податак је утолико важнији ако се зна да преко пет милиона српских исељеника живи широм света (у више од стотину земаља), што је приближно броју Срба који живе у матици. Стога је настава српског језика за ученике српског порекла у иностранству један од приоритетних националних задатака који се организује „у циљу развијања свести о сопственом националном и културном идентитету учењем српског језика и упознавањем са највреднијим делима српске културне баштине, као и подстицање одржавања трајних веза са отаџбином“ (Министарство просвете, науке и

---

\* marina.janjic@filfak.ni.ac.rs

технолошког развоја Републике Србије<sup>1</sup>). Наставу на српском језику у иностранству у школској 2020/2021. години похађало је 5.860 ученика српске националности, којима је наставу држало 30 редовних и 36 хонорарних наставника. Допунских школа има у 12 држава Европе (у Швајцарској, Немачкој, Грчкој, Италији Француској, Белгији, Норвешкој, Данској, Великој Британији, Словенији, Холандији и Луксембургу) и Јужноафричкој Републици. Међу припадницима српског народа који живе у иностранству континуирано расте интересовање за похађање образовно-васпитног рада на српском језику и у последње две године број ученика повећан је за око 15%. У школској 2021/2022. години отворене су нове групе ученика у Немачкој и Краљевини Норвешкој. Највише ученика српске националности, који похађају образовно-васпитни рад на српском језику има у Немачкој (1.638), Швајцарској (1.270) и Словенији (1.088). Будући да је српски језик и писмо темељ националног идентитета Срба, унапређивање образовно-васпитног рада на српском језику у иностранству несумњиво је један од кључних доприноса очувању српског језика и писма.

## 2. ПРОБЛЕМИ И ИЗАЗОВИ НАСТАВЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ИНОСТРАНСТВУ

### 2.1. Методологија истраживања

У циљу унапређивања наставе српског језика у иностранству од великог је значаја анализа стања на терену, опис наставног контекста и методичке обликованости часова у реалној школској пракси. Стога је предмет овог рада актуелна настава српског језика у иностранству, тј. рад српских допунских школа Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, док је проблем нашег истраживања дидактичка обликованост и методолошко утемељење наставног процеса унутар ових школа. Циљ истраживања је стручна анализа постојећег стања ради утврђивања предлога за њено унапређење.

Уз основане претпоставке да се наставници српског језика у допунским школама у иностранству суочавају са бројним изазовима дидактичке природе, сачинили смо упитник у форми Ликертове скале ставова којим смо им се обратили посредством Министарства просвете. Поред питања затвореног типа, тј. понуђених тврдњи, у

1 <https://mpn.gov.rs/prosveta/predskolsko-i-osnovno-obrazovanje-2/dopunske-skole-u-inostranstvu/>

упитнику се налазе и три питања отвореног типа како би наставници имали прилике да саопште своје персонално виђење проблема. Скала нуди четири нивоа сагласности са понуђеном тврдњом и то две негативне: не слажем се и делимично се слажем, и две позитивне, слажем се у потпуности се слажем.

Упитник је попунио 51 наставник (што представља значајну већину будући да их је шездесетак ангажовано) из допунских школа широм Европе. Њихови одговори представљају темељну базу за стручну опсервацију и промишљање о разним аспектима ове наставе, чија би анализа могла довести до занимљивих и сврсисходних резултата.

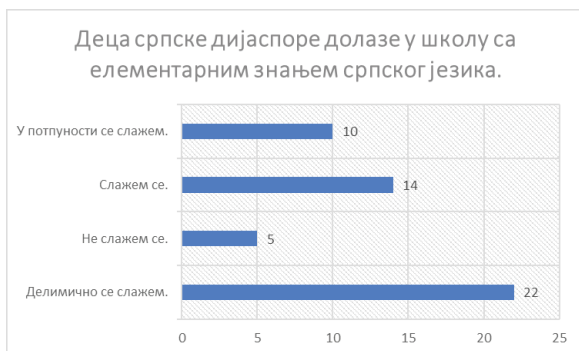
## 2.2. Резултати истраживања

Прва понуђена тврдња гласи: „Деца српске дијаспоре долазе у школу са елементарним знањем српског језика“ и не можемо закључити да је она тачна. Као што можемо видети (Табела и графикон бр. 1), нема јединственог става међу испитаницима у вези са овом тврдњом, будући да се с тим у потпуности слаже само њих 19,6% и још 27,5% се слаже, док јер је већина гласова (53%) ипак не подржава. Ово је сасвим очекивани резултат будући да српске допунске школе у иностранству похађају и деца наших исељеника рођена у иностранству и деца која су рођена у Србији па су са родитељима накнадно емигрирала – новије генерације наших исељеника.

Табела и графикон бр. 1

**Деца српске дијаспоре долазе у школу са елементарним знањем српског језика.**

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Не слажем се.	5	9,8	9,8	9,8
Делимично се слажем.	22	43,1	43,1	52,9
Слажем се.	14	27,5	27,5	80,4
У потпуности се слажем.	10	19,6	19,6	100,0
Total	51	100,0	100,0	

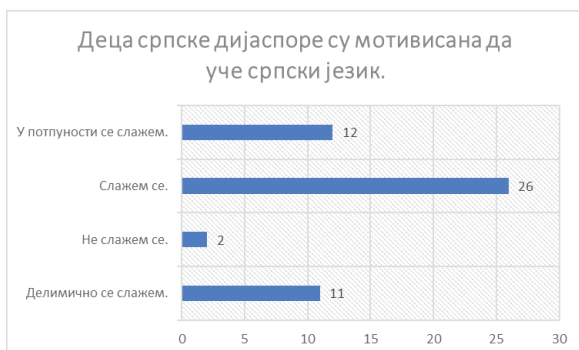


Када је реч о мотивацији деце да уче српски језик (Табела и графикон бр. 2), ситуација је једноставнија јер се 51% наставника слаже са овом тврдњом и још 23,5% њих се у потпуности слаже што чини огромну већину потврђених одговора (74,5%), те можемо прихватити чињеницу да су деца у српским допунским школама у иностранству расположена да уче српски језик.

Табела и графикон бр. 2

Деца српске дијаспоре су мотивисана да уче српски језик.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Не слажем се.	2	3,9	3,9	3,9
	Делимично се слажем.	11	21,6	21,6	25,5
	Слажем се.	26	51,0	51,0	76,5
	У потпуности се слажем.	12	23,5	23,5	100,0
	Total	51	100,0	100,0	

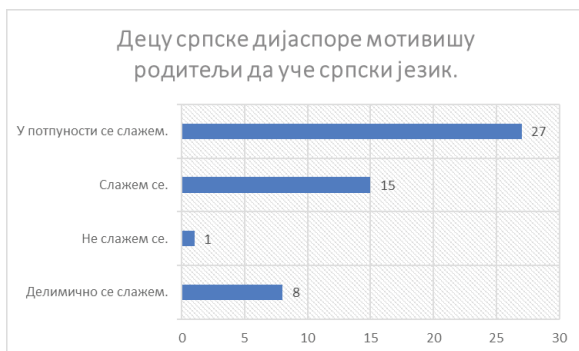


Констатација да родитељи мотивишу децу да уче српски језик (Табела и графикон бр. 3) подржана је већином одговора од 83% (с тим се у потпуности слаже 53% и још 30% се слаже). Дакле, родитељи су покретачка снага која васпитно делује на своју децу да уче српски језик јер без њиховог наговора и подршке тешко да би се сама деца определила за похађање српских допунских школа.

Табела и графикон бр. 3

Децу српске дијаспоре мотивишу родитељи да уче српски језик.

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Не слажем се.	1	2,0	2,0	2,0
Делимично се слажем.	8	15,7	15,7	17,6
Слажем се.	15	29,4	29,4	47,1
У потпуности се слажем.	27	52,9	52,9	100,0
Total	51	100,0	100,0	

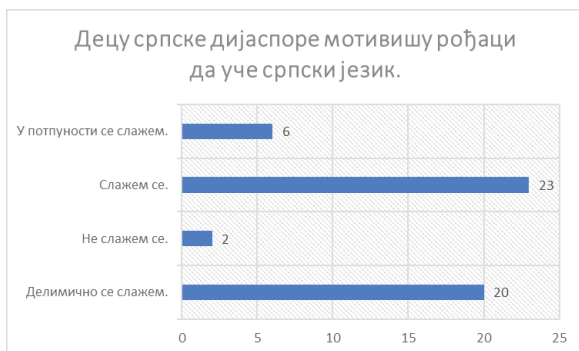


Да и рођаци могу утицати подстицајно на децу наше дијаспоре да уче језик свог завичаја (Табела и графикон бр. 4) показује податак да је ову тврдњу подржало 45%, а у потпуности још 12% гласова, што чини укупно 57% позитивних одговора. Можемо закључити да осећај фамилијарности, а тиме и националне припадности, представља важан фактор у животу наших исељеника.

Табела и графикон бр. 4

Децу српске дијаспоре мотивишу рођаци да уче српски језик.

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Не слажем се.	2	3,9	3,9	3,9
Делимично се слажем.	20	39,2	39,2	43,1
Слажем се.	23	45,1	45,1	88,2
У потпуности се слажем.	6	11,8	11,8	100,0
Total	51	100,0	100,0	



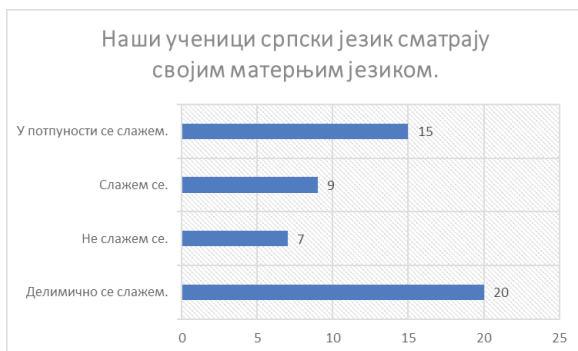
Тврдњу да потомци наше емиграције српски језик сматрају матерњим језиком (Табела и графикон бр. 5) заокружило је укупно њих 24 што чини 47 % анкетираних, а то значи да се ова тврдња не може прихватити као релевантна.<sup>2</sup>

2 Ови резултати не изненађују будући да деца од јаслица па надаље проводе много времена ван куће (пре свега у обданишту, потом и школи, али исто тако и у спортским халама и стадионима, уметничким радионицама и другим организацијама). Да би се социјализовала са другом децом и остварила добре резултате у школи, сами васпитачи и наставници саветују родитељима да чак и код куће причају с њима на језику окружења јер без течног владања актуелним језиком нације деца ће се осећати маргинализовано. То су социјални фактори који од малена усмеравају децу ка језику васпитања и образовања па тако, чак и ако би родитељи желели да с њима причају искључиво на српском језику, одустају од те намере из прагматичких разлога.

Табела и графикон бр. 5

Наши ученици српски језик сматрају својим матерњим језиком.

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Не слажем се.	7	13,7	13,7	13,7
Делимично се слажем.	20	39,2	39,2	52,9
Слажем се.	9	17,6	17,6	70,6
У потпуности се слажем.	15	29,4	29,4	100,0
Total	51	100,0	100,0	



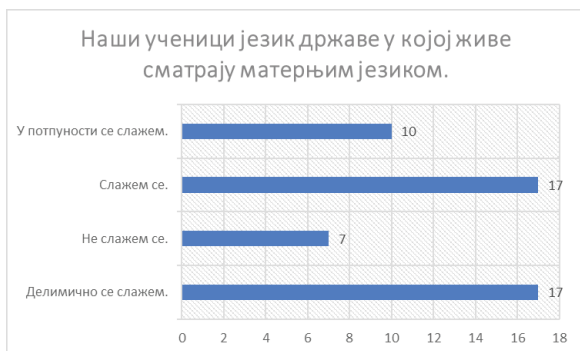
Супротну тврдњу да наши ученици језик државе у којој су рођени и у којој живе сматрају матерњим језиком (Табела и графикон бр. 6) подржала је већина наставника 53% (33% +19,6%)<sup>3</sup>. Питање матерњег језика је веома комплексно у емиграционим условима и оно се креће од нивелисања статуса првог и другог језика па све до страног (однос породице према овом питању често не може да буде пресудан). Из добијених резултата ипак видимо да има породица и деце које негују српски језик као завичајни и мимо српских допунских школа.

3 Искуство у раду са овом децом је показало да већина њих матерњим језиком заиста сматра језик окружења, али је један део њих исто тако свестан важности српског као језика порекла. То преважно зависи од тога какав је став родитеља према овом питању, те да ли се у кући служе само српским језиком. Наравно, ситуација се разликује од породице до породице. Следећи параметар јесте време које деца проводе са својим родитељима – најчешће је то ограничено време због обима послова које родитељи обављају ван куће да би обезбедили егзистенцију својој породици. На тај начин деца српских исељеника више времена проводе са друговима из разреда или са групом деце у ваншколским активностима.

Табела и графикон бр. 6

Наши ученици језик државе у којој живе сматрају матерњим језиком.

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Не слажем се.	7	13,7	13,7	13,7
Делимично се слажем.	17	33,3	33,3	47,1
Слажем се.	17	33,3	33,3	80,4
У потпуности се слажем.	10	19,6	19,6	100,0
Total	51	100,0	100,0	



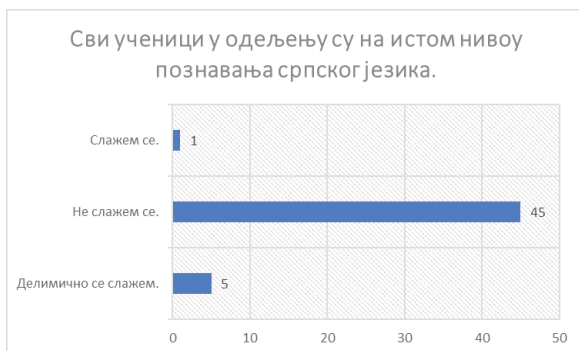
Тврдња да су ученици у једном одељењу на истом нивоу владања српским језиком (Табела и графикон бр. 7) недвосмислено је оборена јер се 88% наставника с тим не слаже. Значи, ученици једног одељења не владају српским језиком на подједнаком нивоу већ је ситуација у учионици веома хетерогена. Ово представља озбиљан проблем за наставнике јер је тешко диференцирати наставу и осмислити више тема и задатака за рад у комбинованом одељењу. Посебно што већина наставника није обучена за ове активности. На овај начин се посао наставника не само усложњавања већ и проблематизује.

Табела и графикон бр. 7

Сви ученици у одељењу су на истом нивоу познавања српског језика.

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Не слажем се.	45	88,2	88,2	88,2
Делимично се слажем.	5	9,8	9,8	98,0
Слажем се.	1	2,0	2,0	100,0
Total	51	100,0	100,0	



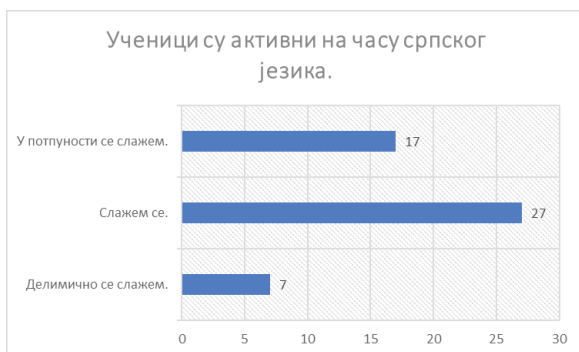


На основу следеће тврдње (Табела и графикон бр. 7) јасно је да је већина ученика активна на часовима српског језика (овај став подржава и у потпуности 66%) и да добар део њих уредно обавља домаће задатаке – потврђује 51% (Табела и графикон бр. 8). Ово је основни предуслов за успешну реализацију наставе српског језика и похвално говори о активностима самих наставника који се труде да мотивишу ученике стварајући подстицајну атмосферу за рад.

Табела и графикон бр. 7

Ученици су активни на часу српског језика.

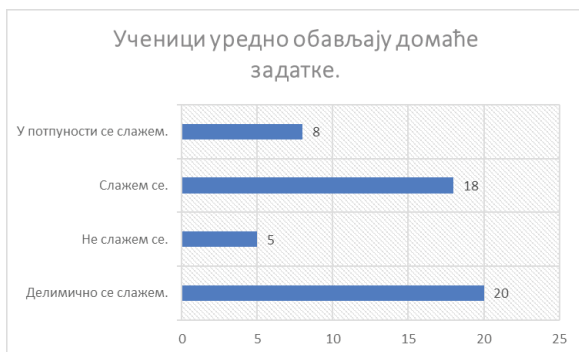
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Делимично се слажем.	7	13,7	13,7	13,7
	Слажем се.	27	52,9	52,9	66,7
	У потпуности се слажем.	17	33,3	33,3	100,0
	Total	51	100,0	100,0	



Табела и графикон бр. 8

## Ученици уредно обављају домаће задатке.

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Не слажем се.	5	9,8	9,8	9,8
Делимично се слажем.	20	39,2	39,2	49,0
Слажем се.	18	35,3	35,3	84,3
У потпуности се слажем.	8	15,7	15,7	100,0
Total	51	100,0	100,0	



Проблем са уџбеницима (Табела и графикон бр. 9) потврђује 76% процената анкетираних наставника који се слажу да уџбеници нису функционални ни довољни за рад у српским допунским школама. Овакав резултат заправо ни мало не изненађује будући да постоје граматике намењене настави српског језика у иностранству, али су рађене по принципима наставе српског као матерњег<sup>4</sup> тако да не могу испунити очевања актуелне наставе у учионици у којој поједина деца једва причају српски језик или владају њиме на нивоу А1 и А2. Оне су оправдане само у учионици у којој деца говоре српски језик на Ц нивоима (дакле имају комуникативне, а не нужно и граматичке компетенције).<sup>5</sup>

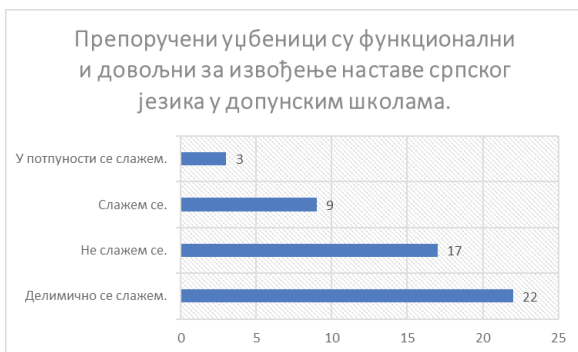
4 Ове граматике продубљују граматичке компетенције, тј. знања из области граматике српског језика. Оне су сврсисходне уколико ученици владају српским језиком на нивоу комуникације.

5 Чињеница је да ове школе могу похађати и деца наших исељеника која су рођена у Србији и са родитељима прешили да живе у другу државу. Њима је српски матерњи и она владају српским језиком на Ц нивоу. Међутим, већина деце је рођена у иностранству и, као што смо видели, српски језик не сматрају својим матерњим језиком нити имају развијене комуникативне компетенције на највишем нивоу употребе српског језика.

Табела и графикон бр. 9

Препоручени уџбеници су функционални и довољни за извођење наставе српског језика у допунским школама.

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Не слажем се.	17	33,3	33,3	33,3
Делимично се слажем.	22	43,1	43,1	76,5
Слажем се.	9	17,6	17,6	94,1
У потпуности се слажем.	3	5,9	5,9	100,0
Total	51	100,0	100,0	

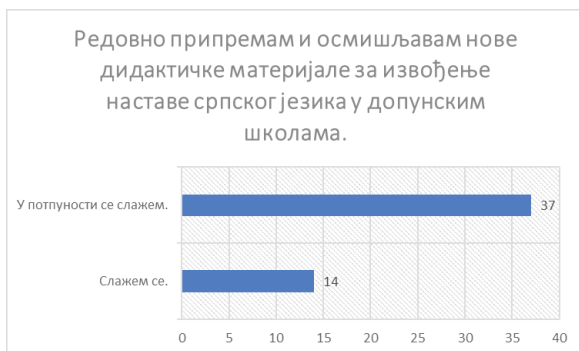


То је и разлог што сви наставници редовно самостално осмишљавају дидактичке материјале за актуелну наставу српског језика у школама у иностранству (Табела и графикон бр. 10) чиме је њихов рад у школи отежан, а а они додатно оптерећени. Будући да су ипак уџбеници намењени превасходно ученицима, обнављање и утврђивање градива код куће свакако би било олакшано када би уџбеници били прилагођени њиховим потребама.

Табела и графикон бр. 10

Редовно припремам и осмишљавам нове дидактичке материјале за извођење наставе српског језика у допунским школама.

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Слажем се.	14	27,5	27,5	27,5
У потпуности се слажем.	37	72,5	72,5	100,0
Total	51	100,0	100,0	



Занимљиво је да резултати указују на то да чак скоро 70 % наставника српског језика ради тематску наставу са колегама на предметима Моја отаџбина Србија и Основи културе српског народа (Табела и графикон бр. 11) што нам указује на важност повезивања наставе српског језика са садржајима националне духовне и материјалне културе. Интегративна настава, важно је нагласити, чини основу методике наставе српског језика као завичајног.

Табела и графикон бр. 11

Примењујем моделе тематске наставе у сарадњи са колегама који предају друге предмете у српској допунској школи.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Не слажем се.	12	23,5	23,5	23,5
	Делимично се слажем.	4	7,8	7,8	31,4
	Слажем се.	13	25,5	25,5	56,9
	У потпуности се слажем.	22	43,1	43,1	100,0
Total		51	100,0	100,0	



Што се одговора отвореног типа тиче, они су описног карактера и због ограниченог простора указаћемо на оне најтипичније. Као

најчешћи проблеми у настави наведени су: разлика у нивоу знања српског језика међу ученицима истог одељења, хетерогеност група, недостатак адекватног материјала који је прилагођен потребама ученика, нефункционалност уџбеника, недовољан број недељних часова српског језика, велики број изостајања са часова (ученици не похађају наставу у континуитету јер је настава факултативна) и бројни други.

Друго отворено питање тичало се постигнућа ученика на часовима српског језика. Због ограничености простора, навешћемо у збиру неке од њихових одговора:

*Napredovanje se odvija sitnim koracima, treba timski rad, motivisanje roditelja da pripotogni deci itd. Моја зајажанја о ученичким њосџиџнућима у обласџи срџскоџ језика су задовољавајућа. Посџоји, честџо у џруџи, одређени број ученика који не џовори добро наш језик и мноџо је џешко ускладиџи све да се џосџиџну одређени исходи. За сада веома џозиџивна. Конџинуираним учешћем на доџунској настџави срџскоџ језика ученици џосџиџу унуџрашњу моџивацију. Важно је џригодџиџи љубав деце џрема школи, језику и нама самима, џе добра сарадња са родџиџељима, редовџиџо џохађање настџаве од џрвоџ до десетџоџ разреда, џримена савремених меџода, израда дидакџичкоџ маџеријала џо џемаџским целинама, џредуслов су усџеху, а крунисана завршним исџиџиџом на крају џохађања настџаве срџскоџ језика. Највећи најредак је очџледан у усменој комуникаџији, и џо џрџмеђују и родџиџељџи. Моџивисани ћаци фино раде и најредују, осџали каскају за џима. Ученици који су рођени у сџраној држави слабо и џешко савладавају језик, јер се у кући џовори на језику земље у којој живе, ученици лакше савладавају садржаје у колико се час конџиџира кроз џџру, кроз маџеријале који џовезују садржај са личним искусџивом ћака, џесме које се џевају омоџућавају лакше савладавање језика, акџиуелносџи џема, блиских ученичком искусџиву дају боље резулџиџаџе, џодришка родџиџеља (разџовор на срџском језику ван настџаве), јавни настџуџи уџиџу на моџивацију. Nema velikog napretka. Око 15–20 % има изузетна џосџиџнућа, осџали ученици имају средњи или задовољавајући ниво џосџиџнућа. Конџинуирани рад настџавника уз џодришку родџиџеља даје видљиве резулџиџаџе. Пасивно знање језика са израженом језичком анксиозношћу у усменој комуникаџији. Učenci su zainteresovani te ne izostaju ni rezultati. Ima učenika koji su slabo govorili srpski jezik, polako ga savladaju, s tim što postoje greške u govoru i pisanju. ...zalosna, uvredljiva, osakacena, neprikladna, nerealna i minimalna. Ученичка џосџиџнућа у обласџи срџскоџ језика*

су на неком основном, евенуално средњем нивоу уз многу њиху и рада од стране наставника. Сва мотивација је на наставнику који проналази начине да ученици усвоје појмове мајерње језика и функционално га примене. Већи проценат деце споро напредује, потребно је више вежбања код куће. Или више пута недељно часова у школи. Ученици свакako напредују и складу са својим могућностима, интересовањем и претходним знањем.<sup>6</sup>

Треће питање односило се стручну помоћ која би наставницима по њиховом мишљењу била од користи, а одговори су углавном били хомогени и оријентисани ка додатном образовању путем семинара и публикавању неопходних дидактичких материјала за наставни рад у оваквом типу образовне институције. Ево неких од одговора:

*Српски као странски језик. Razmene iskustva, dopunsko usavršavanje u Srbiji na seminarima. Семинара на тему како изводити странску наставу*

- 6 Ево и осталих: *Smatram da nedostaje izlozenost na srpskog jezika u vidu citanje knjiga, muzika za njihovu uzrast, filmovi, zanimljivi edukativni program i komunikacija na srpski jezik van skole. Ученици су веома рецесивни када уче кроз илу и креативне радионице, припремају приредбе... Већина ученика брзо и лако савладава писање и читање странске ћирилице; усмено изражавање им је боље од писаног; поједно је доста радионица у области разумевања странске. Ученици су са лакоћом савладали писање странског писма. Ученици напредују али потребно је више користити језик и код куће и у кругу породице. Лако уче слова, поједно је многу више језичких вежби, мали фонд речи, недостигај синонима у говору. У већини случајева ученици стижу елементарна знања из области странског језика. Дјрса су заинтересована за свој језик као и отаџбини. Код већине ученика може се запознати напредак који је много бољи ако имају и адекватну подршку родитеља. Дјаци низих разреда спремније и ефектније усвајају знања из језика... Ученици показују значајан напредак у развијању странске разумевања странске и слушаног, писања и говорења. Теже је применити напредак у областима граматике и/или књижевности, те је неопходно прилагодити циљеве странске комбинације очекиваних исхода странске језика као мајерње али и странског језика као странског. Brz napredak uz konstantan rad. Ученици веома мало користе српски језик у свакодневном говору. Чак и међусобно комуницирају на француском језику. Странски су сасвим довољна. ученици напредују, али споро... Странски су различити, као и у свакој другој школи, и зависе од заинтересованости деце, колико се српски говори у кући, колико се често одлази у Србију, колико се чита и сл. Има деце која стижу изузетне резултате као и сународних примера. Подршка у кући и наведене активности су веома важне, применити да би се мислило на српско, а не на језику који се учи у редовној школи. ... Ученичка странски зависе од тога колико се говори српски језик у породици... У највећем проценту, усмено савладавање ода писма, ефектније усвајање знања кроз креативну наставу, брзо савладавање граматичких и правописних правила која су слична или се подударају са правилима језика земље у којој се изводи наставка. Деца радо уче српски језик и веома су мотивисана да науче нашу азбуку. Ученици су на часовима јако жељни да уче. У Италији, тамо долазе са добрим предзнањем, па је рад у великој мери олакшан. Brzo savladaju stampana i pisana slova cirilice. Uče dosta pesama napamet. Čitaju redovno knjige pozajmljene iz školske biblioteke. Vole da učestvuju na priredbama. Pevaju naše srpske pesme i učestvuju na raznim literarnim konkursima. Tokom jedne školske godine oseti se veliki napredak u učenju gramatike.*

са двојезичном децом и размена идеја колеџа који изводе дојунску наставу српског језика у иностранству. Семинари у примени нових "алата" у настави, посебно за учење на даљину. Гошћовој наставној материјалу за сваки узраст (вежбанки, уџбеника) који је применљив у таквим ситуацијама, а најважнији је предложеним наставним темама. Обезбеђивања редовне учионице са основним наставним материјалима. Укључивања колеџа који су у другом временском периоду активни у раду са српским ђацима у дијаспори при изради уџбеника. Одуке које истражују тему српски језик као ствари, сајт посвећен ђацима у дијаспори са материјалима и искуствима, предлозима за реализацију садржаја. *Saradnja sa kolegama iz drugih srpskih skola. Vise didaktickih materijala na internetu. Службених семинара и годишњих материјала унапредљивих у пракси. Наставни план и програм прилагођен нашој школи у иностранству. Уџбеника, буквара и радних свезака који би били написани за децу и дијаспори. Такође би били потребни и едукативни филмови који прате најзначајније историјске догађаје, географија Србије, значајне личности... Службеној усавршавања из области наставе српског језика као ствари и/или немајерње; проширивање ресурса наставних материјала за специфичне узрасте и нивое знања, као и за развој јојединичних језичких компетенција. Што већи број конкретно урађених тема и различитим фазама и старосним групама.*

### 3. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Добијени резултати воде нас ка веома важним закључцима. Пре свега, спроведено истраживање међу наставницима српског језика у српским допунским школама у иностранству потврдило је резултате ранијих истраживања<sup>7</sup>. Одговори анкетираних наставника указали су на то да већина ученика не поседује елементарно знање српског језика; да су деца у дијаспори расположена да уче српски језик; да родитељи и рођаци мотивишу своју децу рођену у иностранству да уче српски језик; да наши ученици матерњим језиком сматрају језик државе у којој су рођени и у којој живе; да ученици у истом одељењу нису на истом нивоу владања српским језиком; један део ученика ревносно обавља домаће задатке; да постоји проблем неадекватних уџбеника за ову врсту наставе па наставници редовно осмишљавају сопствене дидактичке материјале за рад у школи на часовима српског језика; да већина наставника прибегава тематској

7 Аутор се овом тематиком бавио и у претходним истраживачким задацима што се може видети у литератури.

настави (Моја отаџбина Србија и Основи културе српског народа). Осим хетерогеност ученика (у нивоима владања српским језиком) у истом одељењу, један од најизраженијих проблема јесте мали број часова српског језика и нередовно похађање наставе, што доводи до дисконтинуитета у раду, а тиме и смањењу постигнућа ученика.

На основу претходног недвосмислено је јасно да настава српског језика у иностранству не може бити методички уобличена аналогно настави српског језика у школама у Србији. Генерални закључак је да се уместо методике наставе српског као матерњег морају примењивати начела методике наставе српског као завичајног језика<sup>8</sup>. Овај закључак проистиче директно од закључака о ставу потомака српских емиграната о матерњем језику, као и на основу главних циљева и задатака ове наставе (која би у крајњем исходу требало да има подстицање, неговање и развој родољубивих осећања према завичају и охрабривању деце у изградњи националног идентитета). Наставна методологија се значајно разликује у приступу обради наставних јединица, као и сама структура часа. Можда је најилустративнији податак да су очекивани исходи и предвиђене компетенције ученика на часовима српског језика у иностранству заправо идентичне методичким радњама на часовима српског језика у домовини. Другим речима, док је на часу српског као матерњег фокус на граматичким темама, на часу српског као завичајног фокус је на развоју језичких вештина (слушања и разумевања, читања, писања, говора и граматике). Они уче да пишу и читају српска ћирилична и латинична слова, да правилно артикулишу гласове српског језика, увежбавају слушну перцепцију уз разумевање речи и реченица на српском језику, док су превођење, препричавање и савладавање непознатих речи незаобилне методичке радње на сваком часу. Обрађује се функционална граматика, део по део, у основним цртама у лаганом прогресији ка вишим нивоима усавршавања српског језика. Акцент се ставља на комуникативну компетенцију ученика и на усавршавање њиховог начина комуницирања на српском језику. Искуство у раду са ученицима свих нивоа ових школа из различитих делова Европе<sup>9</sup>

8 О овој грани лингвометодике детаљније видети у М. Јањић, Методика наставе српског као завичајног језика.

9 Аутор је био иницијатор и реализатор летње школе српског језика и културе „Лето у завичају“, која је у чак три смене одржана на лето 2022. године у Научно-образовно културном центру „Вук Караџић“ у Тршићу. Том приликом је две стотине деце учествовало у овом кампу са својим наставницима, усавршавајући српски језик. Детаљније о овоме на сајту: <https://okcvukkaradzic.edu.rs/aktivnosti/radionice/91-letu-u-zavicaju>



показало је не само неуједначен већ и веома низак ниво владања српским језиком и писмом. Охрабрује чињеница да деца с љубављу прихватају повратак коренима и завичају својих родитеља. Но, актуелни животни контекст, обавезе и темпо живота, континуирано их удаљавају од српског језика и културе па су тим пре ови часови више него драгоцени у подстицању и неговању родољубивих осећања и осећања националне припадности и порекла.

Једна од најважнијих карактеристика ове наставе јесте неопходност примене завичајне КЛИЛ методе. Основу „CLIL“ наставе чине такозвана 'четири слова С', тј. 4К (Coyle et al., 2010: 53-54): садржај (енгл. Content), сазнање (енгл. Cognition), комуникација (енгл. Communication) и на крају култура (енгл. Culture). Садржај је први и основни принцип који упућује на подучавање нејезичких предмета, као што су: српска историја, географија и природне лепоте, знамените личности (државници, научници, сликари, књижевници, спортисти, глумци, музичари...), традиција и вера из угла српског језика како би се језички садржај представио ученицима на занимљив начин. Сазнање, други принцип, има за циљ развој когнитивних вештина код ученика (расуђивање, евалуација, креативно размишљање итд.). Комуникација, трећи принцип, представља интеграцију учења језика (усавршавање на пољу граматике) и употребе језика (усавршавање комуникативних вештина). Бентли (2010: 7) додаје да је свеопшти циљ „CLIL“-а усредсређен на време које ученици потроше у причању („student talking time“). Култура, као последњи принцип, наглашава важност разумевања националне културе земље порекла и продубљивање културалне свести о свом завичају. Ова метода је подробно описана и истражена у теорији и пракси наставе страног језика показавши запажене резултате посебно у домену примене интеркултурализма као једног од најважнијих карактеристика глотодидактике. Међутим, у настави српског као завичајног језика, она доживљава благу трансформацију и постаје наставна доминанта (Јањић/Мијајловић 2020). Завичајни КЛИЛ метод подразумева интегрисање српског језика и националних културних садржаја у једну целину у којој се кроз језик уче садржаји националне културне баштине и обрнуто. Интегрисање језика и садржаја није лако применити на часу па је неопходно је обучити наставни кадар за примену ове методе и користити уџбенике по наставној методологији српског језика као завичајног.

Да би настава српског језика у иностранству дала боље резултате, неопходно је објавити модерне уџбенике<sup>10</sup> по методологији завичајне наставе и израдити пратећи дидактички материјал, а све то подразумева и ревидирање наставних програма по којима ће се програмирати градиво за српске допунске школе у циљу бољих наставних постигнућа деце српских исељеника широм света.

## ПРИЛОГ: АНКЕТА

За наставнике српског језика у допунским школама у иностранству

Поштовани наставници,

Пред вама је анкета која је намењена научном истраживању у циљу унапређења наставе српског језика у допунским школама у иностранству. Анекта је анонимна и ни на који начин не може угрозити ваше професионалну позицију. Стога вас молимо да на питања одговарате потпуно искрено како бисмо могли да вам помогнемо у проналажењу решења за евентуалне проблеме.

Анкета је формулисана у виду тврдњи које ћете окарактеристати заокруживањем одговора од 1 до 4 чије су вредности: број 1 = „не слажем се“, 2 = „делимично се слажем“, 3 = „слажем се“, 4 = „у потпуности се слажем“.

Поред тога, у анкети постоје и питања отвореног типа где се очекује ваш одговор у виду коментара, запажања или препорука.

1. Деца српске дијаспоре долазе у школу са елементарним знањем српског језика.

10 SERBIAN FOR BEGINNERS, A SHORT COURSE OF SERBIAN FOR FOREIGN STUDENTS – SURVIVAL SERBIAN/ M. Janjić - Niš: Filozofski fakultet, 2016.

ISBN 978-86-7379-424-2 COBISS.SR-ID 226021132 UDK 811.163.41(075.8) <http://centar.filfak.ni.ac.rs/sr-rs/kursevi-rs-cirilica/serbian-for-beginners-marina-janjic>

СРПСКИ - ЈЕЗИК МОГ ЗАВИЧАЈА ПОЧЕТНИ НИВО, КАД СИ СРЕЂАН! [Електронски извор] / Марина Јањић. - Ниш: Академска српска асоцијација, - 2020. <http://asasocijacija.com/lms/edukacija/>. ISBN 978-86-900376-2 УДК: 811.163.41(075.4.053.2) -9 COBISS.SR-ID 283887372.

СРПСКИ - ЈЕЗИК МОГ ЗАВИЧАЈА СРЕДЊИ НИВО, О, РАДОСНЕ ВЕСТИ! [Електронски извор] / Марина Јањић - Ниш: Удружење Академска српска асоцијација, - 2020. ISBN 978-86-900376-3-6 УДК 811.163.41(075.4.053.2) COBISS.SR-ID 283887628 <http://asasocijacija.com/lms/edukacija/>.

СРПСКИ - ЈЕЗИК МОГ ЗАВИЧАЈА НАПРЕДНИ НИВО, ПОДИГНИ ГЛАС! [Електронски извор] / Марина Јањић - Ниш: Удружење Академска српска асоцијација, - 2020. ISBN 978-86-900376-4-3 УДК 811.163.41(075.4.053.2) COBISS.SR-ID 283887884 <http://asasocijacija.com/lms/edukacija/>.

2. Деца српске дијаспоре су мотивисана да уче српски језик.
3. Децу српске дијаспоре мотивишу родитељи да уче српски језик.
4. Децу српске дијаспоре мотивишу рођаци да уче српски језик.
5. Наши ученици српски језик сматрају својим матерњим језиком.
6. Наши ученици језик државе у којој живе сматрају матерњим језиком.
7. Сви ученици у одељењу су на истом нивоу познавања српског језика.
8. Ученици су активни на часу српског језика.
9. Ученици уредно обављају домаће задатке.
10. Препоручени уџбеници су функционални и довољни за извођење наставе српског језика у допунским школама.
11. Редовно припремам и осмишљавам нове дидактичке материјале за извођење наставе српског језика у допунским школама.
12. Примењујем моделе тематске наставе у сарадњи са колегама који предају друге предмете у српској допунској школи.
13. Проблеми у извођењу наставе са којим се сусрећем су:  
\_\_\_\_\_
14. Моја запажања о ученичким постигнућима у области српског језика су: \_\_\_\_\_
15. У циљу успешне реализације наставе српског језика значила би ми стручна помоћ у виду: \_\_\_\_\_

## ИЗВОР

<https://mpn.gov.rs/prosveta/predskolsko-i-osnovno-obrazovanje-2/dopunske-skole-u-inostranstvu/>

## ЛИТЕРАТУРА

- Гарсија 2012:** I. M. A. García, D. Rubio, „Utilities of CLIL methodology in the classroom”. Santiago de la Ribera: Revista de Formación e Innovación Educativa Universitaria. Vol. 5, Nº 4. <<https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/429341>>. 27. 8. 2018.
- Бонсес 2012:** J. R. Bonces, „Content and Language Integrated Learning (CLIL): Considerations in the Colombian Context”. Gist Education and Learning Research Journal, 177–189. <<https://eric.ed.gov/?id=EJ1062605>>. 25. 8. 2018.
- Јањић 2017:** Марина Јањић, *Методички хоризонти – одабрана поглавља методике наставе српског језика и књижевности*, Београд: NM libris.
- Јањић 2018:** Марина Јањић, *Методика наставе српског као завичајног*, Ниш: АСА.

- Јањић 2018:** Марина Јањић, „Темељна методолошка питања наставе српског језика у дијаспори, у: *Српска славистиџика*, Том II: Књижевност, култура, фолклор, Београд: Савез славистичких друштава Србије – Чигоја штампа, 123–137.
- Јањић/Мијајловић 2020:** Марина С. Јањић и Ана Д. Мијајловић, „Сложена наставна контекстуализација као фактор унутрашње мотивације у настави српског језика као завичајног“, у: *Српски као страни језик у теорији и пракси*, 4 (гл. ур. Весна Крајишник), Београд : Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик, 283–301.
- Јеласка 2007:** Z. Jelaska, „Ovladavanje jezikom: izvornojezična i inojezična istraživanja.“ *Lahor*, I, 3, 86–99.
- Јеласка 2015:** Z. Jelaska, „Kategorija nasljednoga govornika: središte i granice“, *Romanoslavica*, LII, 2, 171–187.

## SERBIAN LANGUAGE IN SCHOOLS OUTSIDE SERBIA

### Summary

The paper deals with the research of current teaching practice in Serbian supplementary schools of the Ministry of Education of the Republic of Serbia abroad. Practice shows that teachers of the Serbian language face numerous problems of a didactic nature when implementing this teaching, and our goal is to diagnose the problem and point out potential solutions. The research was carried out by surveying the teachers employed in these schools so that we could obtain the required data based on their answers. The research confirmed the hypothesis that in these schools, teaching takes place according to the principle of Serbian as the mother tongue, which does not correspond to the status and level of knowledge of the Serbian language among the children of our emigrants. The paper recommends a new teaching methodology based on the principles of native pedagogy with the application of the native KLIL method.

*Keywords:* Serbian language, diaspora, teaching, abroad, homeland.

Marina S. Janjić

Александар М. Милановић\*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

## СРПСКО ПИСАНО НАСЛЕЂЕ У СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА: ПРАВЦИ ЈЕЗИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА

У раду се одређују правци лингвистичких истраживања српскога писаног наслеђа насталог на тлу Сједињених Америчких Држава од средине XIX века до данас. Расуто у различитим америчким и српским институцијама, ово наслеђе још увек је неиспитано. На основу увида у грађу сакупљену у САД, утврђују су приоритетни задаци истраживања писаног српског језика, почевши од графичко-ортографских, преко фонетско-фонолошких, па све до граматиких, лексиколошких, стилистичких и социолингвистичких.

*Кључне речи:* српски језик у САД, енглески језик, језички контакт, билингвизам, мултилингвизам, интерференција, англицизам, неологизам.

1. На прошлогодишњој, Другој интеркатедарској српистичкој конференцији, посвећеној теми *Канон српске књижевности* (Тршић, јун 2021), током дискусије о предлогу текста декларације покренуто је једно битно методолошко питање везано за критеријуме: да ли се, на пример, може говорити о српској књижевности у Канади, узимајући у обзир новије стваралаштво Давида Албахарија. Преовладао је у разговору, наравно, став да би позитиван одговор на овако формулисано питање морао подразумевати дужу *активност* заједнице, а не и краћу или дужу делатност *појединца* на одређеној територији. Та занимљива дискусија посредно је условила и тему овогодишње конференције, али и тему овога (ко)реферата. Доказивање континуитета у стварању српскога писаног наслеђа у Сједињеним Америчким Државама из перспективе готово двовековне активности мигрирајуће и релативно расуте заједнице сигурно није упитно,<sup>1</sup> али би нас упркос постојећој

\* [aleksandar.jus@gmail.com](mailto:aleksandar.jus@gmail.com)

1 Контакти унутар расутих делова српске заједнице у САД подразумевали су неупоредиво више писану но усмену комуникацију. Под писаном комуникацијом овде подразумевамо приватну и службену преписку, телеграме, огласе у новинама, али и све српске штампане публикације.

обимној литератури (Видаковић Петров 2007, Крејић/Срндовић 2008, Видаковић Петров 2014, Лопушина/Лопушина 2016 итд.) вероватно све изненадио обим и природа те веома богате језичке грађе. Настајала од средине XIX века, она данас делује као утуљена баштина: расута у различитим америчким и српским институцијама и ван њих, неретко у приватним кућама и становима, углавном непописана и недигитализована, драгоцену грађу свакодневно пропада због неусловности у којој се чува, пре свега због поједнаке небриге Срба у Америци и Срба изван ње. Уз часне изузетке (нпр. деловање Српске народне одбране у Чикагу), богато српско писано наслеђе трули у поплавленим подрумима, гори у пожарима или завршава као стари папир при селидбама. Исто важи и за старе тонске записе, фотографије, филмове. Кринка Видаковић-Петров (2007: 199, 2014: 256–257) већ је сведочила о српским књижевним делима и часописима штампаним на тлу САД које је данас немогуће пронаћи. Богато и разнолико наслеђе стварале су три генерације, или боље речено три таласа, емиграната: економска емиграција, која је стизла током XIX века, потом политичка емиграција, која је стизала после 1945. године, и коначно ратна емиграција, која је стизала од 1991. године.

Суочени са специфичним културним самоубиством, покренули смо пројекат заштите и лингвистичке анализе српског писаног наслеђа,<sup>2</sup> као и дијахронијског и синхронијског проучавања његовог језика. Овај пројекат подразумева више повезаних процеса: сакупљање, пописивање, адекватно чување, дигитализацију (макар на нивоу квалитетног скенирања), јавно презентовање и, коначно, научну обраду грађе из угла различитих наука, од којих ћемо овај пут говорити само о лингвистичком приступу.

2. У кратком прегледу најважније је истаћи стилску и жанровску разноврсност текстова: писани су свим функционалним стиловима (књижевноуметничким, научним, публицистичким, административним, разговорним), у оквиру којих препознајемо и мноштво њихових жанрова (нпр. у публицистичком: вест, извештај, коментар, интервју итд.). На функционалистичком плану значајан је и директан амерички утицај на одлике стилова, на пример

2 Пројекат Писано културно наслеђе српске дијаспоре у САД: Српске публикације на српском и енглеском (1900-1960) (Written Cultural Heritage of Serbian Diaspora in the USA (1): Serbian- American Publications in English and Serbian (1900-1960), број 6462817, део је пројектног циклуса Collaboration of Serbian Science with the Diaspora (Сарадња српске науке са дијаспором) који финансира Фонд за науку Републике Србије.

утицај специфичног америчког новинарства на српске новине и часописе у САД на почетку XX века, или – као још видљивији – утицај локалног рекламног подстила на српски рекламни подстил у настајању.

Из обиља писане грађе коју смо фотографисали или скенирали у САД, и која је само малим делом регистрована у овом раду, издвојићемо само најзначајније врсте текстова које још увек треба прво пописати, а потом и описати и лингвистички анализирати на свим релевантним језичким нивоима:

- а) рукописни и објављени дневници, мемоари и аутобиографије, међу којима добар пример пружа дело Чедомира Павића *С Пацифика на Скадарско језеро* (Сан Франциско, 1913), док су фрагменти аутобиографија српских исељеника понекад написани и на надгробним натписима, у форми у камену плочу уклесаних текстова;
- б) збирке прича, на пример збирке Петра Лубурића *Из земље златија* (1915?) и *Јауци из земље златија* (Њујорк, 1916), у којима је уметнички обрађен живот српских рудара у САД;
- в) романи, иако их у прошлости Срба у САД није их било много, а неки су остали и у рукопису (попут романа Емилијана Глоцара *Луђања : Зайиси о чудном сѣрансѣвовању Мирослава од Никойоља, лојојейѣа кнеза Лазара косовскоја*);
- г) збирке песама, нпр. збирка Мићуна Павићевића *Од Цетѣиња до Њујорка*, или *Срѣско-америчке ѣсме* у више издања књижаре Ивана Паландачића;
- д) различита популарна издања, која су у рекламним огласима књижаре издавача Воје Јовановића жанровски одређена као „календари свих врста“, „поучне књиге“, „школске и црквене приповетке“, „песмарице“, „књиге и слике из рата“ или „српски забавник са сликама“, а ту су и издања издавача Ивана Паландачића, у чијим су огласима још и „љубавни роман“ и „Вечити календар са [...] толковањем санова, рождаником, планетаром, трепетником, предсказачем, домаћим пријатељем“, као и издања „Краљевско српске повлашћене књижаре Т. В. Кусаковића“, међу којима је и „Царевина, српски забавник са сликама“;<sup>3</sup>

3 Ови рекламни огласи објављивани су у БС 1917. Велику популарност, а понеки и дуговечност, имали су календари, нпр. *Јујославија, илустрировани народни календар, Уједињено срѣсѣво* или *Карађорђе, срѣски народни календар*. Поред световних, излазили су и црквени календари, нпр. *Срѣска црква, срѣски народни илустрировани календар*.

- ђ) различити ђачки уџбеници и приручници попут буквара, читанки и речника, нпр. *Буквар, за српске школе* или *Прва читанка, за школе* у издању књижаре Ивана Паландачића;<sup>4</sup>
- е) издања публицистичког и научно-публицистичког садржаја, на пример историјски преглед у форми брошуре *Срби и Српске организације у Америци* (1911) Чедомира Павића, књига *Српска црква у Америци* Стеве Микијеља, водич *Како се постоје грађанин Сједињених Држава са свим постојањима и одговорима* или лекарски саветник *Здравственик*;
- ж) публицистички текстови у новинама и часописима (*Уједињено српство, Јединство, Српско јединство, Американски срдобран, Србадија, Балкански свијет, Српски дневник, Слобода* итд.);
- з) различити документи и издања Српске православне цркве (двојезични литургијски приручници, информације о црквама и црквеним библиотекама, картице са упитницима, билтени);<sup>5</sup>
- и) административна и сва друга акта бројних српских културних институција (спортских друштава, хорова, културно-уметничких тј. фолклорних, тамбурашких, певачких и добротворних друштва и сл.);
- ј) рекламе, захвалнице, огласи, читуље, помени итд. у часописима и новинама, али и у оквиру завршних поглавља у монографијама;
- к) надгробни натписи на српским и другим гробљима.

Већина наведених текстова је штампана, али се по библиотекама и српским институцијама у САД чувају и шапирографисана издања или рукописи. Велику културну мисију у штампању српских дела вршиле су књижаре и издавачке куће Ивана Паландачића, Воје Јовановића, Т. В. Кусаковића, Стеве Лукчевића, Ивана Сикочана, Јосипа Марохнића. Тек део старије грађе је микрофилмован у америчким библиотекама и архивама.

4 У САД се касније објављује и више црквених буквара и читанки, нпр. Буквар и читанка за српску омладину у сједињеним државама Америке и Канаде, прир. Милован П. Шундић, свештеник-учитељ, Подмладак Српског народног савеза, 1931, 1972, 1982; Прот. Андра Поповић, Српски буквар са читанком, Српска Америчко-Канадска Епархија, Друго Епархијско издање, 1954, итд. Теренско истраживање показало је да је при цркви популаран био и буквар Уроша Благојевића, учитеља Нови Буквар, штампан у више од двадесет издања у Београду (уп. нпр. 22. издање из 1930. године).

5 Више у Вуковић 1994.



3. Граматичка, лексиколошка и стилистичка истраживања српског језика у САД морају узети у обзир социолингвистички контекст. Нема никакве дилеме да је, као и у случају других исељеничких заједница, кључни културни задатак Срба у САД био очување идентитета, првенствено српског језика и ћирилице, православне вере и народних обичаја. Не чуди стога што је на тлу САД формиран велики број српских културних клубова и фолклорних друштава (в. Лопушина/Лопушина 2016). Изузетно важан лингвистички задатак стога ће бити испитивање статуса српског језика у статутима и оснивачким актима српских институција у САД. Питању језика се у српским културним институцијама континуирано одређивало средишње место. У статутима ових организација неретко се срећу и нарочити осврти на потребу за чувањем и неговањем српског језика и ћирилице у САД. Из ове перспективе ваља сагледати и садржај текстова објављених у српској штампи, где има и публицистичких текстова посвећених искључиво језичким питањима.

3.1. Као први пример, наводимо текст *Правила Српске народне одбране у Америци*, која су „усвојена на 55. Конгресу СНО одржаном у Чикагу на дан 29. јуна 1996. године“. Већ је Члан 1 именован као „Име, језик, седиште и делокруг рада“, а у њему се констатује: „Званични језик организације је српски и енглески, према потреби.“ Члан 2, са насловом „Циљеви и задаци СНО“, као трећи циљ организације истиче „да међу америчким Србима шири српски културу и просвету, и да гаји и негује српску историју, српски језик и српску ћирилицу.“ И у брошури *Српска народна одбрана у Америци : Зашто треба да подржимо рад Српске Народне Одбране у Америци*, објављеној 2019. године, понавља се да је „потребно бранити и одбранити, чувати и развијати слогу међу народом, чувати српску традицију, обичаје, фолклор, српско писмо и језик“.

3.2. Као други пример преносимо у целини новински текст Р. Г. Шешлије под индикативним насловом „Србине, чувај свој лепо језик“, који је објављен у новинама *Слобода*, органу Српске народне одбране у Америци, јула 1958. године, на странама 4–5:

Пре четрдесет и четири године, писао је под горњим насловом Грујо Новаковић: „Нема лепшег језика на кугли земаљској, а већ о његовом једноставности у писању и изговору и да не говоримо, то је познато у целом свету.“ Често ћете чути нашег човека, који је навикао на српски језик, како замера Американцима и Енглецима и пита се, зашто они немају једног Вука Караџића, да им удеси језик, као код Срба, да се не презнојавају и често пута приликом писања прелиставају по речницима, да виде како се реч пише.

Велики народи непримају реформе од малих народа и мало има изгледа да ће икада моћи упростити свој језик и направити га попут српског језика. Енглески је језик веома обилат. Поред тога он има само 26 слова, док српски језик има тридесет гласова. Вук је увео нова слова у српски језик: ј, љ, њ, ћ, ђ и џ. Ово је омогућило, да српски језик буде фонетичан. Дете чим научи азбуку, може одмах да изговори најдуже презиме, вић.

Чувени Србин Никола Томазео, научник – рођен у Шибенику, живео је у Италији, који је био познат целом свету. Познавао је многе стране језике и писао на свима њима. Живео је у туђем свету, али свој језик и народ није никад заборавио. На свом српском језику написао је гласовите „Искрице“ што их је издала Српска књижевна задруга у Београду, у свом 7 колу, 1898 год. Из тих „Искрица“ види се лепо, како је тај велики ум волео силно српске земље, и српски народ, а нарочито његове песме и лепо српски језик. Зар неко може уздићи свој народ више, него што га је Никола Томазео уздигао овим речима: „У Теби Бог је, о мој мили роде, саздао људског соја и врлог човјештва урне најлепше!“

Српски језик му је силнији од италијанског и латинског, милозвучнији од ческог и пољског, језгровитији од руског. Српске народне песме, каже, могу се упоредити са најлепшим народним песмама било кога народа на свету. „Не знаду златна пера онако писати, као јаворове гусле што гуде.“ За оне, који иду у туђ свет написао је ове дивне речи: „Ви који идете у туђе земље искати оно, што вам ваша земља не даје, будите осећање, а не жалост и страх отаџбине тужне. Сјећајте се увијек ње; уздигите језик њен; учите и друге језике, али да вам туђи не истјера матерински из срца. Бољи сте од многих оних који вас гледају као смет. Браните, молим вас, свуда браните домородно поштење; будите у одлукама стални, слободни у ријечи. Љубите више истину, него злато. Других народа обичаје гледајте и поштујте, без да их слијепо слиједите, или погрдите. Браћа њихова будите а не робови.

Шешлијин текст добро оцртава жељену језичку политику: научити и поштовати енглески језик и америчке обичаје, али сачувати и волети српски језик, писмо и обичаје. Овај новински текст карактеристичан је по многим детаљима који ће бити веома важни у будућим лингвистичким анализама. Први детаљ: позивајући се на претходни текст Груја Новаковића, Шешлија указује на континуитет односа српских исељеника према свом матерњем језику. Други детаљ: Шешлија истиче значај Вукове граfiјско-ортографске реформе, која је омогућила лакше описмењавање народа. Трећи детаљ: једноставност Вуковог граfiјско-ортографског система упоређује се са сложеностју енглеског, уз њихово смештање у шири културолошки контекст. Четврти детаљ: аутор се после Груја Новаковића позива и на ауторитет Николе Томазеа при осмишљавању

контура језичке политике, при чему цитатност још једнапут постаје стилска одлика овога кратког новинског текста. И коначно, пети детаљ: попут многих других, и Шешлијин новински текст показује недовољну језичку поткованост аутора, али и словослагача. Поред штампарских грешака (*да изјовори најдуже ѝрезиме, вић*), у тексту су видљиве и фонетско-фонолошке и графијско-ортографске (*Карађића, нејримају, ческој*), али и граматичке омашке (*о њејовом једностајавности*). На послетку, сасвим је анахроно и ауторово опредељење за граматичку интерпункцију у време када је логичка, још од времена Новаковићеве *Српске јрамајике* (1894, 1902), постепено преузимала примат у српској писмености. У прилог наведеном ваља погледати Шешлијине примере: *йиџа се, заиџо они немају једној Вука Карађића, да им угеси језик; Ово је омојућило, да српски језик буде фонетичан; види се лејо, како је џај велики ум волео силно српске земље*.

Текстови у српским новинама у САД и данас као добру праксу истичу примере двојезичне деце у нашим исељеничким породицама: „О, да кажем још нешто, Милан и Надежда већ сада говоре два језика, енглески и српски! Када Бог дарива он дарива“ (Слобода 2021: 13). Такође, и честитке и поздравни дати на крају монографија о српским манастирима у САД показују исту тенденцију: „са жељом да у овом туђем свету очувају лепу прадедовску, веру, језик и лепе српске обичаје“ (Грачаница 1984).

3.3. Чедомир Павић, новинар и публициста, објавио је у Чикагу 1917. године брошуру *Срби и српске организације у Америци*. „То је прва озбиљнија студија о Србима у Америци“ (Ђоровић 2016: 140). У њој аутор посебно наглашава значајну улогу српске штампе, која утиче на „буђење и формирање националне свијести, ширење српског писма ћирилице, навикавање на читање оних који су једва срицали усљед никаквог вјежбања у читању и пропагирање за удруживање и организовање“ (наведено према Ђоровић 2016: 140–141). На овом месту важно је подвући да је инсистирање на „ширењу“ ћириличног писма, односно на његовом чувању, било много веће до формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (касније и Краљевине Југославије) но после тога чак и код српских исељеника у САД.

3.4. Осим програмских, манифестних текстова, за реализацију језичких циљева биће неопходно анализирати и праксу у српским школама, медијима и издавачким кућама у САД. Пред будућим истраживачима су бројна питања у вези са школством: који су уџбеници коришћени за учење и неговање српског језика у световним

и црквеним школама, какви су били планови и програми, ко су били предавачи (које школе су завршили, из којих су средина стизали и сл.), колико је ђака било и са каквим су успехом учили српски језик. Слична питања намећу се и у вези са српским новинама и часописима: колике су језичке компетенције имали уредници и новинари, колико су доносили информација у вези са актуелним језичким питањима, да ли је у редакцијама било лектора. Иста се питања, уосталом, могу поставити и у вези са српским издавачким кућама. Најбољи пример представља уређивачка политика „Српске књижаре и штампарије Паландачића“, издавачке куће која је штампала српске народне приповетке и песме, утичући на утврђивање вуковске језичке парадигме и кроз њу и на јачање српског идентитета,<sup>6</sup> али истовремено и прве српско-енглеске речнике (*Српско-енглески речник* и *Engleski Učitelj: džepni riječnik za Srbe i Hrvate sa tačnim izgovorom svake riječi po Prof. A. Lochmeru*), као и Вебстеров речник (*Veliki Websterov Riječnik*), пратећи актуелне језичке потребе српских исељеника. О језичким потребама српских исељеника најбоље сведочи Паландачићев оглас у српским новинама:

После тешког напора успели смо да спремимо и штампамо давно жељени Енглески Учитељ по проф. Локмеру за што слично су нам се хиљадама Југословена досад појавили молећи да се пожуримо са објављивањем истога. Ми смо се одазвали жељи нашег света у Америци и ето сада објављујемо да је досад једини најбољи учитељ енглеског језика готов за растурање. Овога пута смо учинили све што се могло, да би учинили наше дело бољим за употребу, зато смо му дали малу форму са трвдим платненим повезом, да се може у малом џепу држати и на брзу нужду без потешкоће употребити. Још смо изговор тко удесили да ће и почетник врло лако научити изговор енглеских речи по нашем начину писања изговора. Подесност књиге за ношење и изговарање помоћиће вас у пола при учењу енглеског језика. Колико је наших људи који су због немања добре књиге за учење енглеског језика нису могли научити га. Не пропустите прилику бар сада. Само за 50 центи добићете тако драгоцено благо које свакоме отвара очи и свакога спрема да се лако снаје у овој земљи (БС 2017).<sup>7</sup>

6 Уп.: *Српске Народне Приповијетке из збирке Вука Стјеп. Караџића и Краљевић Марко: Народне ијесне са иредовором и ишумачењем мање иознаиших речи и реченица.*

7 О прилагођености потребама српских исељеника у структури Српско-енглеског речника сведочи и реклама из новина: „Први српско-енглески речник са разговорима, писмима, статистикама, тарифама, насушним потребама у сваком погледу, монетама разних држава са вредношћу и других ствари за лако и брзо учење енглеског језика“ (БС 1917). Слично је формулисана и реклама за *Veliki Websterov Riječnik*: „Тумаџи на више различитих наџина сваку енглеску riječ“ (БС 1917).

3.5. За будућа истраживања није без значаја ни језичка политика српске државе према исељеницима. У различитим српским државним творевинама током XIX и XX века није развијена било каква стратегија језичке политике за српску емиграцију. Нити су водећи српски нормативисти (Ђуро Даничић, Стојан Новаковић, Љубомир Стојановић, Александар Белић и др.) размишљали о судбини српског језика ван европског континента нити су о томе бригу водили тадашњи српски политичари. Најбољу илустрацију таквог стања представља чињеница да у Србији нису писани нити су у САД слати било какви језички посебни приручници и уџбеници за бројну српску дијаспору, почевши од другачије израђених буквара па надаље. Смер лингвистичког интересовања за српско-енглеске језичке контакте остао је у матици једносмеран: почетком XX века појављују се у Београду први речници страних речи, у којима су већ регистровани и англицизми,<sup>8</sup> а потом и српско-енглески и енглеско-српски речници.

3.6. Напоредо са програмским настојањима да се сачува српски језик с ћирилицом, лако је пратити и тежњу наших исељеника да што брже и лакше савладају енглески, али понегде и шпански језик, што је непокрено питање у србистици. Није довољно изучено питање школа енглеског језика за Србе у САД, а непознати су нам још увек и механизми савладавања шпанског језика међу српским исељеницима. Мултилингвизам међу српским исељеницима у САД готово да није ни регистрован. Смернице у истраживањима пружају огласи у српским новинама током Првог светског рата, у којима се акценат ставља на економску тј. материјалну добит од познавања енглеског и других страних језика:

Učenje Engleskog i drugih jezika. Na hiljade ljudi potrebni su da u radu zamijene one koji su u rat pozvani. Treba učiti jezik, bolje čitati i pisati engleski, to će vi poslužiti da ugrabite priliku sada. Škola za početnike i za studente; potpune instrukcije na francuskom, španjolskom, italijanskom i engleskom. Dodite, na Chicago Institute, 123 W. Madison St., Chicago (BC 1917)<sup>9</sup>

8 Јован Грчић, *Речник страних речи*, Нови Сад, 1905, Веселин Ђисаиловић, *Речник страних речи*, Нови Сад, 1914 (и каснија издања), Мита Лукић и Драгољуб Обрадовић, *Речник страних речи и израза*, Београд, 1928.

9 Оглас има и другачију форму, у којој се акценат већ у наслову „Ucite Engleski Dobijte Volju radnju -- bolju placu“ ставља на већи профит који се може остварити због знања енглеског језика у САД, док се у тексту прецизирају форма, обим и цена курса: „Potpuna nauka 30 lekcija, danju ili večerom samo deset dolara“ (BC 1917).

3.7. Велику пажњу србистике морају привући и други социолингвистички проблеми. Ваљало би, на пример, што детаљније испитати историју и облике билингвизма међу Србима у САД. Интересантан пример представља језик службе у српским црквама, која је временом све чешће обављана на енглеском језику. Издања српских цркава у САД данас су углавном само на енглеском језику, а тек понекад само на српском. Постоје и двојезична издања, у чијим се предговорима објашњава језичко решење намењено различитим генерацијама исељеника:

Упоредни преводи литургијских текстова на српском и енглеском језику намењени су свима вама, драги парохјани, а првенствено нашој деци и омладини, у жељи да нам се омогући лакше разумевање основних појмова из литургијског речника, који су потребни за праћење Светог Богослужења (БЛ: 3).

Исту истраживачку пажњу морају привући и двојезични медији, двојезичне школе у оквирима формалног и неформалног образовног система, тј. у допунским школама, школама при црквама и сл., као и статуси и функције српског и енглеског језика у њима.

4. Богатство неанализиране грађе намеће први задатак будућим истраживачима – да се опишу језичко-стилске карактеристике што већег броја текстова које су у прошлости написали и објавили српски исељеници. Тек после прецизне лингвистичке и лингвостилистичке дескрипције текстова који су писани различитим функционалним стиловима, при чему ваља водити рачуна и о њиховој жанровској разноврсности, могуће је одредити тенденције и доминанте језичко-стилских промена. Познато је да су исељенички говори изразито конзервативни, али истовремено и веома отворени за лексичке и синтаксичке иновације у контакту са језиком локалне средине. Стога је при дијахронијским анализама неопходно обратити подједнаку пажњу како на архаичне језичко-стилске карактеристике тако и оне које су одраз иновација, било унутрашњих или контактних. Архаичне црте тако би представљале траг очекиване конзервативности, затворености српске заједнице у новој друштвеној, језичкој и културној средини, и требало би их очекивати углавном у сфери очуваних *архаизама* и *дијалектизама*, док би иновативне црте, пре свега у домену *јозајмљеница* из енглеског, па и шпанског, језика сведочиле о отварању и покушају да се заједница интегрише. Међу иновацијама, међутим, не треба игнорисати ни *неолојизме* изграђене од домаћих творбених морфема на тлу САД. Архаичне лексичке црте и данас препознајемо у религијском дискурсу, понегде још увек

стилски маркиран славенизмима: за Веру и Отечество (Грачаница 1984),<sup>10</sup> Да завршимо ово писаније, Честитају Посвећеније цркве Св. Саве (Опленац 1992). У поздравима и честиткама очувана је као окамењена и архаична конструкција *широм земљиној шара*: Уједно поздрављам све пријатеље и познанике Србе и Српкиње широм земљиног шара, да поздравимо сву нашу родбину, кумове и пријатеље широм земљиног шара (Грачаница 1984). Дијалекатске црте, некада у новинама неупоредиво чешће, срећу се и данас углавном у различитим текстовима (огласи, честитке, помени, песме и сл.) који нису лекторисани: Грачанице огледало слободније Срба, у спомен своји милих и драгих, васкрсавати стару прађедовску веру, Ко поклони иљадарку, Петство Срба по иљаду (Грачаница 1984), све нас спомињат и покој нам називати (Опленац 1992: 213).

Текстове из историје српске писмености у САД треба анализирати са још једним циљем: да се у њима утврде језички ставови и запажања аутора, који су неретко сасвим експлицитно изнесени. Тек укупан збир таквих језичких ставова и запажања дао би заокружену слику односа српских исељеника како према матерњем, српском језику тако и према језицима са којима су на америчком тлу ступали у свакодневне контакте – пре свега са енглеским, али и са шпанским, немачким, италијанским, грчким, пољским, словеначким и другим језицима. Дијахронијске анализе тек треба да испуне коначан циљ, тј. да одреде правац и темпо језичко-стилских промена на свим језичким нивоима. Једна од радних хипотеза биће да ће с временом опадати број црта које одударају од вуковске норме, а друга да ће расти и број позајмљеница и број њихових фонетско-фонолошких, па и творбених варијација.

<sup>10</sup> Наспрам књишког облика у истој монографији и истој врсти текстова појављује се и народна лексема: Отаџбини, Отаџбине (Грачаница 1984).

5. Будући да до сада сви наведени писани текстови готово да уопште нису лингвистички анализирани,<sup>11</sup> први корак мора бити израда плана истраживања, односно општег упитника за ексцерпцију језичких црта. Како су први српски исељеници на источној обали САД регистровани већ почетком XIX века, да би средином овог столећа насељавали и западну обалу,<sup>12</sup> сасвим јасно постаје да је српски језик у САД репрезентативан корпус и за дијахронијска и за синхронијска лингвистичка истраживања.

Двовековна егзистенција српскога језика на овоме тлу мора се дакле сагледати и из историјске перспективе, за шта драгоцену грађу пружају наведени писани и штампани текстови, али и различити тонски записи (различити магнетофонски снимци, снимци радијских и телевизијских емиција, грамофонске плоче). Први корак у дијахронијским истраживањима мора бити формирање репрезентативног корпуса текстова писаних свим функционалним стилевима. Обриси за формирање овог корпуса назиру се на основу синтетичких истраживања српске културе у САД, првенствено у књигама чији је аутор Кринка Видаковић Петров (2007, 2014), али је њега неопходно допунити и теренским истраживањима. Кључно је, наравно, обезбедити текстове из свих периода српске егзистенције на америчком тлу, почевши од најстаријих. Динамика промена у српским исељеничким говорима мора се првенствено анализирати на два равнина која су централне: а) утицај енглеског језика на српски језик у САД; б) одраз језичких промена у матици на српски језик у САД.

6. Када су у питању старији документи, настајали током XIX века, лексиколошку пажњу мора привући статус лексичких славенизмама. Од коначне победе вуковских језичких начела овај лексички слој био је у убрзаном повлачењу у српском стандардном језику у матици, а током епохе „београдског стила“, почетком XX века, сведен је на данашњу меру. Занимљив и сложен истраживачки задатак представљаће тражење одговора на питање колико су се славенизми

11 Изузетак представља рад Јелене Вујић (2023). Процеси адаптације лексике енглеског порекла у првим српским путописима из САД анализирани су у раду Ненада Ивановића (2023). Оба рада су у штампи.

12 Уп.: „Илија и Јелена били су, званично, први регистровани српски досељеници на западној обали Америке. Послије дугог пута [...] стигли су у Сан Франциско 1853, у јеку Златне грознице“ (Маловић 2022: 49). Прва историјска сагледавања судбине америчких Срба потичу већ из 1913. године: „Срби у Америци су из српских крајева под Аустро-Угарском. Има их велики број и из Црне Горе, али из Србије их скоро нема, осим мало занатлија из вароши; сељачка маса у Србији остала је нетакнута сеобом у Америку. Зато Србија није ни предузимала, као Грчка, превоз из Америке, јер масе резервиста није ни имала у Америци“ (Павић 2016: 25–26).



ван религијског дискурса чували у писаном наслеђу Срба у САД, на пример, и у првој половини XX века још увек се у српским издањима са гла САД чува лексема *џолковање*. Модернизација српској језика и у матици и у САД условиће тада убрзано повлачење славенизама.

6.1. За старије текстове битно питања биће и фонетско-фонолошка адаптација лексичких англицизама (*шер, бонг, рекорд, графонола, мийџини, ѝалон, молдери*), са посебним освртом на појаву фонетско-фонолошких дублета (*јаниџори/јениџори, морџиц/морџич, екер/акер*). Подједнаку пажњу мора привући и морфолошка адаптација (*џанка 'резервоар за бензин', елекџрична џрила, судмарина*), потом потенцијално калкирање и сл. Текстови из прве половине XIX в. пружају потврде и за неологизацију од домаћег творбеног материјала, нарочито у рекламама за нове кућне производе: *џеџлач, раздвајачница* и сл. У оквирима неологизације потврђена је и синонимија при именовању нових апарата за домаћинство: *елекџрични џеђник : џрженица : џрженик : џржњак*. Ређе но што би се могло претпоставити у новинама се појављују и контактни синоними: Brusari (grinders), рекорде (плоче) (БС 1917).

Важан лингвокултуролошки и социолингвистички задатак представљаће одређивање хронологије појаве неологизама – било англицизама било домаћих лексема – у САД, али и на српском језичком простору. Важно је истаћи да се поједини адаптирани англицизми и домаћи неологизми настали у САД никада нису ни појавили на српском језичком простору.

6.2. Коначно, фаза југословенства кроз коју су прошли Срби у САД током XX века утицала је и на појаву других словенских утицаја на српски језик. Видљив је тако слабији директан чешки утицај,<sup>13</sup> оствариван прво преко језика чешких лекара, угоститеља и трговаца и њихових огласа у српским новинама, а потом и јак индиректан чешки утицај који је стизао преко језика америчких Хрвата, за шта добре потвде пружају новине *Балкански свијећ* (БС 1917). Ове новине, чији су текстови штампани на ћирилици и латиници и које су популаризовале идеју о једном двоименом народу и заједничком језику,<sup>14</sup> показују и како су одређени кроатизми

13 Занимљив пример овде представља случај Емилијана Глоцара, Чеха који је у САД писао на чешком и српском језику.

14 У тексту под насловом „Država Srba, Hrvata, Slovenaca“ изаберава се именовање народа који говори „нашим језиком“: „Prema potpunom sporazumu na dogovoru sa predsjednicima nših društava u Chicagu i oklici, pozivam sve zemljake našeg jezika na predavanja“. Уп. и текст огласа: „Osobito se preporuča Srbima i Hrvatima, sa kojima se razumije na njihovom materinskom jeziku“ (БС 1917).

могли утицати на слабљење језичког осећања Срба у САД: *Trazbe, glazbala, upotrebljavaoci gasa, Zapletaj, pristojba, ministar vanjskih posala, cijениk, nahlada, zapletaj, hrana bebah, predвид vremena, poduzeće, zaštednja, veleklaonica, udvorba, zaslužbu, ljekarni, Tvornica, Kušajte* и сл. (БС 1917).<sup>15</sup> Томе је несумњиво доприносила и коегзистенција различитих именичких облика у истим новинама: *tražba/џражња, љekarnik/љјеченик* итд. (БС 1917). Одређени утицај у овом смеру вршио је и словеначки језик, нарочито преко рекламних огласа.

Језик ових новина и сличних гласила, можемо закључити, допринео је барем делимично слабљењу језичког осећања њених српских читалаца. Томе је додатно доприносио велики број језичких грешака у њима, нарочито у огласима и рекламама који се несумњиво нелекторисани: *Mi davamo vama svu našu zaradu, Nemojte naslanjati telefon na kutiju u kojoj novac stavljate, Kupite kombiniran pec, Ja sacuvam jedanaest para cizma godisnje* (БС 1917). И у језику новинских текстова велики је број различитих грешака, а штампарске су честе чак и у насловима: *Napred na ustank, Bugaasko bankrotstvo, Велико дједо, Svuda Boljševiki!* (БС 1917).<sup>16</sup>

6.3. Није испитана ни ономастичка слика у најширем смислу, од српских антропонима и њених промена, односно англицизације, кроз генерације, преко српских топонима са тла САД и адаптације америчких топонима, па све до имена наших исељеничких институција. У процесима усвајања страних именована адаптација је неретко ишла у различитим смеровима: *Ђикајо/Чикајо, Илиној/Илинојс/Илионоис, Мичијан/Мичијен, Гера/Гери/Гари, Вискансин/Висконсин* итд. Управо је у ономастици идентитетски аспект највидљивији (уп. осам фактора код Видаковић Петров 2014: 267–268).

6.4. Примарне синтаксичке задатке везане за језик у XIX веку мора представљати анализа потенцијалних трагова барокне реченице, застареле, дугачке реченице оптерећене инверзијама, уметањима, финалном позицијом глагола у личном глаголском облику и инфинитиву која је управо почетком XX века истиснута из стандардног језика. У текстовима из XX века кључан задатак

15 Уп. и облике: *klajovir : Klajofira* (БС 1917).

16 Релевантан лингвистички податак стога постају и информације о мањку словослагача који су познавали српски језик и ћирилицу, што доказују огласи у новинама под насловом „Traži se“: „Slovoslagač, Linotajpista, koji razume sлагачу mašinu i znade читати ćirilicu. Na posao može stupiti odmah. Prijaviti se treba kod našeg lista“ (БС 1917).

биће утицај енглеске синтаксе, укључујући и морфосинтаксичку интерференцију: у Грејслејк - Илиној, Повереништво у Милвоки, Вискансин, (Грачаница 1984), манастир Рођења Пресвете Богородице у Њу Карлајел, Индијана, манастиру у Њу Карлајел (Опленац 1992: 310, 311). Српска народна школа у Синсинати, Срби у Стубенвил (БС 1917) и сл. Нису овде ретка ни различита вишеструка обличка и ортографска колебања у оквиру истог текста: а) Историја Српске православне цркве „Св. Вазнесења“ у Икорс, Мич. : б) купљена је кућа у Икорсу, Клуб је велики добротвор цркве Св. Вазнесења у Икорсу, председник града Икорса, дан Драже Михаиловића у Икорсу, Мичиган : в) српска колонија у Икорс-у помагала је, основали су Клуб „Дража Михаиловић“ у Икорс-у Мичиган (Грачаница 1984).<sup>17</sup> Неретко се ова појава преплиће и са графијско-ортографском неадаптираношћу енглеских речи: graditelj kuća u Gary, izlazio u Gary, ropovo је роцео izlaziti u Oakland, California (БС 1917), освећење ваше нове цркве у Merrillville, Indiana (Опленац 1992: 249), Radnici u East Chicago, Indiana, Penzioneri iz Schererville, Indiana, Cestitamo 100-tu godisnjicu postojanja Crkve svetog velikomucenika Djordja u East Chicago, Indiana (Стогодишњица 2011: 173, 175, 196). Мање значајан задатак представљаће утврђивање виталности синтаксичких германизама који су били под ударом српске нормативистике, а које још увек потврђује српска штампа у првој половини XX века, нарочито рекламе у њој: *za popiti, za okrijepiti, za zaraditi, za udovoljiti* (БС 1917) итд.

7. Четири важна графијско-ортографска, али истовремено и социолингвистичка, задатка за анализу, показује прикупљена грађа, представљаће:

- а) преношење решења из енглеског правописа у ћириличким текстовима, нарочито у области писања геминираних графема, нпр. на гробљима *Илл. за Илиноис* и сл., али и писања скраћеница типа *УСА* и *У. С. А.* (уп. Балаћ 1943), као и других у српском правопису недозвољених скраћеница типа *Мич. за Мичијен, Инд. за Индијана, Вис. за Висконсин, Кал. за Калифорнија* (Грачаница 1984), *Ин. за Индијана* (Опленац 1992: 2, 38) и сл.;<sup>18</sup>

17 Уп. и: у Сент Луису : у Ст. Луис-у (Грачаница 1984), као и: у Монреал-у (Грачаница 1984).

18 Скраћенице српских вишечланих назива пишу се на енглески начин: *Ц. Н. С. и и. н. с. за Црквено-народни сабор* (Грачаница 1984), Нису ретка ни колебања у оквирима истог текста: *Ц. Ш. О. и ЦШО за Црквено-школска ошћина, С.А.Д. за Сједињене Америчке Државе* итд. (Грачаница 1984).

- б) писање именица великим словом под утицајем енглеске ортографије: Uros i Joka Nenadic sa Familijom, Честитамо Прославу 100 Годишњице цркве Св. Георгија (Стогодишњица 2011: 196, 198, 258);
- в) продор латинице под утицајем енглеског језика, али и под утицајем идеологије југословенства, и потоња дегенерација овог писма у форми „ошишане латинице“, нарочито у нелекторисаним текстовима – штампаним поменима, честиткама, захвалницама, различитим објавама, рекламама и сл., који су неретко обједињени на крају луксузних монографија: Ziveli (Стогодишњица 2011: 156, 158, 176, 188), Cetnici iz Glamosa (Стогодишњица 2011: 173), Ziveli Srbi (Грачаница 1984), Ziveli na mnogaja ljeta, Ziveli na Mnogaja Ljeta (Опленац 1992: 178, 199);
- г) мешање ћирилице и латинице у истој речи као одраз недовољне писмености аутора, али и словослагача у штампаријама, каменорезаца и др.: Живели На Многаја Љета (Стогодишњица 2011: 278), Сентрална управа Српске братске помоћи (Опленац 1992: 249), Месни одбор Гару (Опленац 1992: 267).<sup>19</sup> Сличан је и феномен хибридног писања позајмљеница у медијима штампаним латиницом: Chicaški Specijalista, Concerat “Zore”, Povodom conferencije u Parizu i Londonu, Telephonirajte (БС 1917).<sup>20</sup>

Посебно место у анализи заузимаће и други, мање важни ортографски феномени који представљају огрешење о нашу норму: а) писање надимака под наводницима: Роберт „Бато“ Добричанин;<sup>21</sup> б) писање само значењски истакнутих речи великим словима: За успомену на нашу Браћу и Сестре, који су саградили Цркву Св. Ђорђа (Стогодишњица 2011: 167); в) писање (скоро) свих речи великим словима, што је већ појава на граници са одсуством било какве ортографске норме: “Ziveli i Na Mnogaja Ljeta”, Нема Љепше Вере од Хришћанске (Стогодишњица 2011: 160, 268).

19 Заборављање ћирилице најбоље се види на примеру новијих и специфичних, Вукових графема: Честитам на успеху, подизала храма, Св. Саве (Опленац 1992: 264).

20 Следећи корак у овоме правцу, уношење неадаптираних англицизама у српски текст, такође је видљивији у текстовима штампаним латиницом: Zovući svoj telefonski number (БС 1917).

21 Уп. примере из текстова писаних енглеским језиком: Rada “Cica” Cemovich, Ljuba ‘Cica’ Janjetovic, Baba “Coja”, Dusan “Dusko”, Alexandar “Aco”, Dragoljub “Draza” Mihailovic, Aleksandar “Sasa” Savic (Стогодишњица 2011: 160, 167, 185, 260, 271, 291), , Charles “Vaso” Ranich, Stoyslav “Stan” R. Nickolich (Грачаница 1984), George “Mitch” Myatovich (Опленац 1992: 273).

8. Данашње генерације углавном све слабије знају српски језик, готово да ништа на њему и не пишу па је и ћирилица скоро заборављена. Све слабији контакти са матицом томе су суштински допринели. Многи нелекторисани меморијални текстови указују на непознавање норме српског језика на свим нивоима:

Drugi svjetski rat ga zatice na osluzenju redovnog vojnog roka, kraljevske vojske. Odmah po formiranju Cetnickih odreda pod komandom Generala Dragoljuba Draze Mihailovica sa rođakom Misanon Bukvom 1941 god. Stupa u redove treće Brigade Prvog Lickog Korpusa Dinarske Cetnicke Divizije, pod komandom Petra Rajaka.

U pomenutoj brigade ostaje neprekidno sve do Decembra 1943 god. kada je bijo ranjen i zarobljen od strane Njemacke armije (Stogodišњица 2011: 179).

Овакве грешке чешће су у текстовима писаним латиницом: Тоје црква намилја / Има десет деценија; I vernike орајала / Натом свету иspracala; Nekjih Gospod mili hvoli, Mnoga ја лјета (Stogodišњица 2011: 225, 227, 259).<sup>22</sup> Слични примери, у блажој форми, карактеришу и текстове писане ћирилицом: Свим члановима честитамо прославу 100-годишњицу основања парохије (Stogodišњица 2011: 160), “Радујте се и веселите се јер гле велика је ваш награде на небу” (Опленац 1992: 267). Запажено је и да се српске речи и синтагме инкорпорирају у енглеске текстове захвалности: А “VELIKA HVALA” to all our spiritual and lay leaders whose foresightedness has made this day possible (Грачаница 1984). Све више културних скупова међу Србима у САД у XXI веку подразумева усмену и писану комуникацију искључиво на енглеском језику, док је на њима српска углавном само музика и кухиња. Исто важи и за поједине часописе: иако читаву редакцију, судећи по именима, чине Срби, у једном броју часописа *Serb World U.S.A* из 2021. године једине речи на српском језику су српска властита имена, речи песме „У рану зору“ дате уз нотни запис, као и 26 лексема датих у тексту „Learning English? Learning Serbian? Serb Words for English“ (CC 2021: 29, 32).<sup>23</sup>

9. Уместо закључка, са Треће интеркатедарске србистичке конференције са темом *Границе српској језика* упућујемо апел

22 Очито је да се архаичан, многима неразумљив поздрав на црквенословенском језику неретко погрешно тумачи, па се иста грешка понавља у писању: Живели и многа ја љета, На многа ја љета! (Грачаница 1984).

23 Изузетак чине усамљене српске речи у писмима читалаца на енглеском језику. Оне су по правилу истакнуте курзивом: Quite an enjoyment: *fala, fala*; will read on and on; I am practically “*kuma*” of *Serb World* from Sokolovic’s time in the 1970’s; Thanks! *Hvala!* (CC 2021: 4).

србистима да не забораве на српске исељеничке говоре са дужом или краћом писаном традицијом, са мањом или већом заједницом, односно на говоре и заједнице Срба у Канади, Аустралији, Новом Зеланду, Русији или западној Европи. Језички контакти српских исељеника мењали су пре свега њихов језички израз, али потом и, мањим делом, српски језик у целини.

## ИЗВОРИ

- Балаћ 1943:** Синђел Димитрије (Душан) Балаћ, *Историјска љрава српској народа на крајеве: Далмацију, Крбаву, Лику, Горски Кошар, Жумберак, Кордун, Банију и Славонију*, Питсбург: Српски народни савез.
- БЛ:** *Божанствена литургија Св. Јована Златоустиа*, Источни Чикаго, Индијана: Свети Великомученик Георгије – Српска Православна Црква.
- Богдановић 2021:** Катарина Богдановић, *Говорити о Њујорку*, Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић“.
- БС 1917:** *Балкански свијет*, *Neodvisno glasilo jugoslovenske misli*, Chicago.
- Грачаница 1984:** *Gracanica : Consecration – Грачаница : Освећење*, Grayslake, Illinois: The Serbian Orthodox Free Diocese of the United States of America and Canada.
- Опленац 1992:** *Oplenac : Consecration – Опленац : Освећење*, Merrillville, Indiana: St. Sava Serbian Orthodox Church.
- Павић 2016:** Чедомир Павић, *С Пацифика на Скадарско блајо*, Подгорица: Октоих.
- Правила 1996:** *Правила Српске народне одбране у Америци*. Усвојена на 55. Конгресу СНО одржаном у Чикагу на дан 29. јуна 1996. године, Српска Народна Одбрана у Америци, Chicago.
- Слобода 2021:** *Слобода, Ордан Српске народне одбране у Америци*, 2213, 10. јул.
- СНО 2019:** *Српска Народна Одбрана у Америци : Зашто треба да подржим рад Српске Народне Одбране у Америци*, Chicago.
- СС 2021:** *Serb World U.S.A.*, vol. XXXVII, no. 3, January/February 2021.
- Стогодишњица 2011:** *100 Years St. George Serbian Orthodox Church East Chicago, Indiana*.

## ЛИТЕРАТУРА

- Ивић 1998:** Павле Ивић, *Прејлед историје српској језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Ситојановића.
- Видаковић Петров 2007:** Кринка Видаковић Петров, *Срби у Америци и њихова љериодика : Књија љрва*, Београд: Институт за књијевност и уметност.
- Видаковић Петров 2014:** Кринка Видаковић Петров, *Од Балкана до Тихој океана: Култура и књијевност српских исељеника у САД : Књија друја*, Београд: Институт за књијевност и уметност.
- Вујић 2023:** Јелна Вујић, „Англицизми као неологизми у језику штампе српске дијаспоре у САД на почетку ХХ века“, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане*, 52/1 [у штампи].
- Вуковић 1994:** С. Вуковић [епископ шумадиски], *Историја Српске љравославне цркве у Америци и Канади 1891–1941*, Каленић – Крагујевац.
- Гојнић 1999:** Вл. Гојнић, *Црнојорци у америчким рудокојима*, Цетиње: Обод.

- Ивановић 2023:** Ненад Ивановић, „Функција лексике енглеског порекла и видови њене адаптације у путопису 'Нови свет или у Америци годину дана' (1934) Јелене Димитријевић“, *Научни састајанак слависта у Вукове дане*, 52/1 [у штампи].
- Јутронић-Тихомировић 1985:** Dunja Jutronic-Tihomirović, *Hrvatski jezik u SAD*, Split: Logos.
- Јутронић-Тихомировић 1989:** Dunja Jutronic-Tihomirović, „Језично прилагођавање на синтаксичком нивоу“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28 (18), 51–60.
- Клајн 1996:** Иван Клајн, „Два правописна проблема у вези са страним речима (Писање сложеница и полусложеница; неједначење по звучности), у: *О лексичким њозајмљеницама* (гл. ур. Јудита Планкош), Суботица – Београд: Градска библиотека Суботица – Институт за српски језик САНУ, 121–127.
- Крејић/Срндовић 2008:** П. Крејић и С. Срндовић, *Јуџословенска исељеничка ѡериодика у Северној и Јужној Америци 1914–1945*, изложба и каталог, Београд: Архив Србије и Црне Горе.
- Лопушина/Лопушина 2016:** Marko Lopusina i Dušan Lopusina, *Enciklopedija srpske dijasporе*, Beograd: Službeni glasnik.
- Маловић 2022:** Никола Маловић, „Отац српског православља у Америци“, *Печай*, 709, Београд, 49–51.
- Милановић 2010:** Александар Милановић, *Крајика истаорија српској књижевној језика*, треће издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милановић 2019:** Александар Милановић, *Вуков век*, Београд. Чигоја штампа.
- Милановић:** Александар Милановић, „Англицизми у српском језику предвуковског периода“, у: *Семинар српској језика, књижевности и културе. Предавања*, 6, Београд: Међународни славистички центар – Филолошки факултет, 2017, 101–106.
- Новаковић-Шашић 1996:** Дубравка Новаковић-Шашић, „Енглеске речи у београдској дневној штампи“, у: *О лексичким ѡзајмљеницама* (гл. ур. Јудита Планкош), Суботица – Београд: Градска библиотека Суботица – Институт за српски језик САНУ, 307–311.
- Перваз 1996:** Драгиња Перваз, „Енглеске скраћенице у српском језику“, у: *О лексичким ѡзајмљеницама* (гл. ур. Јудита Планкош), Суботица – Београд: Градска библиотека Суботица – Институт за српски језик САНУ, 105–119.
- Сурџучки 1978:** Milan Surdučki, *Srpskohrvatski i engleski u kontaktu*, Novi Sad: Matica srpska.
- Ђоровић 2016:** Томаш Ђоровић, „Поговор“, у: Чедомир Павић, *С Пацифика на Скагарско блајо*, Подгорица: Октоих, 137–141.
- Филиповић 1971:** Rudolf Filipović, *Kontakti jezika u teoriji i praksi*, Zagreb: Školska knjiga.
- Филиповић 1984–1985:** Rudolf Filipović, „Однос посредног и непосредног посудивања у теорји контактне лингвистике“, *Зборник Мајишце српске за филологију и лингвистику*, XVII–XVIII, 861–867.
- Филиповић 1985:** Rudolf Filipović, „Sociolingvistički uvjeti očuvanja konavaoskog dijalekta u Watsonvilleu (SAD)“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, Zagreb, 7/1, 89–97.
- Филиповић 1986:** Rudolf Filipović, *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga.

- Филиповић 1990:** Rudolf Filipović, *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku – porijeklo, razvoj, značenje*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga.
- Хлебџ 1996:** Борис Хлебџ, „Принципи формирања бинаминалних сложеница и синтагми у српском језику“, у: *О лексичким њозајмљеницама* (гл. ур. Јудита Планкош), Суботица – Београд: Градска библиотека Суботица – Институт за српски језик САНУ, 139–145.
- Шевих 1996:** Radmila B. Šević, „Srpski i engleski – jezici u kontaktu?“, у: *О лексичким њозајмљеницама* (гл. ур. Јудита Планкош), Суботица – Београд: Градска библиотека Суботица – Институт за српски језик САНУ, 81–88.
- Шипка 1999:** Милан Шипка, „Морфолошка адаптација новијих англицизама“, у: *Актуелни проблеми грамаџике српског језика* (гл. ур. Јудита Планкош), Суботица – Београд: Народна библиотека Србије – Институт за српски језик САНУ, 261–274.
- Шкара 1987:** Danica Škara, „Prilog proučavanju anglicizama u hrvatskom ili srpskom jeziku“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 26 (16), 113–122.

## SERBIAN WRITTEN HERITAGE IN THE UNITED STATES OF AMERICA: GUIDELINES FOR LINGUISTIC RESEARCH

### *Summary*

The paper outlines the guidelines for linguistic research of the Serbian written heritage in the United States of America from the 1850s until modern times. This rich cultural heritage, scattered through archives and libraries of various American and Serbian institutions, has remained little studied, if studied at all. Based on the data collected across the USA, priorities are set regarding the study and description of the written language, starting from the orthographic and phonological aspects through grammatical, lexical, stylistic and sociolinguistic.

*Keywords:* the Serbian language in the USA, the English language, language contact, bilingualism, multilingualism, language interference, English loanword, neologism.

Aleksandar M. Milanović



ДЕКЛАРАЦИЈА О ГРАНИЦАМА  
СРПСКОГ ЈЕЗИКА



Трећа интеркатедарска србистичка конференција,  
Тршић, 18–19. јун 2022.

Учесници Треће интеркатедарске србистичке конференције – коју чине представници свих србистичких катедри на свим филолошким, филозофским, учитељским и педагошким факултетима у Србији, Републици Српској и Црној Гори, укључујући и представнике Института за српски језик САНУ, Института за књижевност и уметност у Београду, Одбора за стандардизацију српског језика, Друштва за српски језик и књижевност Србије и Завода за унапређење образовања и васпитања у Београду – једногласно су усвојили

### ДЕКЛАРАЦИЈУ О ГРАНИЦАМА СРПСКОГА ЈЕЗИКА

Језичка идентификација композитног је карактера и почива на неколико параметара – (1) пореклу, (2) особинама и (3) припадању. Ови параметри могу се међусобно разилазити, чак и супротстављати. У том смислу, сваки језички систем треба посматрати дијахронијски и синхронијски. Иако се у стварности показује као најважнији последњи параметар, социолингвистички, за науку су једнако важна, ако не и важнија, прва два, лингвистичка. Исти принципи важе за народне говоре и књижевне језике. Зато неки идиоми који данас нису српски – могу бити од значаја за србистику због свога порекла или особина, и не могу се искључити из историјских и дијалектолошких истраживања. За најранију прошлост народнога језика, као и за књижевне идиоме, који су везани за јасно одређену народну или националну заједницу – нема много недоумица. Проблеми наступају када треба утврдити однос између језичке и етничке или националне припадности за мноштво говора који су потекли из једног народнога језика, односно повезани су с њиме. На пример, Срби досељени у Жумберак преведени су преко Марчанске уније у гркокатолике, данас Хрвате који говоре источнохерцеговачким дијалектом; Шокци у Срему, досељени у сеоби патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте као арбанашки Клименти, преко католичке цркве интегрисани су у хрватску нацију, прихвативши у међувремену шумадијско-војвођански дијалекат од оближњих Срба.

**1. Српски језик у историји.** Консолидација српскога државно-политичког простора у периоду VII–X века у источном пределу некадашње римске провинције Далмације, делимично и Доње Паноније и Горње Мезије дала је географски основ за формирање посебног српскога говорног типа, који ће се у периоду X–XI века

диференцирати из познопрасловенског језика као старосрпски језик. На заокруженом простору настаће штокавски језички тип, управо српски – примарно везан за српски народ и његове земље. До средине XIII века српски ће у основним елементима бити јединствен. Етничким померањима или ојачаним контактима са суседима изазваним ширењем Србије и Босне у XIII–XIV веку прошириће се његова база. На великој и географско-политички рашчлањеној територији зачеће се елементи дијалекатских подела, који ће у сеобама XV–XIX века задобити изразитији карактер. Метанастасијичка кретања, започета турским продором на Балканско полуострво дубински ће променити састав становништва од Вардара до Загребачке горе, Жумберка и Беле крајине. Штокавски говори су се стабилизовали на простору знатног дела садашње Хрватске, читаве Босне и Херцеговине (с Републиком Српском), готово целе Србије (с покрајинама) и пограничних зона у Бугарској и Северној Македонији. Постоје прекинути континууми и изолати (Италија, Словенија, Хрватска, Мађарска, Румунија, Бугарска, Северна Македонија, Албанија). Снопове српских изоглоса, односно дијалекте српског језика једино је оправдано приказивати према стању из 1991. године, пре крупних етничких поремећаја на простору бивше СФРЈ. Видљиви су и утицаји српског језика у XIII–XVIII веку на суседне словенске идиоме (западна и средишња Северна Македонија, западна Бугарска). Миграције и разноврсни етнолингвистички процеси довели су до тога да је значајан део становништва који се служи српским народним језиком иступио из српског националног корпуса или је прихватио штокавски никада се и не налазећи у овоме корпусу. Уз пуно уважавање савремених националних идентитета, српски језик као лингвистичка целина не може се доводити у питање. Треба имати на уму да у немалом броју случајева национално-језичко (дијалекатско) разграничење није ни могуће.

**2. Књижевни и писани језици српске културе.** У дефинисању књижевних језика мора се поћи од хомогене диглосије као вишевековног обележја српске писмености, односа у којем је књижевни језик схватан као виши стил, док је народни језик био нижи стил писане комуникације, што је доводило и до стварања средњег стила као својеврсног прилагођавања књижевног језика говорним моделима. На основу свих лингвистичких, етничких/ националних, културолошких, политичких и социолошких параметара, приликом утврђивања историјских граница српских

књижевних језика, односно књижевних језика код Срба (од времена постојања посебног српског народног језика), морају се у обзир узети све њихове различите манифестације од XI до средине XIX века – од српкословенског (XI–XVIII век), рускословенског и руског (XVIII век), до славеносрпског и доситејевског типа језика (XVIII–XIX век). Исто важи и за писане језике наше културе, дубровачки и тзв. илирски или словински (XV–XVIII век).

**3. Српски историјски извори.** Извори за проучавање српског народног језика и књижевних језика код Срба у хиљадугодишњој историји после прасловенске/старословенске епохе су различити, од несловенских до словенских: непосредни књижевни споменици сачувани су од XI века, а народни од XII века. Изворном домаћем корпусу припадају они споменици у којима је јасно истакнуто да су писани језицима српске културе, да се тичу Срба, затим споменици чији језик системски одговара овима, упркос локалним, регионалним или конфесионално-верским идентитетима или у одсуству било какве идентификације. Ови споменици су писани ћирилицом и другим писмима, на различитим теренима, писали су их аутори и писари разних вероисповести и бивали су намењени различитим заједницама.

**4. Савремени српски књижевни (стандардни) језик.** Када је о границама српског језика реч, посебно место има књижевни или стандардни језик српски. Општепознато је да је почетак стандардизације и кодификације српског књижевног језика везан за рад Вука Стефановића Караџића. Вук је у свом педесетогодишњем раду (1814–1864) извршио прву и стандардизацију и кодификацију српског књижевног језика. Тај Вуков српски књижевни језик и правопис усвојен је у свим тадашњим државама и провинцијама где је живео језиком обједињен народ српски: Србији, Војводини, Хрватској, Црној Гори и Босни и Херцеговини. На свим тим просторима прихваћена су готово сва Вукова стандардизацијска и кодификацијска решења. Осим у једном случају: у случају Вукова назива језика. Тако се Вуков књижевни језик, који је за Вукова живота био именом само српски, после тога јавља и код Срба под именом српскохрватског/хрваткосрпског језика, а по његовом укидању распадом СФРЈ, још под четири имена: као хрватски, као бошњачки/босански, као црногорски, и као буњевачки језик.

Према свим научним, лингвистичким критеријумима идентитета стандардног језика – (1) генетичком, (2) структурном и (3) комуникативном – та именом четири различита језика јесу исти

заједнички лингвистички језик. То су, строго лингвистички гледано, само различите варијанте једнога истога лингвистичког Вукова и вуковског српскога језика, са статусом политичких језика. Као једини с примарним статусом лингвистичког језика, а суштински непромењен у односу на привремену српскохрватску језичку фазу, он има пет варијаната именованих језицима као хипонимским терминима: српску, хрватску, бошњачку/босанску, црногорску и буњевачку – тако да се његове лингвистичке границе подударају с границама његових варијаната.

У Тршићу, 18–19. јуна 2022.

*Учесници Треће интеркаштарске српистичке конференције*



# ГРАНИЦЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Зборник радова

*Издавач*

ЗАВОД ЗА УНАПРЕЂИВАЊЕ ОБРАЗОВАЊА И ВАСПИТАЊА

Београд, Фабрисова 10

*За издавача*

Др Златко Грушановић

*Коректура*

Александар Милановић

*Корице*

Стефан Секулић

*Припрема и штампа*

КУЋА ШТАМПЕ ПЛУС

Земун, Бачка 15д

*Тираж*

300 примерака

ISBN 978-86-87137-86-8